

Передплатний індекс
60134

ПРОБЛЕМИ ВСЕСВІТНЬОЇ ІСТОРІЇ

№ 1(13), 2021

ДЕРЖАВНА УСТАНОВА
«ІНСТИТУТ ВСЕСВІТНЬОЇ ІСТОРІЇ
НАЦІОНАЛЬНОЇ АКАДЕМІЇ НАУК УКРАЇНИ»

ПРОБЛЕМИ ВСЕСВІТНЬОЇ ІСТОРІЇ

№ 1(13), 2021

**ДЕРЖАВНА УСТАНОВА
«ІНСТИТУТ ВСЕСВІТНЬОЇ ІСТОРІЇ
НАЦІОНАЛЬНОЇ АКАДЕМІЇ НАУК УКРАЇНИ»**

ПРОБЛЕМИ ВСЕСВІТНЬОЇ ІСТОРІЇ

НАУКОВИЙ ЖУРНАЛ

№ 1(13)

Київ 2021

**THE STATE INSTITUTION
“INSTITUTE OF WORLD HISTORY
OF THE NATIONAL ACADEMY OF SCIENCES OF UKRAINE”**

PROBLEMS OF WORLD HISTORY

SCIENTIFIC JOURNAL

№ 1(13)

KYIV 2021

Свідоцтво про державну реєстрацію КВ № 21441-11241Р від 04.08.2015 р.

Журнал включено до Переліку наукових фахових видань України (категорія «Б») з історичних наук (спеціальність 032. Історія та археологія) відповідно до Наказу МОН України від 09.02.2021, № 157 (додаток 4)

*Рекомендовано до друку Вченою радою Державної установи
«Інститут всесвітньої історії НАН України» (протокол № 3 від 18 березня 2021 р.)*

Науковий журнал покликаний ознайомлювати широке коло читачів, а саме науковців, педагогів, студентів, громадсько-політичних діячів та усіх, хто цікавиться всесвітньою історією з новітніми науковими дослідженнями у цій галузі.

Редакційна колегія

Кудряченко А.І., д-р іст. наук, проф., член-кор. НАН України (ДУ «ІВІ НАН України»)
(головний редактор)
Ткаченко В.М., д-р іст. наук, проф., член-кор. НАПН України (ДУ «ІВІ НАН України»)
(заступник головного редактора)
Лакішич Д.М., канд. іст. наук, с.н.с. (ДУ «ІВІ НАН України») (відповідальний секретар)
Віднянський С.В., д-р іст. наук, проф., член-кор. НАН України (Інститут історії України НАН України)
Городня Н.Д., д-р іст. наук, доц. (Київський національний університет імені Тараса Шевченка)
Зернецька О.В., д-р політ. наук, проф. (ДУ «ІВІ НАН України»)
Казакевич Г.М., д-р іст. наук, доц. (Київський національний університет імені Тараса Шевченка)
Каколевські І., д-р іст. наук, проф. (Центр історичних досліджень Польської академії наук у Берліні, ФРН)
Карнер Ш., д-р іст. наук, проф. (Інститут досліджень наслідків війни, м. Грац, Австрія)
Мартинюк А.Ю., д-р іст. наук, проф. (Інститут історії України НАН України)
Потехін О.В., д-р іст. наук (Сумський державний педагогічний університет імені А.С.Макаренка)
Руссєв Н.Д., д-р іст. наук, проф. (Тараклійський державний університет імені Григорія Цамблака, Молдова)
Солошенко В.В., канд. іст. наук, доц. (ДУ «ІВІ НАН України»)
Срібняк І.В., д-р іст. наук, проф. (Київський університет імені Бориса Грінченка)
Толстов С.В., канд. іст. наук, доц. (ДУ «ІВІ НАН України»)

Рецензенти:

Машевський О.П. д-р іст. наук, проф. (Київський національний університет імені Тараса Шевченка)
Жалоба І.В. д-р іст. наук, проф. (Київський університет імені Бориса Грінченка)

Автори статей несуть повну відповідальність за підбір, точність наведених фактів, цитат, власних імен, географічних назв та інших відомостей.

Тексти подаються в авторській редакції.

Передрук можливий у разі посилення на автора і видання.

Адреса редакційної колегії:

01054, Київ, вул. Леонтовича, 5, Державна установа «Інститут всесвітньої історії НАН України»
Тел.: (044) 235-44-99, e-mail: rwh_journal@ukr.net
Засновник та видавець: Державна установа «Інститут всесвітньої історії НАН України»
Заснований 2015 р. Періодичність наукового видання до 4 разів на рік

Certificate of state registration KB № 21441-11241P of 04.08.2015

The journal is included in the List of scientific professional publications of Ukraine (category “B”) in historical sciences (specialty 032. History and archeology) in accordance with the Order of the Ministry of Education and Science of Ukraine from 09.02.2021, № 157 (Appendix 4)

*Recommended by Academic Council of the State Institution
“Institute of World History of the NAS of Ukraine” (Protocol № 3 of March 18, 2021)*

Scientific journal aims to introduce the latest research in the field of history to a wide range of readers, such as teachers, students, researchers, civic and political leaders and all those interested in the history.

Editorial board

Kudryachenko A., Doctor of Historical Sciences, Professor, Corresponding Member of the National Academy of Sciences of Ukraine (The State Institution “Institute of World History of the NAS of Ukraine”) (Editor in Chief)
Tkachenko V., Doctor of Historical Sciences, Professor, Corresponding Member of the National Academy of Pedagogical Sciences of Ukraine (The State Institution “Institute of World History of the NAS of Ukraine”) (Deputy Editor in Chief)
Lakishyk D., Ph.D. in History, Senior Research Fellow (The State Institution “Institute of World History of the NAS of Ukraine”) (Executive secretary)
Vidnyansky S., Doctor of Historical Sciences, Professor, Corresponding Member of the National Academy of Sciences of Ukraine (Institute of History of Ukraine of the NAS of Ukraine)
Gorodnia N., Doctor of Historical Sciences, Associate Professor (Taras Shevchenko National University of Kyiv)
Zernetska O., Doctor of Political Sciences, Professor (The State Institution “Institute of World History of the NAS of Ukraine”) (Deputy Editor in Chief)
Kazakevych G., Doctor of Historical Sciences, Associate Professor (Taras Shevchenko National University of Kyiv)
Kąkolewski L., Doctor of Historical Sciences, Professor (The Centre for Historical Studies in Berlin of the Polish Academy of Sciences in Berlin, Germany)
Karner S., Doctor of Historical Sciences, Professor (Ludwig Boltzmann Institute for the Research of Consequences of War, Graz, Austria)
Martynov A., Doctor of Historical Sciences, Professor (Institute of History of Ukraine of the NAS of Ukraine)
Potekhin O., Doctor of Historical Sciences (Sumy State Pedagogical University named after A.S. Makarenko)
Russev N., (Grigoriy Tsamblak Taraclia State University, Moldova)
Soloshenko V., Ph.D. in History, Associate Professor (The State Institution “Institute of World History of the NAS of Ukraine”) (Deputy Editor in Chief)
Sribnyak I., Doctor of Historical Sciences, Professor (Borys Grinchenko Kyiv University)
Tolstov S., Ph.D. in History, Associate Professor (The State Institution “Institute of World History of the NAS of Ukraine”)

Reviewers:

Mashevskyy O.P., Doctor of Historical Sciences, Professor (Taras Shevchenko National University of Kyiv)
Zhaloba I.V., Doctor of Historical Sciences, Professor (Borys Grinchenko Kyiv University)

Authors are responsible for the selection, accuracy of facts, quotations, proper names, place names and other information. The texts are submitted in author's edition. Reprint is possible with reference to the author and publication.

Editorial address:

01054, Kyiv, 5, Leontovycha str., The State Institution “Institute of World History of the NAS of Ukraine”
Phone: (044) 235-44-99, e-mail: pwh_journal@ukr.net
Founder and Publisher: The State Institution “Institute of World History of the NAS of Ukraine”
Founded in 2015. Frequency publication 4 times a year.

ЗМІСТ

<i>Наші ювіляри</i>	7
---------------------------	---

ТЕОРІЯ І МЕТОДОЛОГІЯ ВСЕСВІТНЬОЇ ІСТОРІЇ

<i>Цапко О.М.</i> Історична ретроспектива феномену популізму та політичної демагогії	10
--	----

НОВІТНЯ ІСТОРІЯ

<i>Фалько С.А.</i> Деятельность европейских военно-инструкторских миссий в странах Юго-Восточной Европы в начале XX в.	24
<i>Держалюк М.С.</i> Тріанонський мирний договір – джерело нестабільності у Центрально-Східній Європі (Частина 2)	53
<i>Мартиненко В.Л.</i> Локальні евакуації німецького населення окупованих регіонів СРСР взимку – навесні 1943 р.	93
<i>Романюк В.О.</i> Особливості історичного розвитку Венесуели: минуле і сучасність	107
<i>Вєстринський І.М.</i> Специфіка міжнародно-політичного становища Австралійського Союзу в першій половині XX ст.	133
<i>Бульвінський А.Г.</i> Ідеологічні основи зовнішньополітичного позиціонування Республіки Таджикистан	150
<i>Деменко О.Ф.</i> Особливості формування засад зовнішньої політики Республіки Казахстан	172

КУЛЬТУРНО-ЦИВІЛІЗАЦІЙНИЙ ПРОЦЕС

<i>Солошенко В.В.</i> Пограбування культурних цінностей Європи для музею фюрера у Лінці	190
<i>Зернецька О.В., МIRONчук О.А.</i> Історична пам'ять та практики монументальної комеморації Першої світової війни в Австралії (Частина 2)	203

ВІДОМОСТІ ПРО АВТОРІВ	222
------------------------------------	-----

ВИМОГИ ДО ОФОРМЛЕННЯ СТАТЕЙ ДЛЯ ПУБЛІКАЦІЇ В ЖУРНАЛІ	224
---	-----

CONTENTS

<i>Our Honorees</i>	7
---------------------------	---

THEORY AND METHODOLOGY OF WORLD HISTORY

<i>Tsapko O.</i> Historical Retrospective of the Phenomenon of Populism and Political Demagogy	10
--	----

CONTEMPORARY HISTORY

<i>Fal'ko S.</i> Activity of European Military-Instruction Missions in the Countries of South-Eastern Europe at the beginning of the XX century	24
<i>Derzhaliuk M.</i> The Treaty of Trianon as a Source of Instability in the Central-Eastern Europe (Part 2)	53
<i>Martynenko V.</i> German Population Local Evacuations from the USSR Occupied Regions in winter-spring 1943	93
<i>Romaniuk V.</i> Features of Historical Development of Venezuela: Past and Present	107
<i>Vietrynskyi I.</i> Specifics of the International Political Position of the Commonwealth of Australia in the first half of the XX-th century	133
<i>Bulvinskyi A.</i> Ideological bases of Foreign Political Positioning of Republic of Tajikistan	150
<i>Demenko O.</i> Features of the Formation of the Foundations of the Foreign Policy of the Republic of Kazakhstan	172

CULTURAL AND CIVILIZATIONAL PROCESS

<i>Soloshenko V.</i> Looting of Cultural Property in Europe for the Fuhrer – Museum in Linz	190
<i>Zernetska O., Myronchuk O.</i> Historical Memory and Practices of Monumental Commemoration of World War I in Australia (Part 2)	203

CONTRIBUTORS	222
--------------------	-----

REQUIREMENTS FOR REGISTRATION OF ARTICLES TO PUBLISH IN THE JOURNAL	224
---	-----

НАШІ ЮВІЛЯРИ

2021-й рік – ювілейний у житті провідного вітчизняного вченого, доктора історичних наук, професора, члена-кореспондента Національної академії наук України, Заслуженого діяча науки і техніки України, лауреата Державної премії у галузі науки і техніки, завідувача відділу всесвітньої історії та міжнародних відносин Інституту історії України НАН України Степана Васильовича Віднянського. Його ім'я добре відоме у науковій спільноті істориків не лише в Україні, а й далеко за її межами. Степан Васильович справжній український патріот з яскравою європейською ментальністю. Демократизм мислення і дій, солідарність з працівниками та колегами «по цеху», палка прихильність громадянським свободам – це цінності, які стали головними пріоритетами його життя та життя людей, які оточують видатного вченого та гарну людину. Наукову діяльність Степана Васильовича завжди підтримують і високо цінують дирекція Інституту історії України НАН України, колектив цієї провідної академічної установи та партнерські науково-дослідні й освітні заклади.

Народився Степан Васильович Віднянський 27 березня 1951 р. в стародавньому місті Ужгороді на Закарпатті в національно-змішаній (словацько-українсько-угорській) родині місцевої інтелігенції. Заглибленість у закарпатську тематику як органічну частину історії України та історії сучасних міжнародних відносин стимулювала С.В. Віднянського до активної участі у роботі комісій істориків України і Угорщини, України і Словаччини, України і Чехії. Він завжди щиро та емоційно вболіває за наукову і технічну складові організації роботи істориків. У даному сенсі саме Степан Васильович є творчим «мотором» діяльності згаданих комісій, які відіграють важливу роль у формуванні нової європейської ідентичності.

Доленосно важливою віхою наукового життя Степана Васильовича Віднянського став переїзд до Києва у 1973 р. та вступ до аспірантури Інституту історії Академії наук України. З того часу його творче життя та фахове зростання нерозривно пов'язані з цією провідною вітчизняною науковою історичною установою. У 1970-1980-ті рр. домінуючою стала тенденція до самовизначення національно-регіональних історіографічних шкіл у країнах Східної Європи. Історики УРСР були залучені до міжкультурних зв'язків у академічній спільноті. За пропозицією члена-кореспондента АН УРСР І.М. Мельникової «до плану багатостороннього співробітництва Академії наук України і східноєвропейських держав на 1981-1985 рр. було включено тему «Історичні зв'язки України з країнами Центральної й Південно-Східної Європи». У її виконанні разом з українськими брали участь болгарські, угорські, німецькі, польські й чехословацькі вчені».

Ретельний дослідницький пошук і якісний науковий доробок С.В. Віднянського забезпечили успішний захист ним у 1977 р. під науковим

керівництвом І.М. Мельникової кандидатської дисертації на тему «Консолідація профспілкового руху в Чехословаччині. 1969-1975 рр.». За два роки під однойменною назвою він видав свою першу наукову монографію, яка була високо оцінена науковою громадськістю. Протягом року С.В. Віднянський перебував на науковому стажуванні у Москві в Інституті слов'янознавства та балканістики АН СРСР. Неухильно розширюється коло наукових інтересів тодішнього лауреата премії молодих вчених IV Всесоюзного конкурсу робіт спеціалістів із суспільних наук (1981 р.).

У доленосному для України 1991 році ювіляр став відповідальним редактором міжвідомчого збірника наукових праць «Міжнародні зв'язки України: наукові пошуки і знахідки» та членом редколегії «Українського історичного журналу». Загалом С.В. Віднянський є членом редакційних колегій біля 20 наукових періодичних видань. У 2019 р. він доклав титанічних зусиль, аби адаптувати міжвідомчий збірник наукових пошуків до вимог часу і соціометричних баз даних. Його редакторську роботу завжди вирізняє наукова принциповість та доброзичливість до авторів наукових праць, а зауваження, зроблені Степаном Васильовичем, завжди слухні і сприяють глибшому осмисленню і розкриттю проблеми.

Звичайно, за сучасної історичної доби змінилися наукові пріоритети, вдосконалювалися методологічні засади наукових досліджень, разом із підготовкою молодих наукових кадрів здійснювалося заглиблення у нові наукові теми. Широкий діапазон наукових інтересів Степана Васильовича органічно поєднується із високим професіоналізмом вченого та організатора наукової діяльності. У 1994 р. була видана новаторська наукова праця ювіляра «Культурно-освітня і наукова діяльність української еміграції в Чехословаччині: Український вільний університет (1921-1945 рр.)». Цей напрям історичних досліджень доповнюється працями «Україна в європейських міжнародних відносинах» (К., 1998, у співавт.), «Т.Г. Масарик і нова Європа» (К., 1998, у співавт.) та «Країни Центрально-Східної Європи та українське питання (1918-1939 рр.)» (К., Ужгород, 1998, у співавт. з М.М. Вегешем). У 2020 р. у співпраці з М.М. Вегешем була видана перша наукова біографія керівника Карпатської України Августина Волошина, яка отримала позитивні рецензії в Україні та за кордоном, а також за редакцією С.В. Віднянського – колективна монографія: «Україна в історії Європи XIX-XXI ст.: історичні нариси».

До безперечних наукових звитяг ювіляра належить захист у 1997 р. докторської дисертації на тему «Українське питання в міжвоєнній Чехословаччині». В 1999 р. С.В. Віднянському було присвоєно вчене звання професора зі спеціальності всесвітня історія. Значну науково-організаційну, навчально-педагогічну та громадську діяльність ювіляр поєднує з плідною науково-дослідною роботою. На межі XX-XXI ст. видаються праці: «З історії міжнародних зв'язків України: наука, освіта (XIX – 30-ті роки XX ст.).

Документи і матеріали» (К., 1999, у співавт.), «Зовнішня політика України в умовах глобалізації (1991-2003 рр.). Анотована історична хроніка міжнародних відносин» (К., 2004, у співавт.), «Україна в Організації Об'єднаних Націй: 60 років участі у розв'язанні найважливіших міжнародних проблем» (К., 2006, у співавт. з А.Ю. Мартиновим), «Україна в міжнародних відносинах. Енциклопедичний словник-довідник. Вип. 1, 2. – К., 2009, 2010», «Об'єднана Європа: від мрії до реальності. Історичні нариси про батьків-засновників Європейського Союзу» (К., 2009, у співавт.) та інші. Всього у творчому доробку С.В. Віднянського близько 400 наукових видань, присвячених всесвітній історії та міжнародним відносинам XIX-XX ст.

6 березня 2015 р. Степан Васильович Віднянський був обраний членом-кореспондентом НАН України за спеціальністю «всесвітня історія».

Головне для нього це самореалізація у професії, родині, серед друзів. Зі Степаном Васильовичем дуже приємно працювати. Багато хто з його учнів досяг би значно меншого без його допомоги, терпіння й слушних настанов і добрих порад. Високо розвинутий емоційний інтелект Степана Васильовича сприяє розумінню людських потреб і допомагає йому використовувати мислення, аби розуміти та управляти емоціями. Його емоційний інтелект це харизматичне вміння «увімкнути» позитив, який завжди приносить оточуючим правильну мотивацію, підтримку, впевненість у своїх силах та невичерпне натхнення.

Від імені редакційної колегії наукового історичного журналу «Проблеми всесвітньої історії» бажаємо шановному Степану Васильовичу козацького здоров'я, творчого натхнення на нові наукові звершення, щастя і благополуччя, миру і добра на довгі-довгі роки життя!

ТЕОРІЯ І МЕТОДОЛОГІЯ ВСЕСВІТНЬОЇ ІСТОРІЇ

УДК 94 (32.019.51)

<http://doi.org/10.46869/2707-6776-2021-13-1>

Цанко О.М.

<https://orcid.org/0000-0002-7169-0139>

ІСТОРИЧНА РЕТРОСПЕКТИВА ФЕНОМЕНУ ПОПУЛІЗМУ ТА ПОЛІТИЧНОЇ ДЕМАГОГІЇ

У статті дається узагальнююча характеристика феномену популізму та політичної демагогії через призму їхнього історичного розвитку. Автор звертає особливу увагу на розкритті сутності понять «популізм» та «політична демагогія», визначаючи при цьому їхні як спільні риси так і відмінності. Зокрема зазначається, що незважаючи на свою зовнішню схожість, популізм та демагогія не є тотожними. Так популізм передбачає значно менш негативний спосіб отримання популярності серед мас, ніж демагогія, оскільки демагоги спекують реальними проблемами своєї аудиторії, представляють події, погляди опонента у фальшивому світлі, вдаються до фальсифікації фактів. У сучасній політичній практиці популізм виступає набагато складнішим та неоднозначним явищем, а демагогія є лише одним із багатьох його інструментів і стратегій. У цьому аспекті близьким за змістом є поняття «політиканство», яке, разом із демагогією, є одним з негативних проявів популізму.

У статті також здійснюється одна з перших спроб визначити основні періоди історичного розвитку популізму та політичної демагогії, визначаючи при цьому основні напрямки їхньої еволюції. Поряд з цим, досліджуючи популізм та політичну демагогію в історичній ретроспективі, можна також зробити висновок, що об'єктивні умови виникнення цих суспільно-політичних явищ були пов'язані із соціальною тенденцією, у відповідності до якої маси є лише об'єктом політики. Суб'єктивні передумови для виникнення та поширення популізму викликані недосконалістю відносин «панування-підпорядкування», домінуванням масового суспільства. В дослідженні робиться узагальнюючий висновок, що функціонування та поширеність популізму і політичної демагогії у сучасних політичних системах характеризується його детермінованістю культурними, історичними, політичними особливостями країн.

Ключові слова: популізм, політична демагогія, апризм, жетулізм і піронізм, політична система, політиканство, корупція, націоналізм.

Актуальність теми статті полягає перш за все в тому, що починаючи з 2000-х рр. в політичних системах багатьох країн світу відбулися глибокі зміни, які в свою чергу були пов'язані з різким зростанням популізму та політичної демагогії, що завдають значної шкоди їх політичній та економічній стабільності, а також призводять до негативних соціальних наслідків для населення цих країн. Нині ми змушені констатувати той факт, що в сучасних європейських країнах підтримка радикальних популістських партій вища, ніж будь-коли протягом останніх 30 років. Зокрема, аналіз результатів виборів за останні три роки показує, що у 22 європейських країнах партії з антиелітарною, нативістською та націоналістичною риторикою в середньому виграли 16%

загальної кількості голосів на останніх парламентських виборах в кожній з країн. Ще десять років тому цей показник становив 11%, а у 1997 р. – 5% [1].

Стосовно України, як засвідчують останні політичні події, популізм і супровідна йому політична демагогія набувають особливо загрозливих масштабів, і поряд з проблемою корупції, представляють постійну небезпеку хиткій стабільності її політичної системи, а також загрожують нівелювати навіть найконструктивніші реформаторські ініціативи.

Розглядаючи популізм та демагогію як суспільно-політичні феномени, варто зазначити, що ці політичні явища є поширеними як в бідних так і в багатих країнах; як в постсоціалістичних, так і в зразково ринкових; як в суспільствах з притаманними їм неоліберальними стихіями, так і в державах загального добробуту.

Ступінь дослідження теми. Перші наукові дослідження популізму відбувалися у контексті вивчення політичної ідеології, політичного лідерства, партій тощо, що знайшло своє відображення в працях сучасних дослідників І. Волкової, М. Конован, Д. Макре, Р. Хофстедтера, П. Теггерта, А. Торре, Б. Ковалю, І. Шокіна, О. Літаврова, Л. Пасо, С. Блюменталю, Ж. Блонделя та ін.

Питання популістських технологій ведення політичної боротьби досліджувалися у працях С. Лазаруса, Ж. Доменака, Р. Гудіна, Д. Джумані тощо. Серед вітчизняних дослідників питання популістського впливу на суспільну свідомість розглядалися у працях В. Бебика, М. Варія, Д. Видріна, М. Головатого, В. Королька, О. Покальчука, В. Полторака, Г. Почепцова, А. Пойченка, М. Томенка та інших вчених.

Водночас, маючи значний доробок дослідження популізму, варто зазначити, що його суть визначена недостатньо. Характерною ознакою популізму є його багатовимірність та різноплановість. Тому наявні дослідження до кінця не вирішують цієї складної проблеми, а створюють підґрунтя для подальших наукових пошуків.

В пропонованій статті ми **ставимо за мету** дослідити процес становлення та розвитку популізму та політичної демагогії у їх історичній ретроспективі. Виходячи з поставленої мети, ми намагатимемося вирішити наступні завдання:

- з'ясувати сутність популізму та політичної демагогії, визначаючи їхні як спільні риси так і відмінності;
- визначити основні історичні етапи становлення та розвитку популізму та політичної демагогії у світовій політиці;
- винести певний історичний досвід та використати його для сучасної української політики.

Виклад основного матеріалу. Поява самого терміну «популізм» (лат. *populus* – народ) прийнято ототожнювати із виникненням наприкінці XIX ст. у США масового фермерського руху [2, с. 34]. Хоча, прообрази популізму простежуються ще з часів античності, однак об'єктом наукового дослідження він став лише на початку минулого століття.

Нині, феномен «популізму» має доволі широку інтерпретацію. Під ним розуміють перехідний тип політичної свідомості, що склався історично; використовують для оцінки різних соціально-політичних рухів та ідеологій, в основі яких лежить апеляція до народних мас; політична діяльність, базована на маніпулюванні популярними в народі цінностями й очікуваннями. Зокрема, в енциклопедичному словнику з політології зазначено, що «популізм – це діяльність, яка має на меті забезпечення популярності в масах, ціною необґрунтованих обіцянок, демагогічних гасел тощо. Популіст у сучасній політиці – діяч, який заграє з масами» [3, с. 306].

В іншому словнику вказано, що «популізм – це вид соціальної і політичної демагогії» [4, с. 121]. К. Мад і Ф. Шміттер визначають популізм як політичну ідеологію, за якою «суспільство поділене на дві однорідні й антагоністичні групи, «чистий народ проти «корумпованих еліт», а політика має виражати загальну волю народу [5, р. 547; 6, р. 5].

На нашу думку, умовно популізм можна визначити, як набір відповідних політичних і соціальних гасел, що розраховані на широку мобілізацію мас проти правлячих еліт і державних інститутів (традиційні партії, профспілки, громадянське суспільство це не підтримують), характеризується активною маніпуляцією масової свідомості через ЗМІ та ґрунтується на харизмі лідерів.

З поняттям популізму напряду пов'язують і поняття політичної демагогії. Зокрема, у стародавній Греції політиків-ораторів, які були популярними у суспільстві, називали демагогами (демагог – народний вождь, а демагогія – «управління народом») [7, р. 182]. З часом, термін «демагогія» набув іншого значення, з негативним відтінком. Наприклад, у словнику В.І. Даля демагог визначається як крайній демократ, що домагається влади в ім'я народу; таємний підбурювач; поборник безначальності, що прагне повалити порядок управління; а сама демагогія характеризується, як панування влади народу, черні в управлінні [8, с. 427]. Нині етимологія цих слів означає, що демагог – корисливий шукач народної популярності, а демагогія – запобігання перед народом [9, с. 63]. У політичному розумінні демагогія – це оцінка виступів, заяв політиків, які не містять конструктивних ідей і пропозицій, заплутують проблему і відвертають увагу від актуальних питань.

В умовах українських політичних реалій, демагогія сприяє впровадженню в суспільну свідомість помилкових уявлень, переконує маси в позитивному русі без видимих на те підстав. Демагоги – це політичні діячі, які створюють собі популярність, домагаючись власних цілей неправдивими і безвідповідальними обіцянками, перекозченням фактів, обманом, лестоцями, маніпулюванням свідомістю людей, спекулюючи на почуттях і прагненнях мас, вводячи їх в оману.

Однак, незважаючи на свою зовнішню схожість, популізм та демагогія не є тотожними. В даному контексті зазначимо, що загальносвітова політична практика переконливо довела, що бути демагогом і бути популістом – не одне й

те саме. Як справедливо зазначає М. Баранов, популізм передбачає значно менш негативний спосіб отримання популярності серед мас, ніж демагогія. Демагоги спекулюють реальними проблемами своєї аудиторії, представляють події, погляди опонента у фальшивому світлі, вдаються до фальсифікації фактів [10]. Тоді як у сучасній політичній практиці популізм виступає набагато складнішим та неоднозначним явищем, а демагогія є лише одним із багатьох його інструментів і стратегій. У цьому аспекті близьким за змістом є поняття «політиканство», яке разом із демагогією є одним з негативних проявів популізму.

У своєму історичному розвитку популізм та політична демагогія пройшли значний період свого становлення та еволюції, в процесі якого змінювалися його основні форми та методика впливу на широкий загаль населення різних країн.

Як ми вже вище зазначали, сучасний популізм та політична демагогія своїми витоками виходять із руху американських фермерських або аграрних популістів кінця XIX ст. [11, с. 45-48]. Виникнення та розвиток американського аграрного популізму було пов'язане із становленням великокапіталістичного виробництва, коли відбувалася стрімка індустріалізація країни, зростали міста, посилювався вплив великого капіталу, розгорталася класова боротьба у вигляді піднесення фермерського та робітничого руху – верств найбільш вразливих до економічних та соціальних потрясінь. Причинами такого стану були збитки американських фермерів та інших соціальних прошарків через постійне зниження цін на свою продукцію, що було продиктовано впровадженням нової техніки у виробничий процес та революцією в транспорті, яка призвела до появи на американському ринку гравців із інших країн, тим самим породивши конкуренцію [11, с. 56].

У цих умовах як провісники популізму формувалися фермерські рухи, котрі отримували значну підтримку від виробників продуктів із середнього Заходу, бавовни та тютюну з Півдня. Зосереджуючи увагу на проблемах залізничного транспорту, фермери домоглися значних результатів на рівні штатів і вплинули на федеральний залізничний статус. Ці факти на фоні загального невдоволення діяльністю Республіканської та Демократичної партій призвели до створення незалежної «популістської» або Народної партії у 1891 р. В програмі цієї партії знайшла своє відображення низка вимог фермерського та робітничого класу, серед яких основними були:

- запровадження 8-годинного робочого дня;
- державний контроль над залізницями;
- створення особливих умов для продажу земель фермерам;
- прямі вибори президента, віце-президента та сенату США [12, р. 83-84].

Також американські популісти висунули низку важливих ідей пов'язаних із розширенням демократичних інститутів, контролем за діяльністю владних структур тощо.

Однак, будучи невизначеним за своєю ідейно-політичною спрямованістю, цей політичний рух не зміг існувати самостійно. У 1896 р. Народна партія ввійшла до складу Демократичної партії, підтримавши на чергових президентських виборах кандидатуру У.Брайана, висунутого демократами. Варто зазначити, що саме з ім'ям У.Брайана було пов'язане остаточне затвердження в тогочасній американській політиці «популізму» та «демагогії» як основних методів політичної боротьби. Завдяки популістським гаслам У.Брайан сподівався залучити на свій бік широкі народні маси для підтримки його, як кандидата у президентській кампанії. Пропагуючи себе «месією», а боротьбу за Білий дім, як святу справу, він був щедрим на обіцянки швидкого покращення життя фермерів та робітників, і тим самим доводив, що за допомогою популізму можна добитися кращих результатів, ніж використовуючи помірковано-конструктивістські гасла [13, с. 23-24].

Загалом, головною метою американського аграрного популізму було покращення становища найбільш соціально незахищених верств населення, що на їх думку, мало досягатися шляхом зростання регулюючої ролі держави в економічній сфері. Адже, як зазначив відомий американський історик Р.Хофстедтер, якого вважають найсуворішим критиком популізму, саме популізм став у США першим значним політичним рухом, який наголошував, що держава несе повну відповідальність за загальний добробут її громадян [14].

Другим етапом у історичному розвитку популізму і політичної демагогії став популістський рух в країнах Латинської Америки, який почав організаційно оформлюватися на початку ХХ ст. Формуванню та подальшому розвитку цього руху сприяла експансіоністська політика США щодо латиноамериканських держав, яка розпочалася в цей період і тим самим зумовила інтенсивний розвиток національно-визвольної складової латиноамериканського популізму. Прихильники цього руху виступили не лише проти негативних рис капіталістичної експлуатації, а й «північноамериканського імперіалізму», за націоналізацію ключових галузей промисловості та землі тощо. За визначенням А.Кнайта, латиноамериканський популізм визначається як надкласовий політичний рух, який характеризується наявністю в ньому харизматичних лідерів, намаганням запровадити радикальну реформістську політику та засудженням революції як головного засобу досягнення соціально-економічних та політичних цілей [15; 16].

Популістські рухи в Латинській Америці у своєму розвитку породили низку ідейно-політичних течій, найпоширенішими серед яких є апризм, жетулізм і перонізм. Апризм був заснований в Перу, лідером лівого студентського руху Віктором Раулем Айя де Ла Торре (1895-1979 рр.) у 1924 р. і був тісно пов'язаний з діяльністю Американського народно-визвольного альянсу (ісп. Alianza Popular Revolucionaria Americana – APRA) [16, р. 236].

Програми діяльності цього руху зводилися до боротьби з колоніальним феодализмом та закордонним імперіалізмом. Основну мету своєї діяльності

апристи вбачали у проведенні аграрної реформи, націоналізації власності іноземного капіталу, створенні державної фінансової корпорації [16, р. 236]. В програмних документах апристів також передбачалося проведення соціально-політичних перетворень, зокрема, встановлення системи демократичного правління, забезпечення рівноправності громадян та соціальної справедливості (захист бідних і голодних), запровадження загальної початкової освіти тощо.

Загалом APRA, як і більшість латиноамериканських популістських рухів та організацій була великою родиною однодумців, об'єднаних єдиною метою національного і політичного визволення народу від гноблення політичних фарисеїв, що правили країною. Водночас APRA трактувалася як понадпартійний рух покликаний очолити загальнонародну боротьбу за зміни.

Наступний напрямок – жетулізм, отримав назву від очільника бразильського популістського руху Жетуліо Варгаса (1882-1954 рр.). Сам рух, як і його лідер, що сповідував ідею популістського ліберального альянсу, мав визначальний вплив на всі сфери життя у Бразилії, внаслідок чого в історіографії використовують поняття «Ера Варгаса», або «Нова держава» (Estado Novo) [13, р. 25-26]. Покладені в основу його програми ідеї були спрямовані, в першу чергу, на стимулювання економічного розвитку країни. Крім того, Ж. Варгас був послідовником фінансової та економічної незалежності Бразилії від іноземних країн, сприяв обмеженню імпорту і заохочував купівлю лише продукції національного виробника. На думку Ж. Варгаса, розбудова держави в першу чергу, має відбуватись у напрямі забезпечення єдності всього суспільства.

Засадничими положеннями програми Ж. Варгаса виступало формування заможного середнього класу, як соціальної сили, що має забезпечити ефективний і стабільний розвиток держави.

Ще одним яскравим популістським лідером країн Латинської Америки був Хуан Домінго Перон (1895-1974 рр.), аргентинський державний діяч та президент країни з 1946 до 1955 та з 1973 до 1974 рр. Свою діяльність цей лідер спрямував на розвиток профспілкового руху, що був активно підтриманий представниками середнього класу та військовими. Сама назва цього напрямку популістського руху (перонізм) тісно пов'язана з висунутою Х.Д. Пероном програмою реформ, яка на початку мала назву юстиціалізм, а згодом її почали називати іменем реформатора. Сутнісним змістом цієї програми став націоналізм, втілюючись у гаслі «великої Аргентини», яке передбачало, перш за все, встановлення соціальної справедливості та забезпечення класового спокою [17, р. 79].

У своїй практичній політичній діяльності Х.Д. Перон позиціонував себе в якості суспільного арбітра, і прагнув побудувати державу, яка б піклувалася про робітників. У своїх виступах перед столичними і провінційними працівниками він часто апелював, до гідності кожної людини її високого покликання.

Новий етап розвитку популістського руху припадає на період 30-х рр. XX ст. який пов'язаний з найтривалішою та руйнівною кризою, яка отримала назву «велика депресія». Ця криза зумовила не лише падіння життєвого рівня населення, але й активізацію суспільних настроїв, що призвело до піднесення популізму на новий якісний рівень. Так, у США система заходів, запропонованих та проведених урядом президента Ф. Рузвельта й була спрямована на посилення державного регулювання економіки з деякими реформами в соціальній сфері, отримала назву «Новий курс». Це був, по суті, комплекс окремих, не завжди пов'язаних між собою заходів і пропозицій пропагандистського характеру, що потім лягали в основу президентської програми [18, с. 126-130].

Щодо американського аграрного популізму, його представники виступали проти:

- неконтрольованого розростання державного управлінського апарату;
- корупції, плутократії, бюрократії, влади грошей та правлячого класу, який створив монополію на владу;
- надмірного індивідуалізму у відносинах між громадянами;
- модернізації економічно-виробничої сфери;
- урбанізації;
- зарубіжних інвестицій [19, с. 80].

На другу половину XX ст. припадає четвертий етап історичного розвитку світового популістського руху, який пов'язаний з поширенням популістсько-демагогічних течій у країнах Західної Європи. В цей період європейські партії та рухи популістського типу набирають особливий популярності. На відміну від аграрнофермерського популізму в США та популізму латиноамериканського, західноєвропейський популізм характеризувався крайньою правою ідейно-політичною спрямованістю.

Така спрямованість була властива Партії свободи в Австрії; французькому Національному фронту; німецькій партії «Республіканець»; нідерландській партії «Центр»; в Бельгії – фламандській партії «Фламандський блок» та валлонський Національний фронт; Партії прогресу у Данії; Партії прогресу в Норвегії та шведській «Нова демократія» [20, с. 19-20].

Крім того, популістську складову можна знайти у «Північній Лізі» в Італії та Швейцарській народній партії.

Спільною ознакою ідеологічної доктринальної основи цих партій є застосування ними у політиці методів популістського впливу на свідомість і поведінку населення з метою підтримки ними ідей та гасел, спрямованих на боротьбу з емігрантами; захист національних цінностей і національної єдності; захист основних прав і свобод своїх громадян тощо.

Водночас представники європейських популістських партій активно виступали проти плюралістичної складової системи демократичних цінностей. У цьому контексті варто звернути увагу той факт, що, наприклад,

Австрійську партію свободи (Freiheitliche Partei Österreichs) в середині 50-х рр. XX ст. заснував та став на її чолі колишній представник нацистської партії А. Фейнгалер [21, с. 245-349]. Проіснувавши на політичній арені майже 40 років, ця партія лише у 1995 р. змінила свою назву на «Вільні мислителі» (Die Freiheitlichen). Подібні популістські установки характерні також для французького Національного фронту, який у своїх передвиборчих програмних документах визначив пріоритетні завдання і мету досягнення соціальної гармонії у вигляді підтримки і збереження традиційних моральних цінностей, національних надбань народу, забезпечення національного шляху розвитку (способу життя), зміцнення основ правопорядку, вирішення питань соціальних меншин, надання їм прав і свобод на рівні з усіма громадянами держави [16, р. 95].

На території СРСР процес «перебудови», який розпочався в середині 80-х рр. XX ст. і супроводжувався демократизацією радянського суспільства та всієї системи державного устрою, характеризувався яскравими прикладами популістських проявів різних відтінків. У цьому контексті можна відзначити діяльність М. Горбачова – тодішнього Генерального секретаря Комуністичної партії Радянського Союзу. Його постійні поїздки по країні, відвідування різних підприємств (заводів, фабрик), державних установ та організацій – своєрідне «ходіння до народу», безпосередні апеляції до широких верств є класичним зразком вмілого застосування популістських прийомів у політичній діяльності.

Завдяки вірі в гасла, що проголошувалися перед простим народом під час його «походу в маси», у перші роки перебування при владі М. Горбачову вдалося завоювати симпатії простих людей. Однак, як показав подальший розвиток політичних подій, все це не підкріплювалося практичними позитивними результатами і призвело до втрати його авторитету, а згодом і реальної політичної влади.

П'ятий етап розвитку популізму та політичної демагогії припадає на 90-і рр. XX ст. і пов'язаний з поширенням рухів та партій популістського типу країн Центральної та Східної Європи. Зазначені політичні сили у своїх програмних документах і гаслах досить широко стали використовувати ідеї неолібералізму популістського спрямування. В цьому сенсі варто виділити партію «Самооборона Республіки Польща», яка була заснована у 1992 р. одним із лідерів Профспілки працівників сільського господарства Анджеєм Леппером. В її засадничих, власне передвиборчих програмах, зверненнях до різних політичних груп і організацій містилися вимоги державної допомоги приватним сільськогосподарським виробникам, що передбачало ліквідацію заборгованостей, розробку державної програми з надання низьковідсоткових кредитів на довготривалий період, запровадження державної монополії в окремих високоліквідних галузях економіки, надання державної грошової допомоги у випадку безробіття, збільшення розміру мінімальної соціальної допомоги, зниження пенсійного віку тощо [19, с. 55]. У цих програмах, а

особливо в політичних гаслах був завжди присутній заклик до подолання корупції та хабарництва шляхом удосконалення механізмів суспільного контролю.

Варто також звернути увагу на те, що в країнах Центрально-Східної Європи, котрі перебували на перехідному етапі свого розвитку в напрямі демократії, популізм набував також і форми політичної мобілізації. Це найчастіше виявляється під час виборів у прагненні сподобатись усім: використанні яскравих епітетів, оцінок щодо правлячої еліти, без жодних застережень щодо якості аргументів, безкомпромісності у критиці конкурентів, відсутності політичної відповідальності тощо. Нажаль, ці характеристики набули надзвичайного поширення, і не передбачається, що в найближчому майбутньому вони зникнуть з політичного життя. Інколи важко знайти відмінність між популізмом і демагогією щодо певного політика чи політики.

В країнах пострадянського простору, перехідний період, що характеризується зміною соціалістичної моделі розвитку суспільно-економічних відносин та введення ринкової системи у суспільному виробництві, вимагав відповідних популістських методів політичної поведінки, зокрема щодо вирішення питань в економічній сфері. В цьому відношенні яскравими прикладами популістського лідерства є колишній президент РФ Б. Єльцин, російський політик В. Жириновський та президент Білорусі – О. Лукашенко.

Варто зазначити, що популізм Б. Єльцина, який був дещо радикальнішим за популізм М. Горбачова, ґрунтувався на обіцянках забезпечення основ демократії та необмеженого суверенітету всіх суб'єктів Російської Федерації, ліквідації соціалістичного ладу в цілому. За допомогою подібної популістської риторики Б. Єльцин протягом кількох тижнів підвищив свій рейтинг з нуля до рівня, що дозволив йому отримати переконливу перемогу на виборах [22, с. 56]. Натомість популізм В. Жириновського, маючи певну радикальну спрямованість, забезпечив підтримку мас завдяки гостроті і злободенності порушених проблем суспільства як, наприклад, обіцянка «підняти Росію з колін», що зумовлено було тяжким економічним становищем держави, загальним розчаруванням людей у політичних лідерах і державних діячах, невдачами проведення економічного курсу, політичною нестабільністю. І ці радикально-популістські ідеї, наповнені ще й елементами переконливого ораторського мистецтва знайшли підтримку серед значної частини російського населення [23, с. 36].

В свою чергу О. Лукашенко, ще перебуваючи на посаді депутата парламенту Білорусі в 1990-1994 рр., у своїх виступах як з трибуни парламенту, так і перед білоруським народом, гостро критикував наявність корупції у всіх гілках державної влади. Припинення «зłodійської» приватизації стало основним його завданням і метою. У внутрішній політиці його правління характеризувалось постійним порушенням норм конституції та законів, боротьбою проти

парламенту та парламентаризму, проти опозиції, вільної преси. Міжнародні спостерігачі регулярно фіксували значні порушення та недемократичний характер президентських і парламентських виборчих кампаній.

Апелюючи до народу зі своїми програмами і популістськими гаслами, О. Лукашенко здобув собі авторитет і повагу значної частини населення, що повірила «батькові» і готова й надалі служити йому вірою та правдою.

Висновок. Таким чином, порівняльний аналіз численних історичних практик виникнення та розвитку популізму, негативний досвід тоталітарних і авторитарних режимів ХХ ст., дозволяє говорити про популізм як про доктрину, певний тип політики та ідеології. Функціонування та поширеність популізму у сучасних політичних системах характеризується його детермінованістю культурними, історичними, політичними особливостями країн. Водночас, незважаючи на відмінності конкретних виявів популізму, можна виокремити низку спільних змістовних характеристик, які мають універсальний характер і властиві більшості з них: народ; моральна сфера; демократія versus авторитаризм; антиінтелектуалізм; лідерство.

Розглядаючи сучасний популізм та політичну демагогію через призму їхнього історичного розвитку, ми цей розвиток умовно поділяємо на п'ять етапів:

- Перший етап припадає на кінець ХІХ ст. і пов'язаний з виникненням американського аграрного (фермерського) популізму у США.

- Другим етапом у історичному розвитку популізму і політичної демагогії став популістський рух в країнах Латинської Америки, який почав організаційно оформлюватися на початку ХХ ст. Популістські рухи в Латинській Америці у своєму розвитку породили низку ідейно-політичних течій, найпоширенішими серед яких були апримзм, жетулізм і перонізм.

- Третій етап розвитку популістського руху припадає на період 30-х рр. ХХ ст., який пов'язаний з найтривалішою та руйнівною кризою, яка отримала назву «велика депресія». На цьому етапі ми помічаємо тенденцію до радикалізації популістських гасел, закликів до зміни існуючих соціальних відносин.

- Новий четвертий етап історичного розвитку світового популістського руху припадає на другу половину ХХ ст. На відміну від аграрнофермерського популізму в США та популізму латиноамериканського, західноєвропейський популізм характеризувався крайньою правою ідейно-політичною спрямованістю.

- П'ятий етап розвитку світового популістсько-демагогічного руху розпочався в 90-х рр. ХХ ст. і триває до нині. На цьому етапі популізм і політична демагогія поширюються в політичній практиці Центральної та Східної Європи. В цей період у своїх програмних документах і гаслах політичні партії країн зазначеного регіону досить широко стали використовувати популістські ідеї неолібералізму, сутність яких полягала в тому, що

суспільствам пропонувалися досить прості і швидкі шляхи вирішення складних соціально-економічних проблем.

Поряд з цим, досліджуючи популізм та політичну демагогію в історичній ретроспективі, можна також зробити висновок, що об'єктивні умови виникнення цих суспільно-політичних явищ були пов'язані із соціальною тенденцією, у відповідності до якої маси є лише об'єктом політики. Суб'єктивні передумови для виникнення та поширення популізму викликані недосконалістю відносин «панування-підпорядкування», домінуванням масового суспільства. Соціальну базу популізму становлять зазвичай перехідні, проміжні та межові групи суспільства (середні верстви населення, маргінальні групи, декласовані маси, люмпени), котрі з причини свого суперечливого становища уявляють свої інтереси понадкласовими і виявляють через це найбільшу податливість для демагогічно-популістських гасел. Аморальність популізму полягає ще й в тім, що він маніпулює довірою людей та деформує її.

Список використаних джерел та літератури

1. Tartar A. How the Populism Right Is Redrawing the Map of Europe. – December 11, 2017. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <https://www.bloomberg.com/graphics/2017-europe-populist-right/>
2. Волкова И.В. Популизм и консерватизм: к истории американской политической мысли конца XIX века. – М., 1992. – 164 с.
3. Политология: Энциклопедический словарь / Общ. ред. и сост. Ю.И. Аверьянов. – М.: Изд-во Моск. коммерч. ун-та, 1993. – 431 с.
4. Политологический словарь: Учебное пособие / Р.Г. Григорян, Г.И. Демин и др.; под ред В.Ф. Халипова. – М.: Высшая школа, 1995. – 192 с.
5. Mudde C. The Populist Zeitgeist // Government and Opposition. – 2004. – Vol. 39. – № 4. – Autumn. – P. 542-563.
6. Schmitter Ph.C. A Balance Sheet of the Vices and Virtues of 'Populisms' // Paper presented at the conference "The Challenges of the New Populism". – Bulgaria, Sofia: The Centre for Liberal Strategies. – 2006. – P. 2-19.
7. Kitschelt H. Popular Dissatisfaction with Democracy: Populism and Party Systems // Democracies and the Populist Challenge / Y. Mény and Y. Surel (eds.). – Basingstoke, New York: Palgrave, 2002. – P. 179-196.
8. Толковый словарь живого великорусского языка / Сост. В.И. Даль. 1-й т. – М.: Госуд. изд-во иностранных и национальных словарей, 1955. – 669 с.
9. Шанский Н.М., Боброва Т.А. Этимологический словарь русского языка. – М.: Прозерпина, 1994. – 398 с.
10. Баранов Н.А. Популизм и демагогия // Человек, культура, общество : межвуз. сб. науч. тр. / отв. ред. Н. В. Дулина, И. А. Небыков / Волгоград. гос. техн. Ун-т. – Волгоград, 2005. – Вып. 3. – С. 100-108.
11. Корявин Л. Популизм в США. – М., 1991. – 457 с.
12. Mair P. Populist Democracy v.s. Party Democracy // Democracies and the Populist Challenge / Y. Mény and Y. Surel (eds.). – Basingstoke, New York: Palgrave, 2002. – P. 81-97.
13. Дем'яненко М. Популізм як політичний феномен і маніпулятивна технологія. - Дис.на здоб.н.с. канд.політ.наук. – К., 2015. – 177 с.
14. Ignazi P. The Extreme Right: Defining the Object and Assessing the Causes // Shadows over Europe: The Development and Impact of the Extreme Right in Western Europe / Ed. by M. Schain, A. Zolberg & P. Hossay. – New York: Palgrave Macmillan UK, 2002. – P. 17-35.

15. Kraus S., Davis D. The Effects of Mass Communication on Political Behavior. – Pennsylvania State University Press, 1976. – 308 p.
16. Crozier M., Friedberg E. Actors and Systems. The Politics of Collective Action. – Chicago: University of Chicago Press, 1980. – VII, 333 p.
17. Taggart P. Populism and the Pathology of Representative Politics // *Democracies and the Populist Challenge* / Y. Mény and Y. Surel (eds.). – Basingstoke, New York: Palgrave, 2002. – P. 62-80.
18. Иванян Э.А. Белый дом: политика и президенты. – Москва : Изд-во полит. лит., 1975. – 346 с.
19. Романюк А.С. Порівняльний аналіз політичних інститутів країн Західної Європи. – Львів: Вид. центр ЛНУ ім. І. Франка, 2007. – 286 с.
20. Погорельская С.В. «Вечно вчерашние»: правый популизм и правый радикализм в Западной Европе // *Мировая экономика и международные отношения*. – 2004. – № 3. – С. 14-23.
21. Валіцький А. Марксизм і стрибок у царство свободи. Історія комуністичної утопії. – Київ: Всесвіт, 1999. – 510 с.
22. Горбатенко В. Десять уроків політичного лідерства для пострадянських керівників // *Політичний менеджмент*. – 2006. – Спецвипуск. – С. 48-63.
23. Общественное мнение и власть: механизмы воздействия. – К., 1993. – 167 с.

References

1. Tartar, A. (2017). *Right Is Redrawing the Map of Europe*. December 11. [Online]. Available from: <https://www.bloomberg.com/graphics/2017-europe-populist-right/> [In English].
2. Volkova, I.V. (1992). *Populizm i konservatizm: k istorii amerikanskoy politicheskoy mysli kontsa XIX veka* [Populism and Conservatism: Toward a History of American Political Thought in the Late 19th Century]. Moskva. [In Russian].
3. Aver'yanov, Yu.I. (ed) (1993). *Politologiya: Entsiklopedicheskiy slovar'* [Political Science: Encyclopedic Dictionary]. Moskva: Izd-vo Mosk. kommerch. un-ta. [In Russian].
4. Grigoryan, R.G. & Demin, G.I. (1995). *Politologicheskii slovar': Uchebnoye posobiye* [Political Science Dictionary: Textbook]. Moskva: Vysshaya shkola. [In Russian].
5. Mudde, C. (2004). The Populist Zeitgeist. *Government and Opposition*, 4, (39), pp. 542-563. [In English].
6. Schmitter, Ph.C. (2006). A Balance Sheet of the Vices and Virtues of 'Populisms'. *Raper presented at the conference "The Challenges of the New Populism"* (pp. 2-19). Bulgaria, Sofia: The Center for Liberal Strategies. [In English].
7. Kitschelt, H. (2002). Popular Dissatisfaction with Democracy: Populism and Party Systems. In Y. Mény & Y. Surel (eds.) *Democracies and the Populist Challenge* (pp. 179-196). Basingstoke, New York: Palgrave. [In English].
8. Dal', V.I. (1955). *Tolkovyy slovar' zhivogo velikorusskogo yazyka. 1 tom* [Explanatory Dictionary of the Living Great Russian Language. Volume 1]. Moskva: Gosud. izd-vo inostrannykh i national'nykh slovarey. [In Russian].
9. Shansky, N.M. & Bobrova, T.A. (1994). *Etimologicheskii slovar' russkogo yazyka* [Etymological dictionary of the Russian language]. Moskva: Proserpina. [In Russian].
10. Baranov, N.A. (2005). Populizm i demagogiya [Populism and demagoguery]. In N.V. Dulina & I.A. Nebykov (eds). *Chelovek, kul'tura, obshchestvo: mezhvuz. sb. nauch. tr.*, 3 [Man, culture, society: interuniversity. Sat. scientific. tr.] (pp. 100-108). Volgograd. [In Russian].
11. Koryavin, L. (1991). *Populizm v SSHA* [Populism in the USA]. Moskva. [In Russian].
12. Mair, P. (2002). Populist Democracy v.s. Party Democracy. In Y. Mény & Y. Surel (eds.) *Democracies and the Populist Challenge* (pp. 81-97). Basingstoke, New York: Palgrave. [In English].

13. Dem'yanenko, M. (2015). *Populizm yak politychnyy fenomen i manipulyatyvna tekhnolohiya*. Dys. na zdob. n.s. kand. polit. nauk. [Populism as a political phenomenon and manipulative technology. Dis. at health researcher Candidate of Political Science]. Kyiv. [In Ukrainian].
14. Ignazi, P. (2002). The Extreme Right: Defining the Object and Assessing the Causes. In M. Schain, A. Zolberg & P. Hossay (eds). *Shadows over Europe: The Development and Impact of the Extreme Right in Western Europe* (pp. 17-35). New York: Palgrave Macmillan. [In English].
15. Kraus, S. & Davis, D. (1976). *The Effects of Mass Communication on Political Behavior*. Pennsylvania State University Press. [In English].
16. Crozier, M. & Friedberg, E. (1980). *Actors and Systems. The Politics of Collective Action*. Chicago: University of Chicago Press. [In English].
17. Taggart, P. (2002). Populism and the Pathology of Representative Politics. In Y. Mény & Y. Surel (eds.) *Democracies and the Populist Challenge* (pp. 62-80). Basingstoke, New York: Palgrave. [In English].
18. Ivanyan, E. (1975). *Belyy dom: politika i prezidenty* [White House: Politics and Presidents]. Moskva : Izd-vo polit. lit. [In Russian].
19. Romanyuk, A. (2007). *Porivnyal'nyy analiz politychnykh institutiv krayin Zakhidnoyi Yevropy* [Comparative analysis of political institutions in Western Europe]. L'viv: Vyd. tsentr LNU im. I. Franka. [In Ukrainian]. [In Ukrainian].
20. Pogorelskaya, S.V. (2004). "Vechno vcherashniye": pravyy populizm i pravyy radikalizm v Zapadnoy Yevrope ["Forever Yesterday": Right-wing Populism and Right-Wing Radicalism in Western Europe]. *Mirovaya ekonomika i mezhdunarodnyye otnosheniya* [World Economy and International Relations], 3, pp. 14-23. [In Russian].
21. Valitskiy, A. (1999). *Marksyzm i strybok u tsarstvo svobody. Istoriya komunistychnoyi utopiyi* [Marxism and the leap into the realm of freedom. History of Communist Utopia]. Kyiv: Vsesvit. [In Ukrainian].
22. Gorbatenko, V. (2006). Desyat' urokiv politychnoho liderstva dlya postradyans'kykh kermanychiv [Ten lessons of political leadership for post-Soviet leaders]. *Politychnyy menedzhment. Spetsvypusk* [Political management. Special edition], pp. 48-63. [In Ukrainian].
23. *Obshchestvennoye mneniye i vlast': mekhanizmy vozdeystviya*, (1993). [Public opinion and power: mechanisms of influence]. Kiev. [In Russian].

Цапко О.М. Историческая ретроспектива феномена популизма и политической демагогии.

В статье дается обобщающая характеристика феномена популизма и политической демагогии через призму их исторического развития. Автор обращает особое внимание на раскрытии сущности понятий «популизм» и «политическая демагогия» определяя при этом их как общие черты так и различия. В частности отмечается, что несмотря на свою внешнюю схожесть, популизм и демагогия не тождественны. Так популизм предполагает значительно менее негативный способ получения популярности среди масс, чем демагогия, поскольку демагоги спекулируют реальными проблемами своей аудитории, представляют события, взгляды оппонента в ложном свете, прибегают к фальсификации фактов. В современной политической практике популизм выступает более сложным и неоднозначным явлением, а демагогия является лишь одним из многих его инструментов и стратегий. В этом аспекте близким по содержанию является понятие «политиканство», которое наряду с демагогией является одним из негативных проявлений популизма.

В статье также осуществляется одна из первых попыток определить основные периоды исторического развития популизма и политической демагогии, определяя при этом и основные направления их эволюции. Наряду с этим, исследуя популизм и политическую демагогию в исторической ретроспективе, можно сделать вывод, что объективные условия возникновения этих общественно-политических явлений были связаны с социальной тенденцией, в

соответствии с которой массы являются только объектом политики. Субъективные предпосылки для возникновения и распространения популизма вызванные несовершенством отношений «господства-подчинения», доминированием массового общества. В исследовании делается обобщающий вывод, что функционирование и распространенность популизма и политической демагогии в современных политических системах характеризуется его детерминированностью культурными, историческими, политическими особенностями стран.

Ключевые слова: популизм, политическая демагогия, апризма, жетулизм и пиронизм, политическая система, политиканство, коррупция, национализм.

Tsapko O. Historical Retrospective of the Phenomenon of Populism and Political Demagogy.

The article gives a general description of the phenomenon of populism and political demagoguery through the prism of their historical development. The author pays special attention to the disclosure of the essence of the concepts of “populism” and “political demagoguery”, while defining their common features and differences. In particular, it is noted that despite their outward resemblance, populism and demagoguery are not identical. Thus, populism provides a much less negative way of gaining popularity among the masses than demagoguery, because demagogues speculate on the real problems of their audience, present events, views of the opponent in a false light, resort to falsification of facts. In modern political practice, populism is a much more complex and ambiguous phenomenon, and demagoguery is only one of its many tools and strategies. In this aspect, the concept of “politicking” is close in meaning, which, along with demagoguery, is one of the negative manifestations of populism.

The article also makes one of the first attempts to identify the main periods of historical development of populism and political demagoguery, while determining the main directions of their evolution. At the same time, examining populism and political demagoguery in historical retrospect, we can also conclude that the objective conditions for the emergence of these socio-political phenomena were related to the social trend, according to which the masses are only the object of politics. Subjective preconditions for the emergence and spread of populism are caused by the imperfection of the relationship “domination – subordination”, the dominance of mass society. In general, the study concludes that the functioning and prevalence of populism and political demagoguery in modern political systems is characterized by its determinism of cultural, historical, political characteristics of countries.

Keywords: populism, political demagoguery, aprism, jetulism and pyronism, political system, politicking, corruption, nationalism.

НОВІТНЯ ІСТОРІЯ

УДК 303.446:[355.1-048.35(497):339.726.3](091)"190/191"

<http://doi.org/10.46869/2707-6776-2021-13-2>

Фалько С.А.

<https://orcid.org/0000-0002-8266-2643>

ДЕЯТЕЛЬНОСТЬ ЕВРОПЕЙСКИХ ВОЕННО-ИНСТРУКТОРСКИХ МИССИЙ В СТРАНАХ ЮГО-ВОСТОЧНОЙ ЕВРОПЫ В НАЧАЛЕ XX В.¹

*Посвящается моему отцу
подполковнику Фальку Анатолию
Ивановичу, который в 1983-1986 гг.
исполнял обязанности военного
инструктора в ливийской армии.*

Статья исследует одну из составляющих истории модернизационных процессов в странах Юго-Восточной Европы в начале XX в. – военную модернизацию.

Цель исследования – анализ роли иностранной военной помощи в создании вооруженных сил Румынии, Сербии, Болгарии, Черногории, Албании и Греции. В работе раскрываются отдельные направления военной помощи, которые были оказаны странам Юго-Восточной Европы в виде военных миссий, обучения офицеров в Европе, поставок оружия и других аспектов.

Один из маркеров военного развития в исследуемый период – это военно-инструкторская деятельность развитых государств Европы в рамках военной модернизации возможных военных союзников этих стран. Работа посвящена одной из составляющих процесса военной модернизации – деятельности военно-инструкторских миссий ведущих европейских государств в определенный период. Временной интервал исследования – 1908-1918 гг.

Нижней границей исследования является боснийский кризис 1908 г., вызванный аннексией Австро-Венгрией Боснии и Герцеговины. Конфликт послужил причиной быстрой милитаризации региона. Военные миссии из стран Европы начинают активную деятельность в Греции, Черногории, Турции. В этот период тысячи офицеров из балканских армий проходили обучение в военных заведениях Европы. Верхняя граница исследования – Первая мировая война 1914-1918 гг. В то время был достигнут очевидный успех в модернизации вооруженных сил союзников военными миссиями из Германии в Турции и Франции в Румынии.

Это было время модернизации новых национальных армий в Восточной Европе. Не последнюю роль в этом сложном процессе играли военные миссии. Быстро и эффективно достичь качественной модернизации отсталых в развитии армий, без инструкторской помощи, было невозможно.

¹ Автор выражает глубокую признательность военному историку, доктору исторических наук, научному сотруднику Института стратегических исследований МО Сербии Далибору Денда за помощь в проведении исследования. Также, автор благодарит за сотрудничество по теме исследования ученого-балканиста В.Б. Каширина. Исследование не состоялось бы без советов и содействия, оказанного в работе, доктором исторических наук М.К. Басхановым (г. Глазго, Великобритания).

Сопоставление результатов преобразований в армиях позволяет точнее понять региональную специфику и конкретные результаты этой формы военной модернизации вооруженных сил региона.

Используется метод сравнения вариантов военной модернизации армий стран Востока, которые происходят в начале XX в., и реформирования вооруженных сил государств Юго-Восточной Европы. Этот метод конкретизирует результаты, последствия, неудачи и успехи военной модернизации.

Исследование актуально для изучения современных процессов военной модернизации.

Ключевые слова: *военная модернизация, реформирование вооруженных сил, Юго-Восточная Европа, военные миссии.*

Изучение модернизации государств в переходный период их существования – актуальная тема исследований в исторической науке. Преобразования, которые охватывают области экономики, политическую составляющую государства и культурную сферу реформ, как правило, ещё включают и важный элемент модернизации государства – реформы вооруженных сил.

Задача данной работы состоит в исследовании процесса военных преобразований в странах Юго-Западной Европы в начале XX в. Результатом этого элемента общих модернизационных процессов на Балканах стало укрепление европейской модели современного государства. Наряду с политикой закупки вооружения, реформами в сфере военного образования и формирования офицерского корпуса, важным направлением преобразования армий во второй половине XIX – начале XX вв. было использование опыта передовых вооруженных сил Европы путем приглашения военных миссий. В исследуемый период Балканы были охвачены активными модернизационными процессами, которые не обошли стороной и армии Сербии, Румынии, Греции, Болгарии и Черногории. Изучение деятельности европейских военно-инструкторских миссий – цель нашей работы.

Следует отметить, что балканским армиям довелось участвовать в большом числе войн и военных кампаний, которые выпали в начале XX в. на долю народов региона. Так, если считать и военные конфликты конца XIX в., то сербские военные были участниками 6 войн, их болгарские современники – 5 (считая Русско-турецкую 1877-1878 гг.), румынские – 3, греческие – 5. Вооруженные силы региона были глубоко вовлечены и в политическую борьбу в своих странах – участвовали в переворотах и революциях [1, с. 191].

Рост влияния военного фактора, милитаризация политики в истории балканских государств этого периода носили общерегиональный характер. Офицерство пыталось взять на себя ответственность за развитие своих стран [2, с. 8].

Статья является продолжением исследований автора на тему истории военной модернизации, опубликованных ранее [3; 4].

Анализируя предыдущие исследования, относящихся к выбранной теме, отметим, что во второй половине XX в. деятельность военных миссий на

Балканах стала объектом изучения ученых. Наиболее известны работы, посвященные участию военных специалистов из Германии в реформировании турецкой армии [5; 6; 7; 8]. Существуют отдельные работы о руководителях военных миссий в страны региона [9; 10; 11]. Политическому контексту конфликта ведущих стран Европы, вспыхнувшему накануне мировой войны 1914-1918 гг. вокруг судьбы Босфора, посвящена работа Ю.В. Луневой [12]. Эти исследования важны для сравнения масштабов и результатов работы военных инструкторов на Балканах, так как в период исследования Османская империя была балканской страной и реформировала свою армию с помощью немецкой военной миссии.

Детально изучала особенности военных реформ в Черногории в исследуемый период и военной помощи в создании армии со стороны России В.Б. Хлебникова [13].

Работа Ю.В. Казановой по истории деятельности международной инструкторской миссии 1903-1908 гг. в Македонии изучает проблемы реформирования турецкой жандармерии европейскими офицерами [14]. Эта же тема, в контексте так называемого македонского вопроса детально рассматривается в монографии А.Н. Сквозникова [15].

При рассмотрении проблем и значения иностранной помощи в военных преобразованиях конкретных государств региона необходимо ознакомление с взглядами историков из балканских стран относительно изучаемой проблематики. При работе над исследованием информативны и полезны труды Д. Денды [16; 17], Р. Мишева [18], А.Д. Кацикостас [19].

Создание военной доктрины Румынии и оказанное на неё влияние со стороны немецких и французских военных изучал П. Оту [20]. С этой темой перекликается книга об обстоятельствах и изменениях военной доктрины Сербии С. Джукича [21].

Источниковой базой работы являются опубликованные и не опубликованные архивные документы относящиеся к теме исследования [22; 23]. Интерес для исследования представляют воспоминания российского офицера-инструктора Е.А. Никольского, принимавшего непосредственное участие в деятельности международной военно-полицейской миссии в Македонии [24].

Важны и впечатления видных политиков, дипломатов, военных о деятельности военных инструкторов на Балканах и значение, которое они отводили влиянию миссий на боеспособность вооруженных сил Турции, Черногории [25; 26; 27; 28].

Если выделить нерешенные ранее части общей проблемы, которым посвящена статья, то наша задача – изучить и обобщить способы и формы помощи вооруженным силам Греции, Румынии, Албании и Черногории в виде военных миссий из Европы, показать эволюцию влияния деятельности иностранной военной помощи на Балканах. Обобщить общее полотно событий военной модернизации изучаемого времени с военно-исторической точки зрения.

Необходимо отметить, что статья изучает только вопросы иностранного участия в модернизации сухопутных сил и жандармерии стран балканского полуострова, исключая флот этих стран. Модернизационные процессы в вооруженных силах Турции, за исключением работы международных военно-инструкторских миссий, также не лежат в плоскости исследования по причине иной культурной ментальности этой страны и требуют отдельного исследования. Информация о военных миссиях в Турции присутствует, для сравнительного анализа с деятельностью миссий в регионе.

Нижней границей исследования является боснийский кризис 1908 г., вызванный аннексией Австро-Венгрией Боснии и Герцеговины. Конфликт послужил причиной быстрой милитаризации региона. Военные миссии из стран Европы начинают активную деятельность в Греции, Черногории, Турции. Верхняя граница – Первая мировая война 1914-1918 гг. Во время войны был достигнут очевидный успех в модернизации вооруженных сил союзников военными миссиями из Германии в Турции и Франции в Румынии.

В контексте темы военной модернизации в странах Юго-Восточной Европы следует разделить исследование на три временных интервала.

Первый период охватывает время от Боснийского кризиса 1908 г., послужившего началом ускоренной модернизации армий полуострова и до Балканских войн 1912-1913 гг. В это время французские военные начали кардинальные преобразования в армии Греции, Россия организует военные реформы в королевской армии Черногории, а немецкая миссия работает в Турции.

Второй период охватывает промежуток от времени Бухарестского мира 1913 г. до начала Первой мировой войны в 1914 г. Эта фаза характеризуется форсированными преобразованиями армий Греции и Турции, организованными с помощью немецкой миссии во главе с генералом Лиманом фон Сандерсом в Стамбуле, и возобновленной, после Балканских войн 1912-1913 гг. французской миссией генерала Эйду в Афинах.

Третий период, этап активной военной помощи стран Антанты и Центрального союза во время Первой мировой войны 1914-1918 гг. Для нашей проблематики интересны факты активной военной помощи Франции Королевству Румыния в виде деятельности военной миссии под руководством генерала А. Бертело, а также, другим аспектам деятельности военно-инструкторских миссий в период накануне и во время Великой войны 1914-1918 гг.

Под аспектами подразумеваются миссии официального статуса с целью оказания военной помощи государствам Юго-Восточной Европы в период 1914-1918 гг. Деятельность военных агентов (военных атташе) не является объектом исследования данной статьи, хотя необходимо признать, что военные миссии и военные агенты зачастую являются элементами одного механизма – военно-политического воздействия на страну пребывания миссии.

Постановка вопроса – изучение деятельности военных миссий – требует уточнения понятия военная миссия. Одна из задач нашего исследования, на примере военно-инструкторской деятельности офицеров европейских стран рассмотреть этот фактор военного сотрудничества стран Балканского полуострова с более развитыми странами Европы в конкретный временной интервал. Мы будем изучать, прежде всего, официальные военно-инструкторские миссии. Тему инициативы отдельных офицеров оставляем за рамками исследования.

Отметим, что назначение и реальные шаги военных миссий зачастую охватывает многие аспекты международной деятельности, как-то, непосредственно военные вопросы, финансовые аспекты направлений работы инструкторов, экономические возможности страны в которой проводится военная модернизация и в которой работали военные специалисты, а также культурные и политические условия конкретного региона. Не стоит забывать и о факторе дипломатической борьбы в плоскости международных отношений и роли в ней военных миссий, которые являются частью военно-политического влияния страны, которая посылала военных инструкторов.

Важным направлением научной дискуссии о военных миссиях, является объем помощи из-за рубежа в виде миссий. В нашем исследовании понятие «военные миссии», или «миссии», мы будем употреблять, подразумевая только военно-инструкторские миссии. Иногда военными миссиями в научных работах называют деятельность военных агентов (атташе) или наблюдателей. Ещё одним аргументом в пользу инструкторских миссий являются архивные документы и мемуары, где употреблялось именно понятие военные инструкторы [23].

Возможно ли работу двух, трех офицеров, нанятых по контракту, отнести к категории военной миссии, или критерий численности не является решающим?

Предлагается следующая трактовка военно-инструкторской помощи – это значительная группа офицеров, продолжительное время находящаяся в стране, деятельность которых охватывает наиболее важные сферы подготовки иностранной армии. Цель такой миссии – значительные преобразования, как военно-технические, так и в области боевой подготовки, образования, военной медицины и других аспектах военного дела, а также формирование политической, экономической, военной и военно-технической ориентации в пользу страны, выразившей согласие на предоставление военных инструкторов.

В научной литературе термин «военная миссия», как правило, охватывает как военно-инструкторские функции присланных военнослужащих, так и разведывательные миссии, а также миссии военных атташе. Исследование подтверждает гипотезу о том, что, как правило, назначение официальной военной миссии сильно варьирует от военно-технической функции до функции поддержки политического влияния страны, приславшей офицеров. В исследуемый период, согласно архивным документам, параллельно офицеры-

инструкторы собирали военно-политическую информацию о стране пребывания. Следует напомнить, что понятие военный советник во второй половине XIX – начале XX вв. не использовалось.

Рассматривая проблематику исследования, нам необходимо в нашей работе:

- Показать, как через военные миссии происходило заимствование военных новшеств и концепций в вооруженных силах стран Юго-Восточной Европы. В первую очередь, через призму деятельности военно-инструкторских миссий в этих армиях; оценим объем, направления, последствия и результаты работы военных профессионалов из европейских армий.

- Следует выяснить черты и особенности работы инструкторов разных армий на Балканах. Узнать, как финансировались иностранные офицеры-инструкторы, каково было их положение в вооруженных силах Греции, Румынии, Черногории. Сравнить работу военных миссий в других регионах мира, с целью понимания балканского лица военной модернизации.

- В ходе исследования, для детального понимания роли военных миссий в десятилетие, охватывающее войны, поражающие своими масштабами, сравнить деятельность миссий французов и немцев в румынской и турецкой армиях в период Великой войны 1914-1918 гг.

- Уточнить роль военно-морских миссий из Франции в Болгарии, а также Великобритании в Греции и Турции в деле военной модернизации. Сопоставление их работы с деятельностью миссий в армиях полуострова существенно дополнит палитру военной модернизации на Балканах в 1908-1918 гг.

- Дать оценку влиянию военных миссий на боеспособность армий Черногории, Румынии, Греции и Турции в изучаемый период.

- Определить, какие критерии важны при оценке деятельности военных профессионалов.

- Изучить уроки, которые извлекли армии региона из участия в войнах 1912–1918 гг. в отношении пользы сотрудничества с европейскими военными специалистами.

Понимая ограниченность объема статьи, планируется продолжение работы над темой в дальнейшем. Например, вопросы об обучении офицеров в учебных заведениях европейских армий, стажировки, а также участия в закупке вооружения планируется изучить в следующих частях исследования.

Используя географический принцип для удобства изучения проблематики рассмотрим работу военно-инструкторских миссий по отдельным странам Юго-Восточной Европы.

В Петербурге планы использования инструкторской миссии для реформы армии Черногории появились еще в 1885 г. Предполагалось послать военных инструкторов от войск российской гвардии в составе капитана лейб-гвардии 2-го стрелкового батальона З.А. Балачинского и 6 унтер-офицеров [22, л. 13]. Однако, по политическим мотивам в самый последний момент отправка

военных инструкторов была отложена [22, л. 68]. Но, в качестве инструктора и офицера, помогавшего в организации войск Черногории в Цетину был послан полковник Н.Р. Овсяной, исполнявший обязанности негласного военного агента [22, л. 108]. В тот период, многие местные офицеры обучались в разных странах, что накладывало негативный отпечаток на подготовку войск [13, с. 339].

Но только с назначением в Черногорию в 1903 г. военным агентом полковника Н.М. Потапова, военные реформы этой небольшой страны начали принимать вид системных. Сказался личностный фактор: этот энергичный офицер в дальнейшем сделал многое для проведения военных преобразований в черногорской армии [13, с. 341-343].

После боснийского кризиса 1908 г. в Петербурге принимается решение о направлении в Черногорию военной миссии с целью модернизации войск этого государства. Конечная политическая цель звучала как: создание черногорской армии с целью отвлечения части войск Австро-Венгрии в случае ее войны с Россией. И работа по организации миссии была поручена именно Н.М. Потапову. Но бюрократическая машина затянула отправку инструкторов.

В 1910 г. по рекомендации российского военного агента из Петербурга в Цетине, в результате настойчивых просьб этого инициативного российского офицера была официально направлена военная миссия русской императорской армии. Она прибыла в страну 31 января 1911 г. В течение двух лет в Черногорию приехали три старших офицера, один саперный капитан и два унтер-офицера.

О направлениях работы инструкторов 14 июня 1911 г. Н.М. Потапов доносил в Генеральный штаб русской армии: «...офицеры исполняют в Черногории следующие обязанности: подполковник Колосов – помощника военного министра, полковник Рачинский – инструктора артиллерии, а полковник Егорьев – директора кадетского корпуса, и заведывающего Цетинским военным училищем, все они в целях объединения работы подчинены во всех отношениях непосредственно военному агенту в Черногории, на которого возложено королем общее руководство всем делом переустройства армии» [23, с. 507].

По условиям межгосударственного соглашения – все расходы по командированию и содержанию офицеров-инструкторов Военное министерство России взяло на себя.

Следует отметить, что в Петербурге смутно понимали происходящее в Черногории. Отношение к военной помощи Черногории в высших кругах Петербурга ярко иллюстрирует мнение военного министра России генерал от инфантерии А.Ф. Редигер, упомянутое им в воспоминаниях: «Интересны для меня были сведения о денежных пособиях Черногории по сметам Министерства иностранных дел и Генерального штаба (кажется, около полутора миллионов рублей в год), и суждения о личности князя, который представлялся мне (как и

большинству русских) рыцарем без страха и упрека. Между тем, я здесь узнал, что в денежном отношении его считают далеко не безупречным» [28].

Назначенный накануне Первой мировой войны военным министром Сухомлинов более критично относился к военной помощи Черногории. О чем генерал указывал в мемуарах: «Самым опасным моментом этого панславизма двадцатого столетия было моральное отношение Государя к балканским вопросам. От своего отца, который в свое время стал на сторону Черногорской партии, Николай II по наследству считал своим долгом защищать младшего племенного брата <...> более устойчивый царь, во всяком случае, смог-бы дать отпор пагубному влиянию великокняжеского панславизма» [27, с. 180].

Начавшаяся в октябре 1912 г. Первая Балканская война показала глубокое противоречие между желаниями петербургских политиков сделать Черногорию управляемым сателлитом и амбициозными планами черногорского короля, направленными на расширение границ своего государства. По этой причине, при возникновении вопроса об условиях возобновления Россией военной помощи Черногории, полковник Н.М. Потапов выступал против. Относительно деятельности военной миссии 16 июня 1913 г. он доносил в Генеральный штаб: «Черногорское правительство систематически мешало работе русских инструкторов, чем в корне нарушало статьи соглашения, <...> В конце концов не осталось камня на камне от всего того, что давало смысл нашей (увеличенной в 1910 году) военной помощи Черногории ... наша военная помощь должна была бы быть прекращена, как совершенно бесполезная» [23, с. 645].

Н.М. Потапов обосновывал свою точку зрения: «до сих пор черногорское правительство, не исключая и короля, смотрели на русских инструкторов, как на обузу. Их терпели как неизбежное зло, ибо без них не было возможности получать от России увеличенной субсидии. Помощи не только никакой не оказывали, но, наоборот, занимаясь за спиной инструкторов устройством разных своих секретных делишек, они без стеснения мешали инструкторской работе и отвлечением нужных для дела офицеров <...> перемещением без ведома инструкторов нужного для обучения оружия и разных военных предметов, и замещением важных должностей лицами, совершенно к тому несоответствующими несмотря на советы, указания и даже протесты инструкторов» [23, с. 648].

Российский военный агент указывал на непонимание роли российских инструкторов черногорским монархом: «Беседуя со своими офицерами уже в то время, когда в Черногории были наши инструктора, король неоднократно говаривал: “учитесь, учитесь, дети мои, но не забывайте, что вы – воины от рождения, а потому еще сто лет можете прожить без военного образования”» [23, с. 648].

Современная исследовательница истории Балкан В.Б. Хлебникова дает следующую оценку ситуации с русской военной помощью Черногории: «В

Балканських війнах 1912-1913 гг. чорногорська армія воевала невдачно. Сохранявшися в начале XX в. пережитки племенного строя нивелировали военные реформы. Внешне военные Черногории все больше походили на армии других европейских стран, а внутренне оставались патриархальными. С трудом приживались дисциплина и единоначалие. Несмотря на все усилия инструкторов, черногорцы так и не сумели овладеть навыками современных боевых действий, упорно сохраняли приверженность партизанской войне. Опыт военного сотрудничества России и Черногории показал, что невозможно искусственно ускорить процесс военно-политического развития государства» [13, с. 352].

В других условиях работала французская военная миссия в Греции. В начале XX в. в греческом королевстве Франция была притягательным примером государственного устройства для многих офицеров, отметим, что некоторые из них получили образование во Франции. В 1909 г. они помогли прийти к власти реформатору Э. Венизелосу. Он инициировал приглашение военной миссии из Парижа, с целью модернизации армии, и она прибыла в страну в январе 1911 г.

Учитывая предыдущий неудачный опыт работы французской военной миссии в греческой армии, находившейся в стране в 1884-1887 гг., новая миссия под руководством генерала Жозефа-Поля Эйду, состоящая из 14 офицеров, была наделена большими правами [19]. Французские офицеры сразу были направлены в ряд управлений военного министерства. Генералу Эйду, с целью поднятия престижа инструкторов, присваивают самое высокое звание в армии Греции – генерал-лейтенанта. А офицерам миссии присвоили звание на ранг выше французских. Под контроль французов перешли финансы, тыловое обеспечение и медицинская служба [19].

Наиболее боеспособные части столичного гарнизона попадают под непосредственное командование офицеров миссии, которые усиливают полевую подготовку. Им удастся улучшить боевую подготовку греческих частей путем создания образцовых подразделений и полков. Французские офицеры так же возглавили подготовку ряда кавалерийских, инженерных и артиллерийских частей. Была организована кавалерийская школа, преобразована военная академия по образцу французской военной школы Сен-Сир, а продолжительность обучения в академии была сокращена до 3 лет.

Греческая артиллерия была перевооружена современными французскими орудиями, а подготовка офицеров-артиллеристов была сконцентрирована на практической стрельбе и управлении огнем [19].

Миссии удалось улучшить работу мобилизационной системы страны и к началу Первой Балканской войны 1912-1913 гг. армия королевства выставила более 100 тыс. солдат и офицеров и еще 130 тыс. военных находились в резерве [29]. Была проведена организационная реформа армии. Одной из первых в Европе в греческой армии были сформированы пехотные дивизии 3х-полкового состава, что улучшило их управляемость в бою [19].

Инструкторы сосредоточились в своей работе на еще одном слабом месте греческой армии – отсутствии у старших офицеров королевской армии практики командования соединениями. С этой целью, весной 1912 г. впервые в истории греческой армии были проведены масштабные маневры пехотных соединений в районе Афин.

По итогам маневров, даже сторонник внешнеполитической ориентации на Германию наследный принц Константин высоко оценил работу французских офицеров. В конечном итоге, была принята наступательная военная доктрина по образцу французской [19].

В работе миссии не обошлось и без сложностей. Так, французские офицеры не знали греческого языка, что мешало общению с греческими военными. Ряд греческих офицеров обвиняли инструкторов в пренебрежительном отношении инструкторов-французов к своим греческим коллегам. Необходимо упомянуть и о давлении на инструкторов, весь период работы миссии, она пребывала под огнем жесткой критики со стороны сторонников ориентации на сотрудничество с Германией в военной области.

Первые испытания реформ греческая армия прошла во время Балканских войн 1912-1913 гг. Несмотря на то, что многие офицеры из французской миссии были отозваны на родину, некоторые, принявшие греческое гражданство помогали организовывать управление армии во время боевых действий [19].

После окончания войны, в октябре 1913 г. члены французской миссии вновь вернулись к своим обязанностям. В этот период, интенсивность деятельности французских инструкторов даже увеличилась. Послевоенная организация греческой армии включала создание первого армейского корпуса, что существенно улучшило управление армией. В ноябре 1913 г. генерал Эйду был назначен командующим этим армейским корпусом, расположенным в окрестностях Афин. Корпус, должен был стать образцом формирования для всей армии. Все учебные заведения, как для офицеров, так и для сержантов стали подчинены ему, а контроль за их работой осуществляли французские инструкторы. Французские инструкторы оставались в Греции до начала Первой мировой войны в августе 1914 г., когда Париж отозвал своих офицеров на фронт [19].

Следует отметить, что французская военная миссия в Греции работала параллельно с британской военно-морской миссией, реорганизовывавшей военный флот страны [30, с. 70]. Это говорило о внешнеполитическом курсе греческого правительства и его ставке в реформе армии и флота с помощью офицеров французской и британской миссий.

Испытание Балканскими войнами 1912-1913 гг. и Первой мировой войной армия Греции выдержала достойно, показав высокую профессиональную боевую подготовку, отточенную французской военной миссией [31, с. 82].

В исследуемый период имела место и международная военно-инструкторская миссия в Македонию в 1903-1908 гг.

В ноябре 1903 г. Турция, в результате активного нажима со стороны Германии, дала согласие на проведение реформ в Македонии. В Стамбуле, для решения практических вопросов македонских реформ, собрались представители европейских государств: России, Австро-Венгрии, Великобритании, Франции, Германии и Италии. Они должны были реализовывать т. н. Мюрцштегскую программу, одним из пунктов которой была реформа турецкой жандармерии при участии офицеров-инструкторов из стран Европы [14, с. 92].

Была создана военная комиссия по реорганизации турецкой жандармерии, состоявшая из старших офицеров – Италии, России, Австро-Венгрии, Франции, Англии, Германии и военных агентов европейских держав под председательством итальянского генерала Деджиордиса [15, с. 85].

Для успешной борьбы с повстанческим движением международное соглашение ведущих европейских стран постановило преобразовать в Македонии турецкую жандармерию по образцу итальянской под полным контролем европейских держав [14, с. 94].

В Македонии европейские офицеры были распределены по округам. Так, австрийским офицерам был предоставлен Косовский округ, английским – Драмский, французским – Сересский, итальянским – Монастырский, русским – Салоникский. Немцы организовали школу жандармов в Салониках. Всего предполагалось реорганизовать 14 жандармских рот в российском секторе, 13 – в австрийском, 9 – в итальянском, 6 – во французском и 4 – в британском [14 с. 94].

Участник этих событий российский офицер-инструктор Е.А. Никольский вспоминал: «В городе Салоники было три наших офицера, которые совместно с итальянскими заведовали школой жандармов. Офицеры Франции, Англии, Италии и Австрии находились в других вилайетах. Таким образом, вся административная часть Македонии была под полным международным контролем» [24, с. 161].

Реорганизация турецкой жандармерии по европейскому образцу, помимо включения христиан, предполагала повышение дисциплины, искоренение коррупции и установление правомерных отношений между христианским населением Македонии и жандармерией.

Турция согласилась на присутствие в Македонии 25 иностранных офицеров, по пять от каждой европейской державы, но при условии, что европейские офицеры не будут осуществлять непосредственное командование турецкой жандармерией [15, с. 85].

На начальном этапе реорганизации сразу выяснилось, что устав турецкой армии, в том числе жандармерии, существует только на бумаге и не соблюдается, а большинство турецких солдат-жандармов и многие из офицеров безграмотны. В частности, среди 61 офицера турецкой жандармерии, направленных на переобучение к европейским реформаторам в 1904 г.,

15 оказались неграмотными. Кроме того, обнаружилось полное незнание турецкими жандармами, как рядовыми, так и офицерами, своих прямых обязанностей [15, с. 86].

Турецкие жандармы, ранее выполнявшие несвойственные им функции проводников воинских формирований, перевозчиков почты, личных охранников у турецких чиновников, стали уделять больше внимания своим прямым обязанностям по охране общественного порядка [15, с. 87].

Однако, местные турецкие власти стали препятствовать проведению реформ в Македонии, ожидая ухода иностранных офицеров, чтобы вновь целиком подчинить себе македонскую жандармерию и вернуться к прежнему режиму произвола и приоритетов мусульманского населения [15, с. 96].

Следует признать, что реформы, принесли положительные результаты. Но, по существу, мало что меняли в системе турецкой власти, направленной на угнетение христианского населения Македонии. В то же время, руководство российской дипломатии через официозную прессу заявляло о том, что в результате реализации Мюрцштегской программы в Македонии стало гораздо спокойнее, чем было раньше, и это является следствием предпринятых реформ [15, с. 96].

Однако, с течением времени ситуация стала меняться к худшему. В официальных донесениях российских консулов в Македонии отмечалось, что христианское население жаловалось на несправедливое отношение к нему со стороны турецких властей и размещенных по деревням солдат [15, с. 97].

После младотурецкой революции, британское правительство 27 июля 1908 г. заявило, что приветствует провозглашение в Турции конституции и выражало уверенность в том, что новый режим сделает ненужным вмешательство европейских держав в македонский вопрос.

К августу 1908 г. новые младотурецкие власти свели на нет все труды европейских офицеров по реорганизации турецкой жандармерии. Органы иностранного контроля в Македонии – гражданские агенты, иностранные офицеры и Финансовая комиссия – формально продолжали функционировать еще некоторое время, превратившись при этом в простых наблюдателей за происходящим.

В силу сложившихся обстоятельств российское руководство приняло решение о выводе своих офицеров из Македонии 26 февраля 1909 г. С сентября 1909 г. в Македонии был восстановлен обычный в турецких областях консульский режим, существовавший там до Мюрцштегского соглашения [15, с. 115].

В условиях консервативного турецкого режима совершенствование османской жандармерии не смогло существенно улучшить положение македонских христиан, и поэтому усилия европейской дипломатии оказались в основном тщетными. Неразрешенный македонский вопрос стал одной из главных причин Балканских войн 1912-1913 гг.

Албания откололась от Османской империи в ноябре 1912 г., но была внутренне нестабильной и находилась под угрозой аннексии со стороны соседей – Сербии, Черногории и Греции. Группа голландских офицеров, военных врачей и унтер-офицеров, состоящая из шестнадцати военных инструкторов во главе с полковником де Веером, оказала помощь в реорганизации и подготовке жандармерии [32].

В 1913 г., на основании Лондонского мирного договора, завершившего Первую Балканскую войну 1912-1913 гг., в Албанию была направлена военная миссия из Нидерландов с целью создания и обучения жандармерии в Албании.

4 декабря 1912 г., после провозглашения независимости Албании, был начат процесс формирования армии нового государства. Было создано Военное министерство и Генеральный штаб во главе с бывшими офицерами османской армии. Основными военными силами новой страны были добровольцы и жандармерия общей численностью около 12 тыс. человек [32].

10 ноября 1913 г. два офицера из Нидерландов – полковник де Веер и майор Томсон прибыли в албанский г. Влёру, для оценки обстановки на месте. Решением нидерландских властей офицеры миссии были освобождены от голландской военной службы и поступили на службу молодому албанскому государству.

Миссия оказалась в очень сложной ситуации по причине запутанной межплеменной борьбы албанцев. Были и внешнеполитические проблемы. Так, в январе 1914 г. де Веер предотвратил протурецкий переворот. В конце февраля 1914 г. греческие сепаратисты провозгласили свою собственную автономную республику Северный Эпир. С марта 1914 г. до конца миссии, голландские офицеры возглавляли албанские подразделения, которые сражались с греками. К этим проблемам добавились конфликты внутри миссии. С самого начала миссии возникла неприязнь между де Веером и его помощником Томсоном. Неформальный лидер албанцев Эссад-паша Топтани, который был министром внутренних дел и военным министром одновременно, пытался взять на себя командование жандармерией, но встретил решительное сопротивление де Веера [32].

На судьбу миссии также повлияло восстание и осада г. Дуррес. 15 июня 1914 г. майор Л. Томсон был убит в бою, а 27 июля 1914 г. глава миссии де Веер, произведенный в генералы, подал в отставку от имени всех инструкторов. В конце 1915 г. голландцы покинули страну [32].

Таким образом, как и международный опыт деятельности военной миссии в Македонии в 1903-1909 гг., так голландский опыт работы инструкторов в Албании в 1913-1915 гг. доказывает, что без авторитетной поддержки согласованного действия европейских держав и опоры на силу, шансов на успешные действия военных инструкторов в смешанном (в этническом отношении) балканском регионе было мало.

Для сравнения работы французской миссии в Греции и российской в

Черногории, обратим внимание на деятельность немецких инструкторов в Османской империи. В мае 1909 г. совет министров Турции обратился к германскому правительству с просьбой привлечь генерала Гольца [5], ранее возглавлявшем инструкторскую миссию в Стамбуле, для проведения реорганизации турецкой армии. В октябре 1909 г., Гольц вновь прибыл в Турцию в сопровождении 13 офицеров, которые официально переходили на турецкую службу.

По условиям контрактов, заключенных на трехлетний срок с турецким правительством, им назначались высокие оклады, намного превосходившие жалование турецких офицеров, занимавших аналогичные посты. В порядке льготы, немецким офицерам, поступавшим в турецкую армию, автоматически присваивалось последующее звание [33, с. 74; 79].

Немецкие офицеры заняли должности командиров, созданных по совету фон дер Гольца, образцовых полков пехоты, кавалерии и артиллерии. Эти полки предназначались для одногодичного усовершенствования офицеров и унтер-офицеров частей войск соответствующего корпуса и привития им немецких приемов обучения и немецкой тактики. Начались системные полевые маневры крупных соединений турецкой армии на Балканах [5, с. 51-54].

Преобразованиям подверглась и система мобилизации в стране и обучение в Академии Генерального штаба. Но для завершения реформ требовалось два-три года. Русский военный агент Хольмсен, присутствовавший в конце 1909 г. на маневрах турецкой армии, подчеркивал настойчивое стремление турецких командиров к реорганизации армии. Военный дипломат сообщал: «маневры свидетельствуют о прогрессе <...> нам следует считаться с возможностью, что через несколько лет рядом с нами может оказаться сосед... , с армией которого надо будет считаться при решении вопросов нашей политики и государственной обороны» [5, с. 53].

В ноябре 1910 г. фон дер Гольц покинул Стамбул. Начавшаяся Итало-турецкая война 1911 г. заставила немцев свернуть миссию. А известия о сокрушительных поражениях турецкой армии в Балканской войне 1912-1913 гг. стали для Германии неожиданностью. Очевиден был просчет немецкого Генерального штаба, недооценившего силу и выучку армий балканских государств и переоценившего боеспособность турецкой армии [5, с. 53].

В результате Балканских войн 1912-1913 гг. произошло значительное ослабление Турции. После серьезных поражений в Первой Балканской войне в Османской империи укрепилось мнение о необходимости реорганизации турецкой армии, чтобы оградить страну от территориальных утрат [12, с. 174].

В Стамбул вновь была приглашена немецкая миссия под руководством генерал-майора Лимана фон Сандерса. Число офицеров в ней достигло 40.

Первая мировая война 1914-1918 гг. трансформировала деятельность военных миссий на Балканах. Немецкие инструкторы интенсивно помогали в организации боевых действий турецкой армии.

Современный американский исследователь Э. Эриксон, авторитетный специалист по истории вооруженных сил Турции, на основании кропотливой работы в турецких военных архивах приводит такие данные: «Миссия под командованием генерал-майора О. Лимана фон Сандерса имела сильнейшее влияние на обучение офицерского корпуса, оперативную деятельность турецких штабов. Назначение высокопоставленных немецких офицеров на ключевые командно-штабные должности ускорило реорганизацию турецкой армии. Сандерс назначил полковника Бронсарта фон Шеллендорфа из команды инструкторов миссии в турецкий генеральный штаб на должность первого помощника начальника Генерального штаба. Таким образом, Бронсар фон Шеллендорф обладал огромной властью над армиями Османской империи. Состав миссии в войну был увеличен до 1 100 офицеров, унтер-офицеров и гражданских специалистов. Особенно ценны для турецких вооруженных сил были специалисты в области организации железнодорожных перевозок, моторизации транспорта, офицеры по организации связи, инженеры, интенданты и офицеры по организации обеспечения и эксплуатации оружия в армии. К августу 1916 г. в Османской империи насчитывалось около 640 немецких офицеров и 5900 немецких солдат» [8, р. 231].

Военный историк из Турции М. Уняр, так оценивает инструкторскую деятельность немцев в османской армии за предшествующий мировой войне более чем двадцатилетний срок работы немецких военных инструкторов: «немецкие офицеры сыграли большую роль, в боевой эффективности армии проведя радикальную модернизацию военной организации. Параллельно была пересмотрена система призыва и резерва».

Миссия способствовала созданию и внедрению современной системы военного управления на всех уровнях османской военной машины. С 1885 г. сотни офицеров были отправлены в Германию для обучения и стажировки в германской армии. Еще до приезда миссии Сандерса, эти офицеры начали реорганизацию турецкой армии используя немецкую доктрину и переведенные для обучения на турецкий язык уставы немцев. В целом, участники миссии повысили влияние немецких офицеров в армии.

Обобщая свое исследование М. Уняр приходит к выводу, что миссия под руководством Сандерса сыграла достаточно скромную роль в радикальной трансформации Османской армии до начала войны 1914-1918 гг. По мнению турецкого ученого, серьезный сдвиг был сделан в деле создания интеллектуального ядра турецкой армии ранее, в конце XIX – начале XX вв. во время многолетней работы немцев в Стамбуле [7, р. 35-36].

Вступление в Первую мировую войну Румынии в 1916 г., и последовавшие за этим событиями поражения в борьбе с австро-германскими силами, привело к направлению в эту страну военной миссии из Франции. Миссия добралась до Румынии через Скандинавию и Россию. Численный состав миссии составлял около 400 офицеров и почти 1000 солдат и врачей. В середине октября 1916 г.

генерал А. Бертелло, глава французской военной миссии в Румынии, прибыл в Яссы, где находилось правительство страны [20].

Официально целью французской военной миссии возглавляемой А. Бертелло было информирование командования армии Франции о положении в вооруженных силах Румынии и их боевых возможностях. Глава миссии должен был исполнять роль советника при верховном командовании армии королевства. Назначение деятельности французских офицеров должно было быть определено на основании соглашения между А. Бертелло и Генеральным штабом Румынии. Но в Румынии, власти страны неожиданно предложили французскому генералу пост начальника Генерального штаба, что было связано с поражением румынской армии на фронте. Почти сразу военная миссия начала активные преобразования в армии королевства. Отметим, что А. Бертелло был горячим сторонником защиты любыми средствами целостности румынских территорий, и это делало генерала популярным в румынской армии. 22 января 1917 г., во время беседы с французским генералом генерал Гурко, возглавлявший штаб русской армии, сказал Бертелло, что он *«более румын, чем румыны»* [20]. Это помогало его главной миссии сделать все, чтобы Румыния оставалась на стороне союзников.

Наибольшее число инструкторов миссии принадлежало к офицерам пехоты и артиллерии, но существовала миссия специалистов из авиации. Еще одно направление деятельности миссии был румынский флот. Но, важнейшей частью военных специалистов из Франции были медики и они были крайне востребованы, так как в стране, свирепствовала эпидемия тифа [9].

В 1917 г., с января по июнь, Бертелло активно руководил реорганизацией и переподготовкой румынской армии. К лету 1917 г., офицерам миссии удалось восстановить десять полноценных дивизии. Результаты успеха в реорганизации румынских войск были на лицо [20].

По мнению современного исследователя М.В. Оськина, в тот период стало очевидным, что реальной боевой силой на южном участке фронта являются румынские армии, отлично показавшие себя в боях за г. Мэрэшешти в августе 1917 г. В то же время боеспособность русской армии, из-за революционных событий 1917 г., постоянно падала. Из сообщений офицера русской армии А.Д. Щербачева, французы «подтянули в один год всю румынскую армию и подняв ее на такую высоту, что солдаты сражались как львы, благодаря дисциплине, а офицеры умно распоряжались» [34]. Успех был настолько очевиден, что летом 1917 г. подобную задачу получила военная миссия французской армии в России, с целью установить контроль над русской армией по типу миссии А. Бертелло в Румынии [35]. Однако в мае 1918 г. французские военные должны были уйти из страны по условиям сепаратного Бухарестского мира.

Необходимо вспомнить о важных политических игроках на Балканах – Болгарии и Сербии. В этих странах, в исследуемый период не прибегали к

использованию военно-инструкторских миссий для ускорения преобразований, но сильнейшее влияние на проведение реформ в вооруженных силах оказал процесс обучения офицеров в военных учебных заведениях стран Европы.

Так, в сербской армии господствовала немецкая военная доктрина. Это связано с тем, что еще в 80-90 гг. XIX в. многие военные руководители получили образование в Германии, а большинство офицеров были сторонниками немецкой военной концепции [16, с. 48, 59; 17, с. 92].

Схожая ситуация наблюдалась и в болгарской армии. Офицеры этой армии обучались в разных европейских военных учебных заведениях [36; 37, с. 11-29].

Румынская армия также имела выпускников различных военных учебных заведений в своих рядах и они оказали серьезное влияние на военные реформы в стране [1, с. 232-233]. Так, российский военный агент в Румынии, в военно-статистическом справочнике о румынской армии, изданном в 1912 г., указывал: «офицеры командируются за казенный счет преимущественно в Австрию и Италию. В Австрию посылаются ... – 14 офицеров <...> В Италию командируются 2-3 морских офицера – на суда военного флота и 2-3 окончивших в Румынии курс средне-учебного заведения – в морскую академию в Ливорно» [38, с. 21]. Обучение за рубежом служило карьерным трамплином для службы. Ярким примером в этом отношении является судьба будущего маршала Румынии Авереску. В 1884-1886 гг. он учился в Туринской военной академии в Италии, а в 1895-1898 гг. занимал пост военного атташе Румынии в Берлине, что, с точки зрения военной карьеры того времени, было еще одним важным шагом на пути к высшим должностям [39, с. 30-31].

Вне всякого сомнения, обучение в разных странах создавало в вооруженных силах стран региона сторонников различных военных концепций, которые принимали выпускники той или иной национальной военной школы. Часто эти офицеры группировались вокруг этих национальных школ, что свидетельствует о важности и влиянии образовательных процессов в деле реформирования армий Юго-Восточной Европы.

Таким образом мы видим, что средства воздействия на армии балканского полуострова были разнообразны. И включали в себя не только деятельность военных миссий. В целом, вопрос о влиянии военного образования на военно-политические взгляды офицерской элиты представляется автору как перспективное поле для дальнейших исследований о модернизационных военных процессах на Балканах.

Стоит отметить, что в соседнем с Турцией Иране также работали две европейские миссии. В армии шаха, на протяжении многих лет функционировала российская военная миссия [40]. Военные из Швеции обучали персидскую жандармерию [41; 40, с. 214]. Далее на Восток в Китае, при модернизации вооруженных сил также прибегали к найму военных миссий из Германии [42]. Схожий вариант подготовки вооруженных сил с помощью иностранных офицеров из состава военных миссий использовали и в Латинской

Америке. В Чили с 1895 г. действовала немецкая военная миссия в составе 37 офицеров, а в Перу помогали реформировать местную армию 7 офицеров-инструкторов из Франции [43, р. 137]. В дальнейшем, чилийские офицеры, получившие образование под руководством немецких инструкторов, руководили реорганизацией венесуэльской армии в 1914-1915 гг. [43, р. 142].

Таким образом, балканские варианты использования военных миссий для модернизации вооруженных сил не являлись каким-то особым и необычным способом реформирования армий. Скорее, это был типичный путь реформ отсталых, для своего времени, армий. Вместе с тем, масштабы деятельности военных инструкторов в Турции и Румынии показали, что роль военных миссий в улучшении боеспособности войск союзников в 1914-1918 гг. еще не раскрылась во всех своих возможностях.

Интересный вывод дает сравнение деятельности военных и военно-морских миссий. В исследуемый период в Греции и Турции действовали военно-морские миссии из Великобритании. Стоит указать, что одной из главных целей работы иностранных флотских офицеров являлось навязывание приобретения военных кораблей производства страны, пославшей миссию. Финансовые затраты на закупку вооружений, лоббированные с помощью деятельности военно-морских миссий, исчислялись громадными суммами.

Показательны, для оценки деятельности военных миссий, сравнения работы военно-морских инструкторов в регионе.

В исследуемый период французская военно-морская миссия действовала в Болгарии с 1897 по 1908 гг, её возглавил офицер Поль Пишон, дослужившийся до чина капитана 1 ранга в болгарском флоте, он же был и его командующим [44].

В августе 1908 г. турецкое правительство Кямил-паши обратилось в Лондон с просьбой прислать морскую миссию для реформирования флота. В конце 1908 г. английское правительство назначило главой морской миссии в Турции контр-адмирала Д. Гамбля, прибывшего в Стамбул в феврале 1909 г. Турецкий флот оказался фактически подчиненным британскому адмиралу. Немного позднее приехали подобранные им для своего штаба 5 английских офицеров, с контрактом на трехлетний срок службы [5, с. 87]. Появление дредноутов после русско-японской войны 1904-1905 гг. произвело, как известно, полный переворот в морской политике всех государств, так как оно в большой мере обесценивало построенные ранее линейные суда. Наряду с другими факторами, это обстоятельство способствовало тогда возникновению гонки морских вооружений. Гамбль и его штаб деятельно разрабатывали обширную программу развития флота, которая в конце года была утверждена правительством. Программа предусматривала приобретение в течение десяти лет 6 линкоров, 12 эсминцев, 8 подводных лодок и 23 других судов общей стоимостью 19 млн. турецких лир [5, с. 88].

В конце апреля 1912 г. Вильямс покинул Стамбул. Через несколько дней на

его место прибыл адмирал Лимпус со своим штабом из пяти офицеров. Он был назначен командующим турецким флотом и советником морского министерства. Все члены британской миссии заключили с морским министерством Турции контракты на двухгодичный срок службы в составе турецкого флота [5, с. 107]

Основная цель Лимпуса заключалась в противодействии германскому проникновению в вооруженные силы Турции, а также в приобретении для английских верфей заказов на постройку кораблей. Однако немцы сумели взять под контроль не только армию Турции, но и флот. Продав в 1914 г. турецкому правительству линейный крейсер «Гебен» и крейсер «Бреслау», после отказа англичан предоставить Стамбулу построенные на британских верфях линкоры, они добились удаления англичан из флота, а немецкий адмирал Сушон стал главой немецкой военно-морской миссии, втянувшей Турцию в войну в ноябре 1914 г. [45].

Следует отметить, в исследуемый период Великобритания вела себя очень активно в регионе. Так, еще весной 1911 г. английская военно-морская миссия во главе с контр-адмиралом Л. Тафнеллом прибыла в Афины и работала там несколько лет [30, с. 70]. То есть, британцы готовили два флота враждебно настроенных соседей с помощью военных миссий.

В 1915 г., во время Первой мировой, на Дунае появилась британская военная миссия под руководством адмирала Э. Трубриджа, направленная с целью оказания помощи в организации действий береговой артиллерии и торпедных катеров в речной войне [46, с. 113; 17, с. 109].

Целями морских миссий являлись поддержание британского политического влияния и престижа в стране пребывания, а также получение английскими судостроительными и оружейными фирмами выгодных заказов в обход иностранных конкурентов [30].

Промежуточные результаты, которые представляют собранные данные о деятельности военных миссий возможно проследить в приведенной таблице.

Показатели Страна	Время работы военной миссии	Состав	Инициатива привлечения военной миссии	Результаты деятельности
Османская империя	Миссия под руководством фон дер Гольца (1909-1912 гг.)	Вместе с другими формами найма в турецкую армию ок. 30 офиц.	По просьбе турецкого правительства	Реформа армии и военного образования
	Миссия под руководством Лимана фон Сандерса (1914-1918 гг.)	В 1914 г. ок. 40 офиц. К 1916 г. до 640 офиц.	По просьбе турецкого правительства	Укрепление боеспособности армии

Черногория	Миссия под руководством полковника Н.М. Потапова (1911-1915 гг.)	5 офиц. 2 унтер-офиц.	Правительство Черногории	Создание регулярной армии Черногории
Албания	Миротворческая миссия (1913 г.)	16 офиц.	Международно е соглашение	Создание жандармерии
Османская империя (Македония)	Международная миссия инструкторов жандармерии (1903-1909 гг.)	25 офиц.	Международно е соглашение	Реформа жандармерии
Греция	Французская миссия (1911-1914 гг.)	18 офиц.	По просьбе правительства Греции	Успех в Балканских войнах (1912-1913 гг.) и Первой мировой войне (1916-1918 гг.)
Румыния	Французская миссия (1916-1918 гг.) под руководством генерала А. Бертело	Ок. 430 офиц., 1600 сержантов, солдат и медперсонала	Реформа армии в ходе войны с Четверным союзом	Успешные военные операции на фронте мировой войны

Подводя итог изучению деятельности военных инструкторов в балканских странах следует отметить сложность оценки их работы, так как факторы, влияющие на успех их деятельности обширны.

Если в греческом королевстве и Османской империи военные миссии своей работой повлияли на повышение боеспособности армии, то в Черногории деятельность инструкторов натолкнулась на сопротивление местной элиты. Эти примеры указывают на сильное влияние культурных традиций и решающую роль государственных элит в деле военных реформ. И сторонники Э. Венезелоса в Афинах, и младотурки в Стамбуле максимально пошли на встречу планам военных специалистов из Франции и Германии в деле предоставления свободы действий миссиям в национальных армиях. По этому же пути пошли руководители Румынии в 1916-1917 гг.

Еще одним фактором успеха в работе военных миссий в исследуемый период было сочетание деятельности профессионалов в армии, с обучением и стажировками части офицерского корпуса в европейских военных академиях. Не последнее место в деле проведения военных реформ имели масштабные закупки вооружения, что как правило лоббировали офицеры-инструкторы. В результате Греция оказалась вооружена французским оружием, а немцы

поставляли винтовки Маузер и пушки Круппа в Стамбул. В маленькую Черногорию большими партиями поступало оружие из России.

Таким образом, обобщив наше исследование, мы приходим к выводу, что в 1908-1918 гг. работа европейских военных миссий в Греции, Черногории, Румынии и Турции по-разному повлияла на реформы в армии. Исследование показало, что в работе офицеров-инструкторов далеко не все зависело от их профессионального уровня. Влияла культура и обычаи той или иной балканской страны, решимость национальной элиты в проведении реформ, предыдущая работа военных миссий на Балканах до 1908 г. и степень вовлечения офицерского корпуса в освоение военной науки по европейским методикам в предшествующие годы.

Решающими факторами были: продолжительность и условия нахождения военной миссии в стране; воля в поддержке программы военных профессионалов из Европы и решимость военно-политического руководства страны принимающей миссию в реализации программы реформ; политические задачи поставленные перед членами миссии военно-политическим руководством Франции, России или Германии так же влияли на результат работы.

И хотя, зачастую, планы по расширению своих границ у правящих кабинетов в столицах стран Балканского полуострова совпадали с реализациями имперских задач Парижа, Берлина или Петербурга, очевидно, что без успешных военных реформ осуществленных под руководством генералов Эйду, Бартало, Сандерса или Потапова ни Греция, ни Румыния, ни Османская империя, ни Черногория не приступили бы к активным военным действиям в Балканских войнах 1912-1913 гг. или Первой мировой войне 1914-1918 гг.

Вместе с тем, следует отметить, что одни военные миссии были не в силах поднять боеспособность реформируемых армий. Необходимо было годами обучать десятки, а то и сотни офицеров в академиях европейских стран, создавая благоприятную интеллектуальную среду для реформ в армии. Требовалось потратить значительную сумму из госбюджета на перевооружение армии и флота, где тоже действовали военно-морские миссии.

Не стоит забывать, что не в последнюю очередь благодаря деятельности военных миссий в регионе балканские страны оказались втянутыми в Первую мировую войну в 1914-1918 гг. Становится очевидным, на примере изучаемого периода, что одним из орудий военно-политического контроля над Грецией, Турцией, Румынией, Черногорией или Османской империей были военные миссии из Франции, России или Германии. И за это влияние шла тяжелейшая внешняя и внутриполитическая борьба.

После окончания Первой мировой войны в 1918 г. Париж реализовал свой опыт по внедрению французского военно-политического влияния с помощью военных миссий в странах Восточной и Северной Европы. И в 1918-1919 гг. военные миссии появились в Финляндии [47], Польше [48], Чехословакии [49],

Румынии и других странах [50]. Успешный французский опыт военно-политической деятельности миссий в Греции и Румынии в 1911-1918 гг. получил свое дальнейшее логическое развитие.

Список использованных источников и литературы

1. Каширин В.Б. Высший и старший командный состав армий стран Балканского полуострова в оценках и суждениях русских военных специалистов в начале XX века // Человек на Балканах глазами русских: сборник статей. – СПб.: Алетейя, 2011. – С. 169-189.
2. История Балкан. На переломе эпох (1878-1914 гг.). – М.: Институт славяноведения РАН, 2017. – 504 с.
3. Фалько С.А. З історії воєнної модернізації на Сході в другій половині XIX ст.: діяльність інструкторських місій військового міністерства Російської імперії в Азії // Гілея: науковий вісник. Збірник наукових праць. К.: ВІР УАН. – 2018. – Вип. 130 (№ 3). – С. 141-151.
4. Фалько С.А. Іноземна військова допомога в модернізації збройних сил держав Південно-східної Європи у другій половині XIX – початку XX ст.: порівняльний аспект // Гілея: науковий вісник. К.: «Видавництво «Гілея». – 2020. – Вип. 155 (№ 4). – С. 115-126.
5. Силин А.С. Экспансия германского империализма на Ближнем Востоке накануне первой мировой войны. – М.: Наука, 1976. – 359 с.
6. Wallach Jehuda L. Anatomie einer Militärhilfe. Die Preusch-deutschen Militärmissionen in der Türkei 1835-1919. – Dusseldorf, 1976. – 326 p.
7. Uyar M. The Ottoman Army and the First World War. – Description: Abingdon, Oxon; New York: Routledge, 2021. – 466 p.
8. Erickson E.J. Ottoman Army Effectiveness in World War I: A Comparative Study (Military History and Policy). – Praeger Security International, 2007. – 252 p.
9. Torrey G. Romania and World War I: A Collection of Studies. – Oxford, Portland: The Center for Romanian Studies, 1998. – 400 p.
10. Субаев Р.Р. Миссия Лимана фон Сандерса и младотурецкий режим накануне Первой мировой войны // Славянский альманах. – 2015. – Вып. 3-4. – 496 с.
11. Субботин В.А. Пять лет службы в Турции: О. Лиман фон Сандерс // Восток. – 2004. – № 3. – С. 53-68.
12. Лунева Ю.В. Босфор и Дарданеллы. Тайные провокации накануне Первой мировой войны (1908-1914). – М.: Квадрига; Объединенная редакция МВД России, 2010. – 256 с.
13. Хлебникова В.Б. Модернизация и «европеизация» по-балкански (к вопросу о причинах недолговечности черногорской государственности на рубеже XIX-XX вв.) // Человек на Балканах. Особенности «новой» южнославянской государственности: Болгария, Сербия, Черногория, Королевство СХС в 1878-1920 гг. Коллективная монография. – М.: Институт славяноведения РАН, 2016. – С. 261-369.
14. Казанова Ю.В. Русская военно-инструкторская миссия в Македонии: формирование и начало работы (Из истории реализации Мюрцштегской программы). Русский сборник: Исследования по истории России. Том VI. – М.: Модест Колеров, 2009. – С. 91-111.
15. Сквозников А.Н. Македония в конце XIX – начале XX в. – яблоко раздора на Балканах. – Самара: Самар. гуманитар. акад., 2010. – 172 с.
16. Денда Д. Шлем и шајкача: војни фактор и југословенско-немачки односи (1918-1941). – Нови Сад, 2019. – 734 с.
17. Денда Д. Сербская армия. 1804-1918. – М.: Институт славяноведения РАН; СПб.: Нестор-История, 2021. – 160 с.
18. Мишев Р. Епизоди от историята на европейското и българско разузнаване 1878-1918. Балкански и общоевропейски проекции. – В. Търново: «Ивис», 2018. – 334 с.

19. Κατσικώστας Α. Δημήτριος “Ν αναδιοργάνωση των ενόπλων δυνάμεων και τοι τργο της γαλλικής στρατιωτικής αποστολής Eydoux”, 2014 [Електронний ресурс]. – Режим доступу: https://dis.army.gr/sites/dis.army.gr/files/unmanaged/pdf/Articles_June14/Greek_French/ANADIORG_ED_APOST_EYDOUX.pdf
20. Otu P. L’influence de la doctrine militaire française sur l’évolution de l’armée roumaine (1878-1940) // Revue historique des armées [En ligne], 244 | 2006, mis en ligne le 24 novembre 2008. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://journals.openedition.org/rha/5862>
21. Ђукић С. Страни утицај на развој српске војне доктрине у XIX и првој деценији XX века. – Београд: Медија центар “Одбрана”, 2019. – 308 с.
22. Российский государственный военно-исторический архив, г. Москва Ф. 401 Военно-ученый комитет Главного штаба Оп. 4 Д. 43 О командировании инструкторов в Черногорию о назначении воспитателя наследнику Черногорского престола, 13.08.1885-30.12.87. л 128.
23. Потапов Н.М. Русский военный агент в Черногории. Т. 1. Донесения, рапорты, телеграммы, письма 1902-1915. – Подгорица-Москва, 2003. – 796 с.
24. Никольский Е.А. Записки о прошлом. – М.: Русский путь, 2007. – 288 с.
25. Пуанкаре Р. На службе Франции 1914-1915. – М.: АСТ, Мн.: Харвест, 2002. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://militera.lib.ru/memo/french/poincare_r/index.html
26. Моргентхау Г. Трагедия армянского народа. История посла Моргентхау. – М.: ЗАО Издательство Центрполиграф, 2010. – 319 с.
27. Сухомлинов В.А. Воспоминания Сухомлинова. – М.; Л.: Гос. изд-во, 1926. – 334 с.
28. Редигер А.Ф. История моей жизни. Воспоминания военного министра. В двух томах. – М.: Канон-пресс; Кучково поле, 1999. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://militera.lib.ru/memo/russian/rediger/10.html>
29. Пастухов А. Малые войны первой половины XX века. Балканы. – М: ООО «Издательство АСТ»; СПб.: Terra Fantastica, 2003. [Електронний ресурс]. – Режим доступа: http://militera.lib.ru/h/pastuhov_a/index.html
30. Сокиркин Д.Н. Деятельность британских военно-морских миссий в Греции и Турции накануне первой мировой войны // Труды кафедры истории нового и новейшего времени. – СПб.: Санкт-Петербургский государственный университет. – 2015. – С. 66-87.
31. Моро К. Германо-турецкий альянс против России накануне Первой мировой войны // Партитура Второй Отечественной. Великая война 1914-1918 гг. – М.: Вече, 2015. – С. 74-84.
32. Ruis E. Vechtmissie Nederlandse militairen in Albanie 1913-1914. – Just Publishers, 2013. – 256 p.
33. Силин А.С. Фон дер Гольц и его военная миссия в Турции // Германский империализм и милитаризм. Сборник статей. – М.: Наука, 1965. – С. 64-91.
34. Оськин М.В. Бессарабский вопрос на рубеже 1917-1918 годов в контексте русско-румынских отношений на излете Первой мировой войны. Новая и новейшая история. – 2019, № 2. – С. 130-145. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <https://nni.jes.su/s013038640008657-0-1/>
35. Магадеев И.Э. Восточный фронт в 1917 году и перспективы российской армии в оценках французских военных экспертов // Новая и новейшая история. – 2017, № 6. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <https://nni.jes.su/s013038640008657-0-1/>
36. Кожухаров А. Болгарские слушатели артиллерийского офицерского класса (1901-1914 годы) // Новая и новейшая история. – 2013. – Вып. 1. – С. 216-220.
37. Танчев И. Българи в чуждестранни военноучебни заведения (1878-1912). – София, ИК «Гутенберг», 2008. – 259 с.
38. Вооруженные силы Румынии: (По данным к 1 янв. 1912 г.) / Сост. Ген. штаба полк. Искрицкий; Гл. упр. Ген. штаба. – Санкт-Петербург: Отд. ген.-квартирмейстера, 1912. – 211 с.

39. Каширин В.Б. Александру Авереску глазами военной разведки Российской империи: штрихи к портрету будущего маршала Румынии // Славяноведение. – 2014. – № 4. – С. 27-38.
40. Тер-Оганов Н.К. Персидская казачья бригада. 1879-1921 гг. – М.: Институт востоковедения РАН, 2012. – 352 с.
41. Cronin S. An experiment in military modernization: constitutionalism, political reform and the Iranian Gendarmerie, 1910-21 // Middle Eastern Studies, Vol. 32, № 3, July 1996. – P. 106-138.
42. Kaske E. Teachers, Drillmasters or Arms Dealers? German Military Instructors in China 1870-1914 // 2nd International Convention of Asia Scholars, August 9-12, 2001. – Berlin. – P. 90-98.
43. Fischer F. La expansión (1885-1918) del modelo military alemán y su pervivencia (1919-1933) en América Latina, Revista del Cesla, Uniwersytet Warszawski. – 2008. – № 11. – P. 135-160. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <https://www.redalyc.org/pdf/2433/243316550011.pdf>
44. Кръстева М., Шелдон-Дюбле А., Лафарг Ф., Панайотов А. Военноморските сили на България и Франция в отношенията между двете страни (1878-2010 г.). – Варна: Издателство Морски свят, 2011. – 368 с.
45. Кооп Г. На линейном крейсере «Гебен». – СПб.: Издание альманаха «Корабли и сражения», 2002. – 104 с.
46. Россия на Сербском фронте Первой мировой войны. Помощь армии и флота России Королевству Сербия в 1914-1918 гг. / Сост. А.Ю. Тимофеев, Д. Кремич. – М.: Вече, 2014. – 320 с.
47. Clerc L. Entre influence allemande et imbroglio russe : la mission militaire française en Finlande, 1919-1925. Revue historique des armées. 2009. № 254. P. 39-52. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://journals.openedition.org/rha/6403>
48. Schramm T. Francuskie misje wojskowe w państwach Europy Środkowej 1919-1938. – Poznan: Wydawnictwo Naukowe UAM, 1987. – 315 p.
49. Francouzská vojenská mise v Československu 1919-1939. Serie I: 1919-1925 Svazek 4. Strategické úvahy, studie, operační plány. – Praha, 2008. – 386 p.
50. Фалько С.А. Деятельность военно-инструкторских миссий ведущих европейских стран и Соединенных Штатов Америки в межвоенный период (1918-1939 годы) // Вчені записки Таврійського національного університету імені В.І. Вернадського. Серія: Історичні науки. Видавничий дім «Гельветика». – 2020. – Том 31 (70). – № 4. – С. 217-226.

References

1. Kashirin, V.B. (2011). Vysshij i starshij komandnyj sostav armij stran Balkanskogo poluostrova v ocenkah i suzhdeniyah russkih voennyh specialistov v nachale XX veka [The highest and senior command personnel of the armies of the countries of the Balkan Peninsula in the assessments and judgments of Russian military specialists at the beginning of the 20th century]. *A man in the Balkans through the eyes of Russians: a collection of articles* [Chelovek na Balkanah glazami russkih: sbornik statej] (pp. 169-189). SPb.: Aletejya. [In Russian].
2. *Istoriya Balkan. Na perelome epoh (1878-1914 gg.)*, (2017). [History of the Balkans. At the turn of the eras (1878-1914)]. Moskva: Institut slavyanovedeniya RAN. [In Russian].
3. Fal'ko, S.A. (2018). Z istoriyi voyennoyi modernizatsiyi na Skhodi v druhiy polovyni XIX st.: diyal'nist' instruktors'kykh misiy viys'kovoho ministerstva Rosiys'koy imperiyi v Aziyi [From the history of military modernization in the East in the second half of the XIX century: the activities of instructor missions of the Ministry of War of the Russian Empire in Asia]. *Hileya: naukovyy visnyk. Zbirnyk naukovykh prats'* [Gileya: scientific bulletin. Collection of scientific works], 130, 3, pp. 141-151. [In Ukrainian].
4. Fal'ko, S.A. (2020). Inozemna viys'kova dopomoha v modernizatsiyi zbroynykh syl derzhav Pivdenno-skhidnoyi Yevropy u druhiy polovyni XIX – pochatku XX st.: porivnyal'nyy aspekt [Foreign military assistance in the modernization of the armed forces of South-Eastern Europe in

- the second half of the XIX – early XX centuries: a comparative aspect]. *Hileya: naukovyy visnyk. Zbirnyk naukovykh prats'* [Gileya: scientific bulletin. Collection of scientific works], 155, 4, pp. 115-126. [In Ukrainian].
5. Silin, A.S. (1976). *Ekspansiya germanskogo imperializma na Blizhnem Vostoke nakanune pervoj mirovoj vojny*. [Expansion of German imperialism in the Middle East on the eve of World War I] Moskva: Nauka. [In Russian].
6. Wallach Jehuda, L. (1976). *Anatomie einer Militarhilfe. Die Preussisch-deutschen Militarmissionen in der Turkei 1835-1919*. [Anatomy of a military aid. The Prussian-German military missions in Turkey 1835-1919]. Dusseldorf. [In German].
7. Uyar, M. (2021). *The Ottoman Army and the First World War*. Description: Abingdon, Oxon; New York: Routledge. [In English].
8. Erickson, E.J. (2007). *Ottoman Army Effectiveness in World War I: A Comparative Study (Military History and Policy)*. Praeger Security International. [In English].
9. Torrey, G. (1998). *Romania and World War I: A Collection of Studies*. Oxford, Portland: The Center for Romanian Studies. [In English].
10. Subaev, R.R. (2015). Missiya Limana fon Sandersa i mladotureckij rezhim nakanune Pervoj mirovoj vojny [Mission of Liman von Sanders and the Young Turkish regime on the eve of the First World War]. *Slavyanskiy al'manakh* [Slavic Almanac], 3-4. [In Russian].
11. Subbotin, V.A. (2004). Pyat' let sluzhby v Turtsii: O. Liman fon Sanders [Five years of service in Turkey: O. Liman von Sanders]. *Vostok* [East], 3, pp. 53-68. [In Russian].
12. Luneva, Yu.V. (2010). *Bosfor i Dardanelly. Tajnye provokacii nakanune Pervoj mirovoj vojny (1908-1914)* [Bosphorus and Dardanelles. Secret provocations on the eve of World War I (1908-1914)]. Moskva: Kvadriga; Ob'edinennaya redakciya MVD Rossii. [In Russian].
13. Hlebnikova, V.B. (2016). Modernizaciya i "evropeizaciya" po-balkanski (k voprosu o prichinah nedolgovechnosti chernogorskoj gosudarstvennosti na rubezhe XIX-XX vv.) [Modernization and "Europeanization" in the Balkan style (on the question of the reasons for the fragility of Montenegrin statehood at the turn of the XIX-XX centuries)] *Chelovek na Balkanah. Osobennosti "novoj" yuzhnoslavjanskoj gosudarstvennosti: Bolgariya, Serbiya, Chernogoriya, Korolevstvo SKHS v 1878-1920 gg. Kollektivnaya monografiya* [Man in the Balkans. Features of the "new" South Slavic statehood: Bulgaria, Serbia, Montenegro, the Kingdom of the Union of Artists in 1878-1920. Collective monograph.]. (Pp. 261-369). Moskva: Institut slavyanovedeniya RAN. [In Russian].
14. Kazanova, Yu.V. (2009). Russkaya voenno-instruktorskaya missiya v Makedonii: formirovanie i nachalo raboty (Iz istorii realizacii Myurcshtegskoj programmy) [Russian military instructor mission in Macedonia: formation and start of work (From the history of the implementation of the Mürzsteg program).] *Russkij sbornik: Issledovaniya po istorii Rossii. Tom VI*. [Russian collection: Studies in the history of Russia. Volume VI]. (Pp. 91-111). Moskva: Modest Kolerov. [In Russian].
15. Skvoznikov, A.N. (2010). *Makedoniya v konce XIX – nachale XX v. – yabloko razdora na Balkanah* [Macedonia in the late 19th – early 20th century – the bone of contention in the Balkans.] Samara: Samar. gumanit akad. [In Russian].
16. Denda, D. (2019). *Shlem i shajkacha: vojni faktor i jugoslovensko-nemachki odnosi (1918-1941)* [Helmet and Shajkaca: Military Factor and Yugoslav-German Relations (1918-1941)]. Novi Sad. [In Serbian].
17. Denda, D. (2021). *Serbskaya armiya. 1804-1918*. [Serbian army. 1804-1918]. Moskva: Institut slavyanovedeniya RAN. SPb.: Nestor-Istoriya. [In Russian].
18. Mishev, R. (2018). *Epizodi ot istoriyata na evropejskoto i b"lgarsko razuznavane 1878-1918. Balkanski i obschoevropejski proekcii* [Episodes from the history of European and Bulgarian intelligence 1878-1918. Balkan and pan-European projections]. V. T"rnovo: "Ivis" [In Bulgarian].

19. Κατσικώστας Α. (2014). Δημήτριος “Ν αναδιοργάνωση των ενόπλων δυνάμεων και τοι τργο της γαλλικής στρατιωτικής αποστολής Eydoux” [Katsikostas, A. (2014). Reorganization of the armed forces and the work of the French military mission Eydoux] [Online]. Available from: https://dis.army.gr/sites/dis.army.gr/files/unmanaged/pdf/Articles_June14/Greek_French/ANADI_ORG_ED_APOST_EYDOUX.pdf [In Greek].
20. Out, P. (2006). *L'influence de la doctrine militaire française sur l'évolution de l'armée roumaine (1878-1940)* [The influence of French military doctrine on the development of the Romanian army (1878-1940)] *Revue historique des armées* [En ligne] 244, mis en ligne le 24 novembre 2008. [Online]. Available from: <http://journals.openedition.org/rha/5862> [In French].
21. Ђукић, S. (2019). *Strani uticaj na razvoj srpske vojne doktrine u XIX i prvoj deceniji XX veka* [Foreign influence on the development of Serbian military doctrine in the 19th and the first decade of the 20th century]. Beograd: Medija centar “Odbrana”. [In Serbian].
22. *Rossijskij gosudarstvennyj voenno-istoricheskij arhiv, g. Moskva* [Russian State Military Historical Archive] F. 401 Voennno-uchenyj komitet Glavnogo shtaba Op. 4 D. 43 *O komandirovanii instruktorov v Chernogoriju o naznachenii vospitatelja nasledniku Chernogorskogo prestola*, 13.08.1885-30.12.87. [On sending instructors to Montenegro on the appointment of a teacher to the heir to the Montenegrin throne]. [In Russian].
23. Potapov, N.M. (2003). *Russkij voennyj agent v Chernogorii. T. 1. Doneseniya, raporty, telegrammy, pis'ma 1902-1915* [Russian military agent in Montenegro. T. 1. Dispatches, reports, telegrams, letters 1902-1915]. Podgorica-Moskva. [In Russian].
24. Nikol'skij, E.A. (2007). *Zapiski o proshlom* [Notes of the Past]. Moskva: Russkij put'. [In Russian].
25. Puankare, R. (2002). *Na sluzhbe Francii 1914-1915* [In the service of France 1914-1915]. Moskva: ACT. [Online]. Available from: http://militera.lib.ru/memo/french/poincare_r/index.html [In Russian].
26. Morgentau, G. (2010). *Tragediya armyanskogo naroda. Istoriya posla Morgentau* [The tragedy of the Armenian people. The story of Ambassador Morgenthau]. Moskva: ZAO Izdatel'stvo Centrpoligraf. [In Russian].
27. Suhomlinov, V.A. (1926). *Vospominaniya Suhomlinova* [Memories of Sukhomlinov] Moskva; Leningrad: Gos. izd-vo. [In Russian].
28. Rediger, A.F. (1999). *Istoriya moej zhizni. Vospominaniya voennogo ministra. V dvuh tomah* [Story of my life. Memoirs of the Minister of War. In two volumes]. Moskva: Kanon-press; Kuchkovo pole. [Online]. Available from: <http://militera.lib.ru/memo/russian/rediger/10.html> [In Russian].
29. Pastuhov, A. (2003). *Malye vojny pervoj poloviny XX veka. Balkany* [Small wars of the first half of the XX century. Balkans]. Moskva: OOO “Izdatel'stvo ACT”; SPb.: Terra Fantastica. [Online]. Available from: http://militera.lib.ru/h/pastuhov_a/index.html [In Russian].
30. Sokirkin, D.N. (2015). *Deyatel'nost' britanskikh voenno-morskih missij v Grecii i Turcii nakanune pervoj mirovoj vojny* [Activities of British naval missions in Greece and Turkey on the eve of World War I. *Trudy kafedry istorii novogo i novejshego vremeni* [Proceedings of the Department of History of Modern and Contemporary Times]. (Pp. 66-87). Spb.: Sankt-Peterburgskij gosudarstvennyj universitet. [In Russian].
31. Moro, K. (2015). *Germano-tureckij al'yans protiv Rossii nakanune Pervoj mirovoj vojny* [German-Turkish alliance against Russia on the eve of World War I]. *Score of the Second Patriotic War. Great war 1914-1918* [Partitura Vtoroj Otechestvennoj. Velikaya vojna 1914-1918 gg.]. (Pp. 74-84). Moskva: Veche. [In Russian].
32. Ruis, E. (2013). *Vechtmissie Nederlandse militairen in Albanie 1913-1914*. [Combat mission Dutch soldiers in Albania 1913-1914] Just Publishers. [In Netherlands].

33. Silin, A.S. (1965). Fon der Gol'ts i ego voennaya missiya v Turcii [Von der Goltz and his military mission in Turkey] *Germaniskij imperializm i militarizm. Sbornik statej* [German imperialism and militarism. Digest of articles]. (Pp. 64-91). Moskva: Nauka. [In Russian].
34. Os'kin, M.V. (2019). Bessarabskij vopros na rubezhe 1917-1918 godov v kontekste russko-rumynskih otnoshenij na izlete Pervoj mirovoj vojny [The Bessarabian question at the turn of 1917-1918 in the context of Russian-Romanian relations at the end of the First World War] *Novaya i novejšaya istoriya* [New and recent history], 2, pp. 130-145. [Online]. Available from: <https://nni.jes.su/s013038640008657-0-1/> [In Russian].
35. Magadeev, I.E. (2017). *Vostochnyj front v 1917 godu i perspektivy rossijskoj armii v ocenках francuzskih voennyh ekspertov* [The Eastern Front in 1917 and the Prospects of the Russian Army in the Estimates of French Military Experts]. *Novaya i novejšaya istoriya* [New and recent history], 6. [Online]. Available from: <https://nni.jes.su/s013038640008657-0-1/> [In Russian].
36. Kozuharov, A. (2013). *Bolgarskie slushateli artillerijskogo oficerskogo klassa (1901-1914 gody)* [Bulgarian students of the artillery officer class (1901-1914)]. *Novaya i novejšaya istoriya* [New and recent history], 1, pp. 216-220. [In Russian].
37. Tanchev, I. (2008). *B'lgari v chuzhdestranni voennouchebni zavedeniya (1878-1912)* [Bulgarians in foreign military schools (1878-1912)]. Sofiya, IK "Gutenberg". [In Bulgarian].
38. *Vooruzhennye sily Rumynii: (Po dannym k 1 yanv. 1912 g.)*, (1912). [The Armed Forces of Romania: (As of January 1, 1912)] Sost. Gen. shtaba polk. Iskrickij; Gl. upr. Gen. shtaba. – Sankt-Peterburg: Otd. gen.-kvartirmejstera. [In Russian].
39. Kashirin, V.B. (2014). *Aleksandru Averescu glazami voennoj razvedki Rossijskoj imperii: shtrihi k portretu budushchego marshala Rumynii* [To Alexander Averescu through the eyes of the military intelligence of the Russian Empire: touches to the portrait of the future Marshal of Romania]. *Slavyanovedenie* [Slavic studies], 4, pp. 27-38. [In Russian].
40. Ter-Oganov, N.K. (2012). *Persidskaya kazach'ya brigada. 1879-1921 gg.* [Persian Cossack brigade. 1879-1921]. Moskva: Institut vostokovedeniya RAN. [In Russian].
41. Cronin, S. (1996) An experiment in military modernization: constitutionalism, political reform and the Iranian Gendarmerie, 1910-21. *Middle Eastern Studies*, 3, (32), pp. 106-138. [In English].
42. Kaske, E. (2001). Teachers, Drillmasters or Arms Dealers? German Military Instructors in China 1870-1914. *2nd International Convention of Asia Scholars, August 9-12*. (Pp. 90-98). Berlin. [In English].
43. Fischer, F. (2008). *La expansión (1885-1918) del modelo military alemán y su pervivencia (1919-1933) en América Latina* [The expansion (1885-1918) of the German military model and its survival (1919-1933) in Latin America]. *Revista del Cesla, Uniwersytet Warszawski*, 11, pp. 135-160. [Online]. Available from: <https://www.redalyc.org/pdf/2433/243316550011.pdf> [In Spanish].
44. Kr'steva, M., Sheldon-Dyuble A., Lafarg F., Panajotov A. (2011) *Voennomorskite sili na B'lgariya i Franciya v otnosheniyata mezhdu dvete strani (1878-2010 g.)*. [The Naval Forces of Bulgaria and France in the relations between the two countries (1878-2010)]. Varna: Izdatelstvo Morski svyat. [In Bulgarian].
45. Koop, G. (2002). *Na linejnom krejsere "Geben"*. [On the battle cruiser Goeben]. SPb.: Izdanie al'manaha "Korabli i srazheniya". [In Russian].
46. Timofeev, A.Yu. & Kremich, D. (eds) (2014). *Rossiya na Serbskom fronte Pervoj mirovoj vojny. Pomoshch' armii i flota Rossii Korolevstvu Serbiya v 1914-1918 gg.* (2014). [Russia on the Serbian front of the First World War. Assistance to the Russian army and navy to the Kingdom of Serbia in 1914-1918.]. Moskva: Veche. [In Russian].
47. Clerc, L. (2009). *Entre influence allemande et imbroglio russe: la mission militaire française en Finlande, 1919-1925*. [Between German influence and Russian imbroglio: the French military mission in Finland, 1919-1925]. *Revue historique des armées*, 254. [Online]. Available from: <http://journals.openedition.org/rha/6403> [In French].

48. Schramm, T. (1987). *Francuskie misje wojskowe w państwach Europy Środkowej 1919-1938*. [French military missions in the countries of Central Europe 1919-1938.]. Poznan: Wydawnictwo Naukowe UAM. [In Polish].
49. *Francouzská vojenská mise v Československu 1919-1939*. (2008). [French military mission in Czechoslovakia 1919-1939.] Serie I: 1919-1925 Svazek 4. Strategické úvahy, studie, operační plány. Praha [In Czech].
50. Fal'ko, S.A. (2020). *Deyatel'nost' voenno-instruktorskih missij vedushchih evropejskih stran i Soedinennyh Shtatov Ameriki v mezhoennyj period (1918-1939 gody)* [Activities of military instructor missions of the leading European countries and the United States of America in the interwar period (1918-1939)]. *Vcheni zapiski Tavrijs'kogo nacional'nogo universitetu imeni V.I. Vernads'kogo. Seriya: Istorichni nauki*. [Introductory notes of the Taurian National University to the name of V.I. Vernadsky. Series: Historical Sciences.], 31, (70), 4, pp. 217-226. [In Russian].

Фалько С.А. Діяльність європейських воєнно-інструкторських місій в країнах Південно-Східної Європи на початку ХХ ст.

Стаття досліджує одну зі складових історії модернізаційних процесів у країнах Південно-Східної Європи на початку ХХ ст. – військову модернізацію.

Мета дослідження – аналіз ролі іноземної військової допомоги у створенні збройних сил Румунії, Сербії, Болгарії, Чорногорії, Албанії та Греції. Розкриваються окремі напрямки військової допомоги, наданої країнам Південно-Східної Європи у вигляді військових місій, навчання офіцерів у Європі, поставок зброї та інших аспектів.

Один із маркерів військового розвитку в досліджуваний період – це військово-інструкторська діяльність розвинених держав Європи в межах військової модернізації можливих військових союзників цих країн. Робота присвячена одній зі складових процесу військової модернізації – діяльності військово-інструкторських місій провідних європейських держав у визначений період. Часовий проміжок дослідження – 1908-1918 рр.

Нижньою межею дослідження є боснійська криза 1908 р., викликана анексією Австро-Угорщиною Боснії і Герцеговини. Конфлікт послужив причиною швидкої мілітаризації регіону. Воєнні місії з країн Європи починають активну діяльність в Греції, Чорногорії, Туреччині. Тисячі офіцерів з балканських армій проходять навчання у військових закладах Європи. Верхня межа дослідження – Перша світова війна 1914-1918 рр. В той час був досягнутий очевидний успіх в модернізації збройних сил союзників воєнними місіями з Німеччини в Туреччині та Франції в Румунії.

Це був час модернізації нових національних армій у Східній Європі. Не останню роль у цьому складному процесі відігравали воєнні місії. Швидко й ефективно досягти якісної модернізації відсталих у розвитку армій, без інструкторської допомоги, було неможливо.

Зіставлення результатів перетворень дозволяє точніше зрозуміти регіональну специфіку та конкретні результати цієї форми військової модернізації збройних сил у міжвоєнне двадцятиліття.

Використовується метод порівняння варіантів військової модернізації армій країн Сходу, які відбуваються на початку ХХ ст., і реформування збройних сил держав Південно-Східної Європи. Цей метод конкретизує результати, наслідки, невдачі й успіхи військової модернізації.

Дослідження є актуальним для вивчення сучасних процесів воєнної модернізації.

Ключові слова: воєнна модернізація, реформування збройних сил, Південно-Східна Європа, воєнні місії.

Fal'ko S. Activity of European Military-Instruction Missions in the Countries of South-Eastern Europe at the beginning of the XX century.

This article studies one of the components of the history of modernization processes in the countries of South-Eastern Europe in the latter half of the 19th century – the early 20th century – military modernization.

The purpose of research is to analyze the role of foreign military assistance in formation of military forces of Romania, Serbia, Bulgaria, Montenegro, Albania and Greece. Separate directions of military assistance provided to the countries of South-Eastern Europe in the form of military missions, training of officers in Europe, arms export and other aspects are disclosed.

One of the markers of military development during the period in question was the military instructor activity of the developed European countries in the framework of military modernization of possible military allies in these countries.

The lower limit of research is the Bosnian crisis in 1908 caused by annexation of Bosnia and Herzegovina by Austria-Hungary. The conflict was the reason of rapid militarization of the region. Military missions from the countries of Europe began their activity in Greece, Montenegro, Turkey. Thousands of officers from Balkan army studied in military establishments of Europe. The top limit of the research is the First world war I 1914-1918. The obvious success was attained with modernization of the armed forces of allies by military missions from Germany in Turkey and from France in Romania in that time.

The work deals with the process of military modernization, i.e. the activities of military instructor missions of the leading European countries during the interwar period. The time interval of the study ranges within 1908-1918. This was the period marked by modernization of new national armies in Eastern Europe. Military missions played an important role in this complex process.

The comparison of the results of transformations provides for better understanding of the regional specifics and concrete results of this form of military modernization of armed forces during the twenty-year interwar period.

The method for comparing variations of military modernization of armies of Oriental countries occurring at the turn of the 20th centuries and reorganization of military forces of the countries of South-Eastern Europe is used. This method instantiates results, consequences, failures and success of military modernization.

The research is relevant for studying modern processes of military modernization.

Keywords: military modernization, reorganization of military forces, South-Eastern Europe, military missions.

УДК 94 (439)

<http://doi.org/10.46869/2707-6776-2021-13-3>

Держалюк М.С.

ТРИАНОНСЬКИЙ МИРНИЙ ДОГОВІР – ДЖЕРЕЛО НЕСТАБІЛЬНОСТІ У ЦЕНТРАЛЬНО-СХІДНІЙ ЄВРОПІ (ЧАСТИНА 2)

У статті мовиться про те, що Трианонський мирний договір від 4 червня 1920 р. між країнами Антанти та Угорщиною за наслідками Першої світової війни виявився, як і усі інші шість договорів Версальської системи, переважно несправедливим. У насильницький спосіб територія Угорщини зменшилася на 2/3-х, чисельність населення скоротилася у 2,7 рази, третина угорського етносу перейшла до складу сусідніх держав.

Наголошується, що упродовж 1920-2020 рр. в Угорщині не було владних політичних сил різних спрямувань і течій, які визнавали б Трианонський мирний договір справедливим. Водночас, правлячі політичні еліти сусідніх з Угорщиною держав вважали і вважають умови Трианона справедливими. Такі протилежні оцінки наслідків Версалью породжували антагонізм, унеможливлювали досягнення компромісу між країнами Центрально-Східної Європи.

Звертається увага на те, що у часи домінування у Європі коаліції країн на чолі з Німеччиною Версальські мирні договори, зокрема й Трианонський, були демонтовані, запроваджувався новий порядок, у якому активну роль відіграли опоненти Версалью – Німеччина, Італія, Японія, СРСР, Угорщина, Болгарія.

Зазначається, що переможці Другої світової війни відновили кордони країн-союзниць Німеччини у Європі, згідно з власними геополітичними інтересами, що на 70% відповідали кордонам, встановленим Антантою після Першої світової війни. Паризьким мирним договором від 10 лютого 1947 р. над Угорщиною було поновлено трианонські кордони. СРСР, Велика Британія, Франція і США діяли з гегемоністських позицій, керувалися правом переможця і багато в чому нав'язали переможеним країнам дискредитовані умови Версальської системи, не зробили належних висновків і не вибудували міжнародні відносини на наближених до справедливості принципах, а зберегли відповідними договорами ускладнені територіальні суперечності минулого.

Вказується, що загроза асиміляції і зникнення закордонних угорців – одна з головних причин активізації сучасної Угорщини. Заходи для подолання синдрому розчленованості угорської нації у Центрально-Східній Європі, що триває уже століття, дають незначні результати; темпи скорочення чисельності угорців у сусідніх державах упродовж останнього століття є найбільшими, тому Будапешт вважає, що немає часу для зволікання із запровадженням автономії для закордонних угорців, бо через наступні 25 років сама потреба в ній відпаде через їх зникнення.

Підкреслюється, що рівень забезпечення прав угорської меншини Закарпаття особливо позначається на взаєминах Угорщини з Україною. Оздоровлення відносин між Угорщиною та Україною має мінімальні шанси, оскільки позиції сторін щодо порядку застосування освітнього та мовного законів в Закарпатті не співпадають.

Враховуючи рішучу активність Угорщини та угорських закордонних спільнот у 2020 р. (століття підписання Трианонського мирного договору 4 червня 1920 р.), зроблено висновки, що дана проблема не тільки не втратить актуальності, а й значно посилиться.

Ключові слова: Трианонський мирний договір, титульна нація і меншина, міжетнічні проблеми, закордонні угорці, подвійне громадянство, автономія, мова освіти меншин, роль державної мови.

Варто звернути увагу на те, що усі договори Версальської системи піддавалися серйозній критиці у міжвоєнний період як з боку керівників переможених держав, так і відомих політиків Великої Британії (Д. Ллойд Джордж, Д. Керзон, Н. Чемберлен), США (Ф. Келлог), Франції (А. Бріан). Не випадково усі версальські договори, підписані представником США, Конгрес відмовився ратифікувати. Замість них Америкою були укладені окремі двосторонні угоди з Австрією (21 серпня 1921 р.), Німеччиною (25 серпня 1921 р.), Угорщиною (29 серпня 1921 р.) і схвалені Сенатом США одночасно 19 жовтня 1921 р.

Оцінки Росією/СРСР Версальської системи мирних договорів у міжвоєнний період також були негативними. Союзниця держав Антанти Росія з перемогою більшовицького режиму стала їх ворогом й не була допущена до формування Версальсько-Вашингтонського світового порядку. Радянська Росія потрапила до міжнародної ізоляції, її намагання відновити кордони царського періоду блокувалися. Вона зазнала відчутних територіальних втрат, їй лише частково вдалося відновити власні кордони у Східній Європі. Завдяки сепаратній угоді Радянської Росії з Німеччиною в Рапалло на завершальній стадії роботи Генуезької конференції 1922 р. обом державам вдалося прорвати міжнародну ізоляцію. Співробітництво цих країн набуло широкомасштабного прискорення, що відіграло вирішальну роль у нечуваному зміцненні їх економічного та воєнно-промислового потенціалу, у ліквідації нав'язаних їм країнами Антанти підневільних договорів, обумовило зміцнення їх позицій, а згодом і домінування їх у Європі.

Сфокусуємося на оцінках СРСР сформованих Версальських кордонів нових держав на просторі колишньої Габсбурзької монархії. Несправедливі умови мирних договорів з Австрією та Угорщиною у 1919-1920 рр. були у середині 20-х рр. ХХ ст. об'єктивно оцінені у Наркоматі закордонних справ СРСР. Проф. Ю.В. Ключников наголошував у 1925-1926 рр., що Сен-Жерменський і Тріанонський договори завершили розпад двоєдиної Австро-Угорської монархії та остаточно зафіксували це міжнародними правовими актами. Австрія та Угорщина «формально і назавжди відмовилися не тільки від своїх федеративних зв'язків, але й від досить значних частин своїх земель. Від тієї та від другої відійшли усі нечисто австрійські чи нечисто угорські володіння разом з деякою частиною беззаперечно австрійських і беззаперечно угорських територій». На його переконання, Сен-Жерменський договір з Австрією від 10 вересня 1919 р. «навмисне “балканізував” Центральну Європу і відповідно уже за одне це його не можна було оцінювати інакше “як злочинним”» [1, с. 21].

Подібним чином оцінювався й Тріанонський договір з Угорщиною від 4 червня 1920 р. Констатувалося, що під дією Версаль уся Центральна Європа видозмінилася. Вона – «балканізувалася». У вступній статті до тексту Тріанонського мирного договору Ю.В. Ключников наголошував, що кожен, хто

читав остаточні умови цього договору, не міг залишатися байдужим, бо «це – неперевершений зразок своєрідного дипломатичного цинізму». На його думку, вагомі і справедливі застереження й пропозиції угорської сторони, представлені Паризькій конференції упродовж лютого-квітня 1920 р., були проігноровані її учасниками, а усі положення початкового проекту мирного договору з Угорщиною залишалися незмінними. Ю.В. Ключников жахався й від того, що у більшості положень Тріанонський договір з Угорщиною копіював умови Сен-Жерменського договору з Австрією, лише з певними особливостями. Він припускав, що текст Сен-Жерменського договору було просто покладено в основу Тріанонського, мали місце навіть залишені назви з попереднього договору «австрійська сторона» замість «угорська сторона». Він справедливо зазначав, що ці два договори не можна зрозуміти, якщо їх розглядати окремо один від одного, а також поза процесами розпаду Габсбурзької монархії. Ю.В. Ключников невдоволено наголошував: «як можна було дійти до такої довільності щодо нових кордонів, свідомо встановлених союзниками на велику невигоду Угорщини і на вигоду її сусідів та спадкоємців». До цього додавалося, що «Румунія добилася на Паризькій конференції здійснення своїх досить широких національних та імперіалістичних зазіхань» [2, с. 5, 16, 18].

Оскільки монархія була централізованим багатонаціональним державним утворенням без зафіксованих внутрішніх кордонів між народами, то під час її закономірного розпаду і формування кордонів гору взяли інтереси переможців – країн Антанти та їх союзниць – нових держав, над переможеними Австрією та Угорщиною, які далеко не збігалися з етнічними межами проживання відповідних народів. Сен-Жерменським та Тріанонським договорами фіксувався остаточний розпад Габсбурзької монархії на нові самостійні держави. В обох договорах етнічні межі розселення австрійської та угорської титульних націй ігнорувалися, а кордони Австрії та Угорщини із сусідніми країнами були проведені не на справедливій основі, а значною мірою на користь сусідніх з ними нових держав, союзниць Великої Британії та Франції – Чехословаччини, Польщі, Румунії, Королівства сербів, хорватів і словенців (Югославії), які склали санітарний кордон проти радянських Росії, Угорщини, Австрійської та Баварської соціалістичних республік.

Вихід із складу монархії інших народів і формування ними незалежних держав стало прогресивним актом. **Встановлення кордонів нових держав у 1919-1920 рр. відбулося як з дотриманням етнічних критеріїв, так і захопленням значних етнічних територій Австрії 30 тис. кв. км (26%) та Угорщини понад 70 тис. кв. км (43%), чим порушувалася справедливість. Австрійські та угорські етнічні землі становили відповідно понад 110 та 173 тис. кв. км. А за даними угорських вчених Ж. Боткі та К. Когутовича етнічна картина Угорщини досягала 200 тис. кв. км. Але всупереч цьому, території Австрії та Угорщини були визначені Версалем у межах 84 та**

93 тис. кв. км. Необхідно зазначити, що питома вага відібраних угорських етнічних земель серед анексованих, від'єднаних чи возз'єднаних територій інших країн Європи за наслідками обох світових воєн залишається найвищою. Звичайно, це не може порівнюватися з наслідками ліквідованих і розчленованих Антантою та її союзницями Української та Білоруської державності.

Запроваджені кордони між народами у такий суперечливий спосіб, беззаперечна наявність фактора розчленування одних на користь інших обернулися надзвичайно суперечливими наслідками, які і через століття складають нездоланну проблему для всієї Центрально-Східної Європи (ЦСЄ).

Австрія та Угорщина зобов'язувалися визнати обрізані власні кордони, відмовитися від усіх прав на усі території колишньої Габсбурзької монархії, які не ввійшли до їх складу, визнати у визначених кордонах Чехословаччину, Польщу, Королівство сербів, хорватів і словенців (Югославію), Румунію; їм заборонялося відроджувати Габсбурзьку монархію, об'єднуватися між собою, як і об'єднуватися Австрії з Німеччиною; чисельність збройних сил визначалася мінімальною кількістю, відповідно 30 тис. та 35 тис. осіб для кожної з них. Обидві країни позбавлялися права на володіння воєнно-морськими силами; обкладалися великою контрибуцією, обсяги якої, через їх тяжке економічне становище, зменшувалися до мінімуму; мали скасувати Брест-Литовський договір від 9 лютого 1918 р. з Україною та 3 березня 1918 р. з Росією, завдяки яким припинялася імперіалістична війна на Сході Європи, Українська Народна Республіка визнавалася самостійною і отримала захист від Центральних держав, а більшовицька Росія примушена була визнати незалежність УНР.

Критичні оцінки Тріанонського мирного договору знаходимо у матеріалах «Большой Советской Энциклопедии» (Москва, 1928 р.), в якій наголошувалося, що територія Угорщини періоду Австро-Угорщини на його підставі зменшилася у 3,49 рази: з 325,4 тис. кв. км до 92,9 тис. кв. км; а населення – відповідно з 20,87 млн. (дані 1910 р.) до 7,98 млн. осіб (дані 1920 р.). Угорщина втратила понад 71% історичної території та майже 2/3 населення колишнього Угорського королівства на користь сусідніх держав. До Румунії перейшли понад 102 тис. кв. км території та 5,24 млн. осіб, з них 32% угорців та понад 10,6% німців; до Чехословаччини – майже 63 тис. кв. км з населенням 3,57 млн. осіб, з них 30% угорців; до Югославії – 63,4 тис. кв. км з населенням 4,14 млн. осіб, з них 11% угорців; до Австрії – майже 4 тис. кв. км з населенням 285 тис. осіб, з них 9% угорців [3, с. 13-14]. Це найправдивіша інформація про Тріанонський договір, що з'являлася в СРСР.

Доленосною у визначенні кордонів у ЦСЄ була політика країн «Великої Трійки» після Другої світової війни. З одного боку, відбулося скасування усіх рішень по ліквідації Версальської системи правопорядку, вчинених упродовж

1938-1941 рр. країнами «Осі» за згодою Франції та Британії за пасивної ролі США та СРСР. Визнання Радянським Союзом чинності кордонів Чехословаччини, Югославії, Польщі, Греції та інших країн, зробленого ним у кінці червня 1941 р., одразу ж після нападу Німеччини, було прийняте країнами Антинімецької коаліції в якості основи майбутнього територіального облаштування ЦСЄ, що й було реалізовано після війни. Це свідчить про радянську далекоглядну позицію у даних питаннях. З іншого боку, в обмін на те, що союзниці СРСР погодилися на перегляд кордонів на його користь у Північній, Східній, Південній Європі і на Далекому Сході, Радянський Союз прийняв територіальні умови країн «Великої Трійки» для Західної Європи. Завдяки такій гнучкій тактиці СРСР вдалося відіграти таку ж вирішальну роль у поновленні чи встановленні нових кордонів та правопорядку у Європі у 1947 р., як Франції у 1919-1921 рр. Версальські кордони поновлювалися чи переглядалися лише на користь країн-переможниць чи їх союзниць, а кордони держав німецького блоку встановлювалися на умовах, вигідних державницьким інтересам країн Антинімецької коаліції. Формування нового європейського порядку у Центрально-Східній та Південній Європі відбулося на користь Чехословаччини, Югославії, Польщі, Албанії, Болгарії, Румунії та СРСР. Зона впливу СРСР, схвалена усіма членами Антинімецької коаліції, поширювалася на країни Північної та Східної Європи і Балкан, окрім Греції, від Балтійського до Чорного морів. До складу СРСР переходили значні території Фінляндії, три країни Балтії, Західна Білорусь і Західна Україна, Закарпатська Україна, Бессарабія. Територіальні втрати Польщі компенсувалися за рахунок східних і північних районів Німеччини; Чехословаччини, Румунії, Югославії – за рахунок Угорщини, Австрії, Італії; Болгарії – за рахунок Румунії та Греції. Державність Чехословаччини відновлювалася у кордонах 1937 р., тобто у складі Чехії, Моравії, частини Сілезії, Словаччини, Південної Словаччини (Фельвідик), Підкарпатської Русі. У 1939-1945 рр. перші три частини перебували у складі Німеччини, Словаччина існувала як незалежна держава, а Південна Словаччина (Фельвідик) та Підкарпатська Русь входили до складу Угорщини. Після того як у договорі про перемир'я між СРСР та Угорщиною 20 січня 1945 р. остання визнала кордони 1937 р., усі ці території було повернуто до Чехословаччини. Одразу ж після закінчення війни і відновлення суверенітету Чехословацької Республіки на основі довостороннього Договору між СРСР та ЧСР, підписаного у Москві 29 червня 1945 р., було закладено правову основу для возз'єднання Карпатської Русі (Карпатської України) з Радянської Україною у складі СРСР, де домінував український етнос.

Країни німецької коаліції позбавлялися можливості вносити будь-які пропозиції щодо доцільності перегляду Версальських договорів та формування кордонів із сусідніми державами на справедливішій основі. На австрійців, німців та угорців практично не поширювалося право націй на самовизначення,

як і право на їх проживання у спільній державі. Умови Паризького договору для Німеччини були ще жорстокішими у порівнянні з Версальським договором 1919 р.: втрати територій за підсумками обох воєн склали 38% (14%+24%). Над Австрією та Угорщиною поновлювалися кордони Сен-Жерменського та Тріанонського договорів 1919-1920 рр., на основі яких від кожної з них повторно відходило понад дві третини територій.

Дослідниками ігнорується той факт, що Паризьким мирним договором 10 лютого 1947 р. Угорщині були нав'язані ще гірші умови від Тріанонського договору 4 червня 1920 р. Крім того, що відновлювалися кордони 1920 р., статтею 22 Паризького договору фіксувалося перебування радянських військ на території Угорщини для забезпечення діяльності радянських частин в Австрії, де вони виконували окупаційну функцію разом з військовими США. Влітку 1955 р. радянські частини залишили Австрію, але свою окупаційну функцію в Угорщині продовжували виконувати аж до літа 1989 р. Після Першої світової війни окупація переможених країнами Антанти не передбачалася, а після Другої світової війни суверенітет Угорщини через радянську окупацію втрачався більш як на 40 років.

Зазвичай, замість висвітлення різниці умов договорів 1920 та 1947 рр. усі зусилля спрямовувалися на доведення несправедливості лише Тріанонського договору 1920 р. і замовчування того, що умови Паризького мирного договору 1947 р. були ще гіршими. Враховується та обставина, що Тріанонський договір зафіксував розчленування Угорщини, але США його не ратифіковували; що він переглядався у 1938-1941 рр. за згодою усіх його творців та **противників**, тоді як Паризький договір 1947 р. лише успадкував положення Тріанону, був ухвалений усіма членами Антинімецької коаліції і залишається чинним до нині.

Спроби Угорщини зберегти у своєму складі території з явним переважанням угорського етносу найбільше заперечувалися як переможцями, так і відповідними їй сусідами, тому вона, як і у 1919-1920 рр., потрапила до міжнародної ізоляції під час вирішення майбутнього усіх земель, які після ревізії Тріанону у 1938-1941 рр. перебували у її складі до 1945 р. Доля Північної Трансільванії, Партіуму, Східного Банату (понад 43 тис. кв. км) вирішилася на Паризькій конференції, знову ж таки, на користь Румунії. Велика Британія і США вимагали залишити 22% території Трансільванії за Угорщиною, проте делегації СРСР і Франції з цим не погодились і добились, щоб усю Трансільванію (102 тис. кв. км) повернути до Румунії. Мотивація такої позиції не обговорювалася, але було зрозуміло, що це робилося в обмін на перехід від Румунії до складу СРСР Північної Буковини й Бессарабії, а до Болгарії – Південної Добруджі. Крім того, це стало й визнанням виходу Румунії 23 серпня 1944 р. із війни та її переходу на бік Антинімецької коаліції. Усе це стало наслідком реалізації таємних домовленостей під час переговорів

між СРСР та Румунією упродовж травня-серпня 1944 р., коли румунська сторона прийняла радянську пропозицію про повернення до СРСР Північної Буковини, Бессарабії в обмін на збереження у її складі усієї Трансільванії у разі її виходу із війни. Варто доповнити, що під час аналогічних переговорів з Угорщиною у **вересні-жовтні 1944 р. СРСР** вимагав відновлення кордонів цієї країни станом на 1937 р., тобто Тріанонських, і навіть не погоджувався з пропозицією Угорщини про кордони за етнічним принципом. **Згоди сторін у цьому питанні не було.**

Сформовані кордони після Другої світової війни (Ялтинсько-Потсдамська система міжнародних відносин) не випадково на 70% відповідають кордонам, встановленим Антантою після Першої світової війни (Версальсько-Вашингтонська система), і продовжують із суперечливими ознаками діяти до нині. Радянський Союз, підтримавши після Другої світової війни відновлення Версальської системи мирних договорів у Європі, яку у міжвоєнний період засуджував, діяв в унісон з інтересами інших членів Антинімецької коаліції, і цим самим забезпечив для себе найоптимальніші геополітичні позиції у країнах, які потрапили до його складу чи до зони його впливу.

З підписанням Паризьких мирних договорів 10 лютого 1947 р. схвальна і незмінна позиція СРСР щодо усіх встановлених кордонів була закономірною упродовж існування соціалістичного табору у ЦСЄ (1948-1990 рр.).

Відносини між соціалістичними країнами формувалися на інтернаціональних засадах, принципах політичної рівності і були спрямовані на поглиблення співробітництва, а не на самоізоляцію і конфронтацію, на відміну від міжвоєнних часів. Водночас міжнаціональні питання, проблеми національних меншин розглядалися з позицій соціалістичного інтернаціоналізму, рішучого заперечення проявів націоналізму. Виходячи з того, усі питання, що торкалися інтересів і прав національних меншин, були віднесені до внутрішньої політики правлячої марксистсько-ленінської партії конкретної соціалістичної держави, зовнішні заходи та спроби порушувати ці питання, якими б вони не були доцільними і справедливими, не допускалися. У разі виникнення тертя чи загострення двосторонніх відносин у питаннях щодо національних спільнот у соціалістичній системі, зокрема між Угорщиною та сусідніми країнами, СРСР, як єдиний вирішальний арбітр, політичними заходами усував напруження і умовно задовольняв інтереси обох сторін. Проголошені комуністичними партіями принципи інтернаціоналізму та солідарності мали на меті цілковито відмежуватися від гострих суперечностей минулого, джерелом яких був капіталістичний устрій та його остання імперіалістична стадія, вибудувати відносини на взаємоприйнятних рівноправних принципах, загоїти рани минулого, подолати усі колишні міжетнічні суперечності, оздоровити взаємини між народами на основі рівноправності, взаємної поваги і солідарності.

Беззаперечними стали положення про те, що соціалістичний устрій формує прогресивні принципи взаємин між державами і народами (інтернаціональні за суттю і національні за змістом), завдяки чому усі рудименти імперіалістичної епохи відімруть як капіталістичні пережитки, і народи позбавляться антагонізму та міжнаціональної ворожнечі. Але як з'ясувалося, інтернаціональні і національні принципи закріплювалися у соціалістичній державі за титульними націями держави, а недержавні народи і національні меншини залишилися на межі дискримінаційного становища. Новий рівень демократії і прогресу у взаєминах країн ЦСЄ не вніс вирішального покращення у міжнаціональні відносини. Національний чинник і демократичні права недержавного етносу не набули рівноцінного розвитку, хоча попервах здавалося, що це буде саме так. Поступово у формі і змісті інтернаціональних принципів кожної багатонаціональної соціалістичної країни задомінували позиції титульних націй, а представники інтересів національних меншин, які вважали національну духовну сферу суспільного життя також важливою, приділяли таку ж увагу національному чиннику як й інтернаціональному, а тим більше розглядали її пріоритетною чи віддавали перевагу першому, захищали становище і права національних спільнот у сусідніх державах, оцінювалися як носії ідеології капіталістичної епохи, звинувачувалися у буржуазному націоналізмі, які сіяли ворожнечу між братніми народами, підривали основи соціалістичної співдружності. Критиками національних ідеологій доводилося, що вони не мають перспектив посісти вагоме місце у житті соціалістичних націй, бо принципи рівноправності та співробітництва між народами при соціалістичному устрої створюють усі необхідні можливості для повноцінного розвитку усіх народів і національностей; що при соціалізмі національне питання поступово відмиратиме шляхом формування соціалістичних націй, а у майбутньому відбудеться поступове злиття націй і кристалізація мононаціональних держав, на зразок єдиної радянської спільноти в СРСР.

Важливо, що інтернаціоналістська, а, по-суті, русифікаторська політика СРСР, нехтування національними факторами, придушення і викорінення національних тенденцій у житті інших окремих народів від «русских», фізична розправа з лідерами національно-визвольних рухів, замовчування національних проблем у житті радянської імперії, невидиме нав'язування усім народам у повсякденному житті міфічних ідеалів про виникнення нової спільноти радянських трудящих та способу життя на основі «русского языка», культури, освіти та науки були дуже прийнятними для сусідніх з Угорщиною багатонаціональних країн – Югославії, Чехословаччини та Румунії. Для них радянська догма, обрамлена марксистсько-ленінським інтернаціоналізмом, ставала важливим і беззаперечним аргументом для проведення подібно до політики СРСР прискореного формування однонаціонального суспільства у своїх країнах. Така колективна і безмовна солідарність СРСР та трьох сусідніх з Угорщиною держав у часи соціалізму обмежила і паралізувала можливості

Угорщини доводити, зокрема, важливість як інтернаціональних, так і національних чинників у житті кожної держави; надавати активну підтримку етнічним спільнотам у сусідніх країнах, солідаризуватися з ними у межах, що не порушували суверенних прав держав регіону. Замовчування міжнаціональних проблем у країнах, яких це торкалося, та недопущення їх озвучення у країнах, що втратили свої етноси, стало характерною ознакою усієї соціалістичної епохи. Через це процеси асиміляції меншин і недержавних націй в період соціалізму набули такого ж розмаху, як і у міжвоєнному. Практика асиміляції в СРСР під інтернаціональними доктринами стала серцевиною внутрішньої політики більшості братських партій соціалістичної епохи.

Проблеми етнічних меншин у соціалістичних країнах і заходи щодо поглиблення співпраці з ними не були пріоритетними у діяльності правлячої партії жодної країни співдружності, особливо Угорщини, територіальні і етнічні втрати якої були великими. Окремі фахівці науково-педагогічних установ, громадські діячі й культурні товариства цієї країни досліджували історичні проблеми, зокрема й щодо національних меншин у сусідніх країнах, але вони мали вузькопрофесійний характер і не справляли впливу на політику УНР. Публічна критика з боку Угорщини Версальської та Паризької систем, мирних договорів 1920 та 1947 рр. за те, що вони не спромоглися визначити оптимальні кордони з врахуванням етнічних чинників та розв'язати гострі міжнаціональні проблеми, у період соціалізму не допускалася.

Водночас головна увага лідерів країн соціалістичної системи зосереджувалася на підвищенні економічного, науково-технічного розвитку кожної країни регіону, покращенні соціально-економічних стандартів життя їх трудящих, зокрема й Угорщини. Після формування між соціалістичними країнами ЦСЄ у 1960-і рр. міжнародного соціалістичного ринку, тісного розподілу міжнародної праці та кооперації, успішного функціонування Ради економічної взаємодопомоги, коли політичні інтереси соціалістичних країн домінували у їх взаємовідносинах, успішно виконувалися комплексні програми економічного і науково-технічного співробітництва. Країни соціалістичної системи змогли значною мірою модернізувати свої провідні галузі економіки, кожна з них відчутно прогресувала в індустріальному відношенні. Це позитивно відобразилося на економічному становищі й Угорщини, економіка якої упродовж 1960-70-х рр. перетворилася з аграрно-індустріальної на індустріально-аграрну. 2/3 продукції цієї країни реалізовувалася в межах соціалістичного ринку, а 1/3 – на ринках промислово розвинених країн Заходу. Громадяни Угорщини ніколи до цього не мали такого високого рівня життя, як у 1970-і рр.

У радянських публікаціях 1970-х рр. вказувалося, що Тріанонський договір здебільшого прийняв юридичне положення, що фактично склалося у Дунайському басейні. Говорилося про повернення від Угорщини усіх територій до сусідніх держав – Румунії, Югославії, Чехословаччини.

Зазначалося, що Угорщину цього разу змусили відмовитися й від умов Брестського мирного договору 1918 р., що хортистський режим, визнавши Тріанонський договір і післявоєнні кордони Угорщини, зразу ж взявся за його ревізію. «У результаті Віденських арбітражів 1938-1940 рр. територіальні статті Тріанонського мирного договору були переглянуті, після чого він втратив значення» [4, 1) с. 475; 2) с. 196]. Наголошувалося, що Паризьким договором переможців у Другій світовій війні з переможеною Угорщиною 10 лютого 1947 р. її кордони відновлювалися з сусідніми державами до їх перегляду у 1938-1941 рр. «Рішення Віденських арбітражів 1938 р., 1940 р. оголошувалися неіснуючими». Ніяких оцінок таким діям не надавалося. Нагадування про ідентичність Тріанонського 1920 р. та Паризького 1947 р. мирних договорів з Угорщиною не допускалося. Натомість зазначалося, що «Паризькі мирні договори, які були підготовлені при активній участі Радянського Союзу, зберегли незалежне існування звільнених держав» [5, с. 209].

Звичайно, що з подібних позицій оцінювався Тріанонський договір і у радянській Україні. В «Українській радянській енциклопедії», що вийшла українською та російською мовами у 70-80-і рр. XX ст., у статті, присвяченій цьому договору, наголошувалося, що його було підписано між переможцями Першої світової війни та Угорщиною, яка стала незалежною після розпаду Австро-Угорщини. Перелічувалися усі території та умови їх передачі від Угорщини до сусідніх держав. Констатувалося, що Угорщина відмовлялася від прав на усі території Австро-Угорщини, які не ввійшли до її складу. Договір покладав відповідальність на Угорщину та її союзниць за розв'язання війни, обмежував її збройні сили, зобов'язував Угорщину виплатити союзникам репарації. Вказувалося, що після Мюнхенської угоди 1938 р. угорський уряд, підтриманий фашистськими урядами Німеччини та Італії, добився перегляду територіальних статей цього договору за рахунок Чехословаччини, Румунії та Югославії. З початком Другої світової війни Тріанонський мирний договір втратив чинність [6, с. 246].

Всупереч замовчуванню негативних складових договорів 1920 та 1947 рр. у соціалістичних країнах Заходу ці питання активно досліджувалися і публікувалися. Представники наукових та політичних кіл констатували, що історія ніколи не знала такого несправедливого розчленування країн, що сталося у Дунайському басейні у 1918-1920 рр.; наголошували, що складність національного питання у цьому регіоні, зокрема угорського, перетворило Угорщину на об'єкт номер один, який обов'язково візьметься за усунення грабіжницьких і несправедливих умов Тріанону. Визнавалося, що керівництво УНР не спроможне нічого зробити для поліпшення становища угорського населення в сусідніх країнах. У 1970-і рр. робилися однозначні висновки, що без ліквідації Тріанону немає шляхів для оздоровлення відносин у Східній Європі. Передбачалося погіршення у недалекому майбутньому відносин між

Угорщиною та сусідніми країнами через розчленованість угорської нації і небажання сусідніх з Угорщиною держав вирішити дану національну проблему [7].

Після демонтажу тоталітарного минулого і приєднання країн ЦСЄ до євроатлантичних структур, серед них і Угорщини, національно-патріотичні і державницькі ідеології у житті цих країн знову стали визначальними. Для Угорщини склалися кращі умови для національного прогресу, і, що важливо, значні можливості для відродження частин угорської нації, які проживають у сусідніх державах. Захист прав та інтересів чисельної автохтонної угорської спільноти від постійної (пасивної чи активної) асиміляції з боку країн, у яких вони проживають, став пріоритетом міжнародної діяльності Угорщини, а у 20-і рр. ХХІ ст. набув нечуваної активності.

В Угорщині швидко сформувалася величезна джерельна база з історії розпаду Габсбурзької монархії, формування кордонів нових держав, умов підготовки і підписання відповідних мирних договорів. З'явилися сотні якісних праць з даної проблеми. Сучасна угорська історіографія налічує не одну тисячу наукових досліджень: монографій, статей, інтерв'ю, повідомлень ЗМІ Угорщини, присвячених післявоєнному періоду. Природньо, що центральне місце серед історичних праць посідає проблема Тріанонського мирного договору. Величезний внесок у його дослідження зробили: Адам Магда, Ормош Марія, Тілковські Лорант, Ромшіч Ігнац, Єсенські Геза, Аблонці Бела, Кечкеш Густав, Шуйок Деже, Зейдлер Міклош, Халмоші Денеш та багато інших. Вважається, що зусиллями істориків, політиків, діячів освіти і культури Угорщини та зарубіжних держав досконало вивчено історію Угорщини доленосного періоду 1918-1920 рр., не залишилося питань, які не були б ґрунтовно досліджені, не залишилося особливих таємниць, головні проблеми розкриті, доведені та оприлюднені.

На думку відомого фахівця Б. Аблонці Тріанон став найзлочиннішим і підлим документом в історії Європи ХХ ст. Дата його підписання 4 червня 1920 р. – це одвічно чорний день в історії Угорщини. За трагічністю наслідки договору можуть порівнюватися з тяжкою долею Угорщини після поразки від Османської імперії у 1526 р. біля м. Мохач, внаслідок якої Угорська держава була розчленована на три частини, що потрапили під окупацію турків, а згодом Габсбургів в цілому на майже чотири століття. Але, борючись упродовж такого тривалого часу за свою незалежність, угорці зуміли добитися об'єднання земель і відновлення Святоштефанського королівства у межах Габсбурзької монархії. Тоді цей злочин над Угорщиною, як зазначає автор, вчинила Східна деспотія, а у 1920 р. розчленування Угорщини повторив імперіалістичний Захід [8].

Б. Аблонці звертає увагу на те, що з 10 млн. угорців, для яких рідною мовою була угорська (станом на 1910 р.) 3,2 млн. осіб, практично кожного третього було від'єднано від Угорщини і передано до сусідніх держав. Тріанон

зруйнував сформовані століттями сильні промислові, ринкові та освітні регіони Угорщини і ЦСЄ. Після цього вони усі на пограниччі Угорщини і сусідніх держав стали депресивними, усі регіональні економічні центри втратилися. Типовою стала доля Затисянського регіону, одного із таких, який до війни був віссю модернізації та розвитку промисловості Східної Угорщини, Трансільванії, Закарпаття і Румунії. Після запровадження нових кордонів подібні центри занепали, хвиля переселенців до Угорщини у перші роки після Тріанону досягла 500 тис. осіб [9].

Академік І. Ромшіч вважає, що найголовнішою причиною нав'язування Угорщині несправедливих умов Тріанону стало те, що Габсбурзька монархія була багатонаціональною і національні еліти не знайшли ні в Австрії, ні в Угорщині задовільного узгодження національних інтересів. Нові держави, що виникли – Італія, Сербія, Румунія, а за ними й Чехія – розгорнули ревізійніську політику проти Австро-Угорщини заради приєднання до свого складу тих частин територій монархії, на яких проживали представники їх націй. Вирішальною умовою їх успіху стало те, що переможна у війні Антанта підтримала національно-визвольні рухи усіх народів монархії для її розвалу і формування нових союзних для неї держав. Поразка Габсбурзької імперії у війні спричинила деморалізацію суспільства, хаос і слабкість нової влади особливо відчувалися у момент переходу від монархії до республіканської форми правління як в Австрії, так і в Угорщині, що кинуло країну спочатку до крайньої лівої, а потім до правої диктатури. Представники Антанти ігнорували республіканським і соціалістичним устроєм Угорщини і запросили угорську делегацію на мирну конференцію лише у кінці 1919 р. після приходу до влади консервативних сил на чолі з М. Хорті [10, с. 54].

У публікації, підготовленій до 100-річчя розпаду Австро-Угорської монархії, М. Зейдлер називає п'ять головних факторів, що спричинили розпад монархії та нав'язування Угорщині несправедливого мирного договору. Серед них: 1) анексіоністські вимоги сусідніх з Угорщиною держав; 2) прагнення національних меншин, які населяли історичну Угорщину, до виходу з її складу і розриву відносин з нею; 3) політичні розрахунки країн-переможниць у Першій світовій війні, зокрема й пов'язані з міркуваннями про забезпечення їх надійної безпеки; 4) невдалі спроби діючих у 1918-1920 рр. угорських урядів утримати за собою території, які вони контролювали відповідно до історичних кордонів Угорщини; 5) поразка Австро-Угорщини у Першій світовій війні стала вирішальним фактором, що прискорив дію усіх вищевказаних чинників [11].

Заслуговує на особливу увагу позиція відомих діячів сучасної Угорщини: першого міністра закордонних справ посттрансформаційної Угорщини Г. Єсенські, істориків П. Натоша, Т. Ревеса, які виділили п'ять проблем, неналежне вирішення яких призвело до Тріанону. Серед них: 1) упродовж дуальної епохи, в умовах економічного розвитку монархії інтереси інших

народів, які складали половину населення Угорського Королівства, не вирішувалися належним чином. Потрібно було надавати їм автономію, розширювати права як на місцевому, так і на центральному рівнях; забезпечувати культурно-освітню діяльність, роботу органів місцевого самоврядування на національній мові. На противагу цьому, в країні посилювалася мадяризація, законом про національні меншини 1868 р. запроваджувалася обов'язковість навчання в усіх освітніх закладах угорською мовою, окрім мови і літератури нацменшин; 2) розв'язання і активна участь Австро-Угорщини у Першій світовій війні та поразка у ній прискорили розпад монархії; 3) недоліком правлячої еліти стало й те, що вона не використала позитивної суті і вагомості повторення сепаратного миру з країнами Антанти на зразок Брестського мирного договору, укладеного 9 лютого з Україною та 3 березня 1918 р. з більшовицькою Росією. Це був оптимальний варіант для припинення війни без анексій і контрибуцій, які відстоювали В. Ленін, Д. Ллойд Джордж та В. Вільсон упродовж 25 жовтня 1917 – 9 січня 1918 рр. На той момент у Росії, Великій Британії та США, як доводять ці дослідники, домінували позиції про право на самовизначення народів Росії аж до формування незалежних держав – Фінляндії, країн Балтії, Польщі, Білорусі, України, а також за надання автономії народам Австро-Угорщини при збереженні територіальної цілісності останньої; 4) лише у кінці 1918 р. Франція та Велика Британія, уже як переможці війни, взялися реорганізувати Центральну Європу на користь чехів, поляків, сербів і румунів за рахунок німців, австрійців, угорців, українців, білорусів. Але виснажена війною Антанта не могла збройно підтримати реалізацію висунутих Чехією, Румунією, Сербією, Польщею необґрунтованих ними територіальних вимог до Австрії, Угорщини, Білорусі, України. Передача обіцяних Антантою у 1914-1916 рр. цим країнам територій і проведення вигідних для Чехії, Румунії, Польщі, Сербії кордонів покладалася Францією і Великою Британією виключно на їхні армії. З боку Антанти їм надавалася лише дипломатична і моральна підтримка; 5) наголошується, що у кінці 1918 – початку 1919 рр. уряди Австрійської, Угорської, Української та інших народних республік, їхні збройні сили і самі суспільства не спромоглися мобілізувати військовий потенціал для збройного захисту національних та державних інтересів, зокрема своїх етнічних кордонів. До таких етнічних територій Угорщини відносилися Чаллокьоз, Партіум, Секейська земля (Трансільванія), Південна Словаччина (Фельвідек), Північна Воєводина (Дельвідик). За справедливого розвитку подій кордони Угорщини могли бути сформовані на прийнятній етнічній основі. Г. Єсенські припускає, що й Трансільванія сформувалася б як незалежна держава, а не як складова частина Румунії. Але упродовж листопада 1918 – березня 1919 рр. збройні сили Угорщини цього не зробили не через зраду керівництва УНР чи міжнародну змову проти Угорщини, а з причин крайнього виснаження воєнного потенціалу Угорщини, деморалізації усього суспільства.

Наслідки рішучої асиміляційної політики в Угорщині упродовж другої половини XIX – початку XX ст. виявилися негативними, через що загострилася міжнаціональна конфронтація і протистояння у ЦСЄ, запанували деструктивного характеру великодержавницькі інтереси сусідніх етносів щодо Угорщини. Обопільна безкомпромісність Угорщини та щойно проголошених нових сусідніх з нею держав у 1919-1920 рр. у черговий раз зруйнувала не тільки умови для реалізації ідей Л. Кошута про Дунайську конфедерацію часів Угорської революції 1848-1849 рр., але й можливості для врахування справедливих інтересів усіх націй цього регіону, їх порозуміння і зближення у майбутньому [12].

Духовний діяч Угорщини Янош Секей зазначав 5 червня 2020 р.: «біллу пронизує безвідповідальна і цинічна політика великих держав, переможців війни, які не рахувалися з долею малого народу, їх не цікавило життя та страждання більш ніж 3 млн. людей, якими, як вони вважали, можна пожертвувати». Він закликав угорців дивитися не у минуле, а у майбутнє, визнати справедливі прагнення сусідніх народів до самостійності, якої вони вперше добилися. Угорщина має забезпечити власний успішний розвиток і посилити тісну співпрацю з усіма сусідніми народами регіону. Майбутнє народів ЦСЄ пролягає у тісній співпраці на взаємовигідній і рівній основі [13].

Заслужують на увагу не стільки ті складові угорської історіографії, що розкривають причини, через які сталося падіння конкретно Габсбурзької монархії з такими негативними наслідками, скільки інші важливі аспекти, що торкаються глобальних міждержавних відносин і міжнаціональних проблем. Адже саме вони є надзвичайно актуальними і повчальними для сьогодення:

1. У кожній багатонаціональній монархії, де національні меншини становили значну частку населення (у Габсбурзькій монархії більшу половину), домінувала політика пригнічення і насильницька асиміляція недержавних етносів, незгода панівних еліт реформувати політичну систему, розширити права і свободи пригноблених націй, наростав їх рішучий спротив. Провести демократичні реформи і перетворити багатонаціональну монархію на демократичну конфедерацію народів та надати автономію національним регіонам не вдавалося. А тим часом прагнення до незалежності та самоврядування, формування самостійної держави чи приєднання до держави спорідненого етносу пригнічених народів наростало, ставало незламним і за сукупною потужністю урівноважалося з потенціалом правлячої нації. Фіналом гострого внутрішнього протистояння за сприятливих міжнародних чинників у XX ст. став розпад усіх багатонаціональних утворень. Так сталося й з Габсбурзькою монархією. Перетворення Габсбурзької монархії на Дунайську конфедерацію, що наполегливо відстоювалося Л. Кошутом упродовж другої половини XIX ст., започаткувалося після набуття нею австро-угорської дуальної форми правління у 1867 р., але у подальшому не отримало розвитку. Спроби Габсбургів перетворити монархію на конфедерацію у 1871 р. за участі

Чехії, а згодом і південних слов'ян, як третьої і четвертої рівноправних складових були відхилені. Найбільше протидіяли таким реформам політичні лідери та парламент Угорського королівства. Оскільки національно-визвольні рухи, прагнення до формування власної держави з боку насамперед чехів, поляків, хорватів, румунів переважили потенціал австрійської та угорської еліти, крах абсолютиської імперії ставав неминучим.

2. Шанси для збереження цілісності монархії були втрачені після розв'язання Австро-Угорщиною світової війни, поразка у якій прискорила її розпад. Найголовнішим у цьому було те, що Габсбурзька імперія була серйозним конкурентом для Антанти у ЦСЄ. Її розчленування і формування на її місці нових незалежних держав забезпечило Антанті можливість усунути у ЦСЄ суперника і сформувані союзні для себе нові малі держави проти радянської Росії та Німеччини.

3. Завдяки підтримці, починаючи з літа 1918 р., державотворчих процесів і визнання державності чехів, сербів, хорватів, поляків, румунів з боку Франції, Великої Британії, США та з наближенням поразки Центральних країн у війні, відцентрові сили національно-визвольних сил на просторі Австро-Угорщини взяли гору над доцентровими процесами. Проголошені з кінця жовтня 1917 р. В. Леніним та у січні 1918 р. В. Вільсоном принципи миру без анексій та контрибуцій, про право націй на самовизначення, відійшли з середини 1918 р. у європейській політиці на другий план. Позиції країн Антанти у міру наростання шансів їхньої перемоги у війні змінювалися, посилювався відхід від згоди на збереження авторитарних режимів Німеччини, Австро-Угорщини, Росії, Туреччини до визнання формування нового порядку в Європі під гегемонією країн Антанти. Упродовж осені 1918-1921 рр. ними забезпечувалося сприяння падінню, розчленуванню абсолютистських монархій країн Четверного союзу та перемозі у них буржуазно-демократичних революцій, блокуванню та ізоляції їхньої активності у Європі, усуненню їх з подіуму світової політики. Нові незалежні держави на їх розвалинах стали для Антанти надійними союзниками на просторі від Балтійського до Чорного морів.

4. Протистояти союзу країн Антанти та національних сил Чехії, Румунії, Сербії, Польщі, національно-визвольні змагання яких перебували на піднесенні, тримати тривалу оборону без міжнародної підтримки і в суцільній ізоляції в Угорщини вистачило сил лише на півроку, до серпня 1919 р. Восени 1919 р. території тріанонської Угорщини на 80% були окуповані військами Румунії, Чехії, Сербії при моральній їх підтримці з боку Франції та Великої Британії. Тобто життя країни було паралізоване і тому за основу територіального розмежування між Угорщиною та новими сусідніми країнами бралися пропозиції Чехії, Румунії, Сербії, в яких ігнорувалися етнічний, історичний, економічний та географічний аргументи Угорщини та Австрії. У підсумку, встановити справедливі кордони між країнами спадкоємницями

Габсбурзької монархії не вдалося, вони виявилися вигіднішими для нових держав і несправедливими для Угорщини й Австрії.

5. Позиція Угорщини через сто років докорінно змінилася у відношенні до сусідніх народів. У сучасних умовах Угорщина подолати несприйняття тих практичних кроків і діянь національних органів сусідніх народів (чехів, словаків, українців, румунів, сербів, хорватів, словенців) у 1918-1920 рр. заради подолання пригніченого стану і досягнення національної незалежності і перейшла на позиції визнання справедливості їх державницьких і суверенних прагнень та підтримки їх державотворчих процесів. Нинішня Угорщина погоджується з їхнім вибором національного розвитку, визнає формування державності в історії сусідніх народів прогресивним явищем, і прагне до тісного конструктивного діалогу заради успіхів кожної нації колишньої Габсбурзької монархії. Спадщина Угорського королівства є спільною для усіх народів, які його населяли до 1918 р.: як угорців, так і словаків, хорватів, українців, румунів, сербів, словенців.

Значно більшим був би внесок угорської історіографії у висвітлення історії даного періоду, якби ці процеси демонструвалися на фоні усього простору Габсбурзької монархії, а не обмежувалися аналізом окремих його складових – Угорщини, Австрії та інших регіонів монархії, за повного відриву Сен-Жерменського договору від Тріанонського, всупереч тому, що вони обидва торкалися спільного суб'єкта міжнародного права та облаштування нових держав після розвалу Габсбурзької імперії. Адже розпад Австро-Угорщини і проголошення на її території незалежних держав – Австрії, Угорщини, Польщі, Чехословаччини та Королівства сербів, хорватів і словенців (із 1929 р. – Югославія) було юридично оформлено саме завдяки Сен-Жерменському договору з Австрією 10 вересня 1919 р. та Тріанонському договору з Угорщиною 4 червня 1920 р.

Недостатня увага приділяється причинам недооцінки з боку правлячих кіл Габсбурзької монархії міжнаціональних проблем, де більшість населення складали нетитульні нації (56%), а їхні етнічні території перевищували більш як у два рази етнічні землі австрійців та угорців. Цей чинник був найбільшою потенційною загрозою для збереження єдності монархії, особливо тоді, коли її правителі вдалися до активної війни за зміцнення і розширення її геополітичного домінування у ЦСЄ і на Балканах. Правляча еліта жила своїми інтересами, а народні маси своїми і нечувана ескалація протистояння між ними набула загострення після поразки у війні, яка була розв'язана заради реалізації великодержавницьких інтересів і обернулася для монархії воєнною поразкою і державною катастрофою. Під час воєнних подій склалася чітка тенденція, що для слов'янських та румунського народів чужими були пангерманські та панугорські, як і інші, гегемоністські інтереси. Збройні сили монархії, сформовані за етнічним принципом, в яких представники недержавних націй чисельно переважали австрійців і угорців, не проявили великого героїзму у

битвах за інтереси цісарського Відня та королівського Будапешта, такого, як згодом вони продемонстрували у війні всередині монархії за своє національне звільнення і формування незалежних держав.

У той час як Габсбурги зверхньо ставилися до міжнаціональної проблеми, країни Антанти (Франція, Велика Британія, Росія), які боролися за зниження впливу Німецької, Габсбурзької та Османської монархій у ЦСЄ та на Балканах і самі прагнули зайняти панівну нішу у цій частині континенту, надали даному фактору максимального значення і підтримали національно-визвольні рухи слов'янських, італійського, румунського, грецького та інших народів цих трьох імперій за незалежність, доклали усі зусилля для розвалу цих трьох монархій, зокрема й Габсбурзької, та формування нових незалежних держав, де усі колишні поневолені народи ставали пануючими. Така політика Антанти у кінці війни виявилася найвдалішою для неї, фатальною для країн Четверного союзу і доленосною для усіх поневолених ними народів. Таким чином, країни Антанти позбавилися суперників у Європі і на Балканах, а новосформовані держави – Чехословаччина, Польща, Румунія, Югославія, Греція та інші стали для них надійними союзниками.

Незрозуміло, чому в угорській історіографії не отримує належного висвітлення і такий аспект історії регіону кінця 1918-1919 рр., коли саме соціалістичні республіки Угорщини та Австрії, підкріплені переможною Баварською республікою, орієнтувалися на більшовицьку Росію і усі разом склали реальний канал для поширення соціалістичної революції у Центральній Європі, які б, в разі приєднання до них Німеччини, мали реальні шанси зруйнувати імперіалістичні і колонізаторські плани Франції та Великої Британії щодо нав'язування Європі Версальських грабіжницьких договорів. Адже Турецька Республіка не дозволила поширити на неї умови цих договорів.

Не набула належного висвітлення політика Угорщини у міжвоєнний період щодо ревізії Тріанонського договору, яка у кінці 1930-х рр. завершилася успіхом. З погляду державних і національних, тим більше великодержавницьких і націоналістичних інтересів Угорщини, новий світовий порядок, запроваджений країнами «Осі» на чолі з Німеччиною у кінці 30-х рр. XX ст., виявився для неї сприятливим. Мюнхенська угода 29-30 вересня 1938 р., яку підписали Німеччина та Італія із Францією та Великою Британією, поклала початок ревізії Версальської системи мирних договорів на користь перших, і сприяла й Угорщині переглянути кордони Тріанонського договору із сусідніми країнами на свою користь. Упродовж 2 листопада 1938 – 11 квітня 1941 рр. Угорщина спромоглася ревізувати цей договір завдяки пануванню у Європі антиверсальського альянсу країн на чолі з Німеччиною, Італією та СРСР за вимушеної згоди країн Антанти – Великої Британії і Франції та нейтральної позиції США. У листопаді 1938 р. до Угорщини було повернуто від Чехословаччини південні райони Словаччини

(Фельвідик); у березні 1939 р. – Підкарпатську Русь (Карпатську Україну); у серпні 1940 р. від Румунії – Північну Трансільванію; у квітні 1941 р. від Югославії – Західний Банат, Північну Воєводину (Дельвідек). Передані до Угорщини території склали понад 77 тис. кв. км з населенням до 5 млн. осіб.

Водночас варто підкреслити, що перегляд кордонів із Словаччиною та Румунією на користь Угорщини мотивувався переважанням угорського етносу на ревізованих землях, а щодо Закарпаття та Північної Воєводини відбулася загарбницька акція, обґрунтована лише історичним чинником, бо на Закарпатті угорці складали понад 20% населення цього краю проти понад 65% українців-русинів, а у Північній Воєводині (Югославія) угорський етнос становив 43% населення.

Після розпаду соціалістичної системи, завершення трансформаційних перетворень, приєднання країн ЦСЄ до євроатлантичних структур у тих, хто був приниженим у національному відношенні, з'явилися шанси відновити свої втрачені позиції та активізувати роботу проти великодержавної політики, якою нехтувалися інтереси не титульних етносів, задля підтримки закордонних спільнот, захисту їх прав, покращення матеріального становища, зниження темпів асиміляції та масової еміграції. Проблеми міжнаціональних відносин, становище національних меншин, зокрема угорських у сусідніх державах, знову вийшли на перші позиції у політиці реформованих країн, особливо Угорщини.

Об'єктивніша інформація про Тріанонський договір почала з'являтися і у незалежній Україні. Виданий у 1997 р. під егідою Міністерства освіти і науки України «Малий словник історії України» (Київ, Либідь, 1997) частково охопив тему Версальської системи нового порядку 1919-1921 рр., що діяла до 1938 р., розмістивши три статті про Сен-Жерменський з Австрією 1919 р., Тріанонський з Угорщиною 1920 р., Ризький РРФСР, БСРР та УСРР з Польщею 1921 р. мирні договори. Поза увагою залишилися узагальнені статті про Версальську систему нового порядку, запроваджену у міжвоєнний період, а також окремі статті про Версальський мирний договір з Німеччиною 1919 р., Нейський договір з Болгарією 1919 р. та Севрський і Лозаннський договори з Туреччиною 1920 р., 1923 р. Вказувалося, що Тріанонським мирним договором було визначено кордони між Угорщиною та сусідніми країнами після розпаду Австро-Угорщини. Протягом 1938-1941 рр. цей договір було піддано ревізії. Після Другої світової війни кордони Угорщини, встановлені цим договором у 1920 р., були відновлені Паризьким мирним договором від 10 лютого 1947 р. за винятком Закарпатської України, яка у 1945 р. возз'єдналася з УРСР [14, с. 393].

Десятитомна «Енциклопедія історії України», видана насамперед зусиллями колективу Інституту історії України НАН України у 10-і рр. ХХІ ст., значно поглибила матеріали з цієї проблематики. Знаходимо узагальнені статті про Версальську систему міжнародних відносин, основу яких склали 6 договорів

(авторство професора І.М. Кулініча). Оpubліковані рубрики про Версальський мирний договір з Німеччиною 1919 р., Сен-Жерменський мирний договір з Австрією 1919 р., Нейський мирний договір з Болгарією 1919 р., Ризький мирний договір РРФСР, БСРР та УСРР з Польщею 1921 р. Статті про Тріанонський з Угорщиною **1920 р.**, Севрський і Лозаннський **1920, 1923 рр.** з Туреччиною мирні договори забезпечили б системний підхід у висвітленні Версальської системи світового порядку у міжвоєнний період.

Наголошувалося, що Друга світова війна поклала кінець Версальській системі мирних договорів, Тріанонський мирний договір втратив силу. Переможці Другої світової війни (СРСР, США, Велика Британія, Франція) підписали з Угорщиною 10 лютого 1947 р. Паризький мирний договір, в якому територіальні пункти Тріанонського мирного договору підтверджувалися: державні кордони Угорщини відновлювалися станом на 1 січня 1938 р., тобто тріанонські кордони від 4 червня 1920 р. Водночас незначну територію Угорщини було передано до Чехословаччини. 15 вересня 1947 р. Угорщина ратифікувала Паризький мирний договір, який залишається чинним до нині [15, с. 149].

Оскільки і у післятрансформаційній Україні подібні питання ще не набули об'єктивного і всебічного висвітлення, тому повнішим викладенням матеріалів про Тріанонський мирний договір прагнемо подолати цю прогалину. Це має стати не стільки визнанням грубих помилок імперіалістичних держав після Першої світової війни під час формування і облаштування нової Європи, скільки нагадуванням про ліквідацію у той же період тими ж світовими гравцями Української держави шляхом четвертування її етнічних земель і розподілу їх між Росією, Польщею, Чехословаччиною та Румунією у 1919-1921 рр. У ХХІ ст. гегемонізм і великодержавницький шовінізм не залишилися у минулому. Уроки трагедії багатьох народів Європи першої половини ХХ ст. засвідчують, що світові держави заради досягнення власних геополітичних інтересів і за збігу обставин можуть вдаватися і нині до нечуваних помилкових рішень і навіть політичних злочинів, виправити які буде дуже складно. Усе це має стати найголовнішим застереженням для України, щоб з нашою державою ніколи подібного не повторилося.

Відомими фахівцями в Угорщині констатується, що у тисячолітній європейській історії на угорську націю випадали тяжкі випробування: розбудова державності у Дунайському басейні серед оточуючих переважно слов'янських етносів, подолання 50-літнього монголо-татарського та майже 200-літнього османського панування. Поступове відродження нації відбувалося у складі Габсбурзької монархії у ХVІІІ-ХІХ ст. Але найтяжчого удару цей народ зазнав після Першої світової війни, що призвів до його розчленування у 1920 р. Усі попередні трагедії з часом виправлялися. Але остання кривда – несправедливий Тріанонський договір 1920 р. є найбільшою, яка ось вже 100 років тяжіє над Угорщиною і не отримує свого належного врегулювання.

Хоча багато оптимістів в Угорщині вважає, що «завдані у минулому рани за гнучкого використання сприятливих політичних змін можна вилікувати», що для угорців настануть сприятливі часи, треба вірити в них: «наші діти і онуки будуть проживати своє життя уже в кращому світі» [16].

Хоча позиції песимістів все таки переважають. Їхній найголовніший аргумент зводиться не до внутрішнього, а до міжнародного чинника, не до того, що угорська нація малочисельна і навіть, що вона уже 100 років тому розчленована, а до того, що дана проблема не знаходить свого розв'язання через неспроможність європейської спільноти. Хоча заяви та ініціативи офіційного Будапешта звучать з різними відтінками постійно, а не тільки в День національного єднання угорців 4 червня кожного року про те, що без вирішення «угорського питання» у Карпатському басейні (економічна і фінансова підтримка угорських закордонних спільнот, набуття подвійного громадянства, забезпечення колективних прав на основі культурно-освітньої і територіальної автономії, розвиток освіти усіх рівнів рідною мовою) нормальний розвиток країн цього регіону та й усієї Європи неможливий, не знаходять належної підтримки з боку більшості країн та інституцій ЄС.

На 90-у річницю Тріанонського мирного договору парламент Угорщини схвалив 31 травня 2010 р. конституційний Закон XLV 2010, яким день підписання цього договору – 4 червня 1920 р. – проголошувався Днем національного єднання угорців. У ньому зазначалося, що кожен угорець чи частини угорської спільноти, які потрапили до складу сусідніх з Угорщиною держав, складають єдину угорську націю. Для закордонних угорців визначальною складовою є забезпечення досягнення національної солідарності задля збереження індивідуальної та колективної угорської національної ідентичності. Цим Законом визначаються правові підстави єдиної угорської нації, універсальність яких полягає у констатації єдиної угорської нації з різним громадянством інших держав.

У розвиток цього Закону парламент Угорщини прийняв 21 жовтня 2010 р. постанову про посилення обміну між учнівською, студентською молоддю, туристичними групами Угорщини та відповідниками угорських закордонних спільнот. Виконання даної постанови покладено на провідні громадські фонди, організації (ім. Апачої, Ф. Ракоці, Е. Еде, Ш. Петефі, угорські культурно-освітні і наукові центри у Південній Словаччині, Трансільванії, Закарпатті, Воєводині). Усі вони працюють над виконанням програми під назвою «Надкордоння!». Попервах у такому обміні брали участь по кілька тисяч осіб, а у 2019 р. ця кількість перевершила 50 тис. гостей, туристів, волонтерів з Угорщини. Понад 10 тис. закордонних угорців відвідують щороку Угорщину, з них понад 1 тис. угорської молоді приїждить до Угорщини, насамперед до Будапешта, де проводяться дні угорської мови і культури, відвідання видатних пам'яток національної культури.

Подібні законодавчі рішення, експертні оцінки і висновки фахівців в Угорщині мають під собою реальну передісторію. Насамперед, зовнішня політика Угорщини спрямована не на зміну визначених після Другої світової війни кордонів, а лише на покращення становища угорських спільнот у сусідніх країнах, шляхом не конфліктів та конфронтації, а взаєморозуміння між усіма сторонами, які мають до цього пряме відношення. Угорська сторона протистоять ідеології формування мононаціонального суспільства у сусідніх державах, що межує з принципами традиційного націоналізму. Однак, у цих державах, насамперед у Румунії і Словаччині, незначною мірою у Сербії і Україні, усі спроби нинішньої влади Угорщини на захист справедливих інтересів закордонного угорства кваліфікуються як одвічний угорський націоналізм і прагнення до реваншу. Дуже важко довести, що політика Угорщини є більшою мірою націоналістичною, ніж сусідніх з нею держав, швидше всього навпаки.

Не відповідають дійсності й твердження багатьох зарубіжних дослідників, особливо сусідніх з Угорщиною держав, що угорці ніколи не змиряться з четвертуванням їхньої батьківщини, і усе робитимуть, щоб відродилася «Велика Угорщина» у кордонах Королівства Святого Іштвана (328 тис. кв. км), до складу якого входили сучасні території Словаччини й Хорватії; Партіум, Трансільванії, Східного Банату (Румунія); Західного Банату, Північної Воєводини (Сербія); Закарпаття (Україна). Справді, напередодні та у рік століття Тріанону (2020 р.) в Угорщині відчутно посилюлися ідеї реваншизму та діяльність крайніх правих сил, масового характеру набуло поширення історичних мап Угорського королівства до 1920 р. Такі були територіальні межі Габсбурзької монархії та її складової – Угорського королівства до кінця Першої світової війни, що є лише констатацією географічних меж колишньої історичної монархії, що не має жодних підстав для її відродження. Усі колишні імперії мали свої території, зафіксовані на мапах, які охоплювали землі й сучасних суверенних держав. Їх варто сприймати як історичні реалії і не більше.

Водночас сучасні крайні реваншистські непарламентські партії, групи, елементи Угорщини продовжують сповідувати традиційний націоналізм і закликають до ревізії Тріанону на основі етнічного принципу. Їхні плани відродження «Великої Угорщини» не поширюються на всю територію колишнього Угорського королівства, зокрема на Хорватію, Словаччину, Південну Трансільванію, усю Воєводину чи на Закарпаття. Вони торкаються максимум 44% земель колишнього Угорського королівства, що відійшли до сусідніх держав (190 тис. кв. км). Сюди входять територія сучасної Угорщини та лише суміжні землі сусідніх держав з Угорщиною, де угорські спільноти складали більшість у минулому і значну частку нині: Фельвідик (південна смуга території Словаччини), Притисянський район Закарпаття України, північна частина Трансільванії (4-и суміжні з Угорщиною регіони Трансільванії – Партіум, Східний Банат, три провінції Секейського краю (Румунія)),

Дельвідик (північна Воєводина), Західний Банат (Сербія), вузька смуга земель міжиріччя Драви і Сави між Сербією, Хорватією і Словенією. У реваншистських сил немає претензій до територій Угорського королівства, на яких переважали неугорські етноси, і які закономірно вийшли із його складу і влилися до складу сусідніх споріднених в етнічному відношенні держав – Австрії (Бургенланд, Йорвідек), Румунії (Південна Трансильванія), етнічної Словаччини, Хорватії, Словенії, Закарпаття (Україна).

Офіційно Угорщиною щоразу більша увага приділяється виявленню і вивченню позитивних і негативних наслідків для народів регіону за результатами появи нових кордонів та суверенних держав, ефективному сприянню загоюванню ран, оскільки у минулому розмежування між народами відбулося переважно з позицій сили переможців. Справедливі інтереси переможених, як правило, нехтувалися або не приймалися до уваги. В сучасній Угорщині домінують прогресивні підходи до врегулювання міжнаціональних проблем, країна переборола односторонні позиції, визнала і подолала помилки національної політики правлячої еліти як часів Угорської держави 1867-1918 рр., так і міжвоєнної доби ХХ ст., визнаються і враховуються справедливі інтереси сусідніх народів, сформовано політику рівності і взаєморозуміння із сусідніми народами. Угорщина визнає суверенітет і недоторканість кордонів усіх сусідніх держав. Водночас вона бореться за те, щоб задовільнялися права та інтереси значних угорських спільнот, які свого часу були передані до сусідніх держав, і які там на своїй рідній землі є автохтонними, не ігнорувалися їх національні інтереси як меншини, а забезпечувалася їх недоторканість як окремої повноцінної спільноти під час проведення політики універсалізації суспільства. З погляду сучасної Угорщини та угорських закордонних спільнот, права та умов проживання останніх не у всьому забезпечені належним чином. Для такої позиції є вагомі підстави. Часто доводиться активно протидіяти спробам сусідніх держав штучно, із суб'єктивних мотивів формувати однонаціональну державу та моноетнічне суспільство. Розходження у позиціях між Угорщиною та сусідніми державами торкаються забезпечення повноцінних умов проживання і діяльності угорських спільнот як меншин серед державотворного етносу. Угорщина та угорські закордонні спільноти у першу чергу шукають прискороного вирішення проблемних питань і загоювання ран, завданих Тріаноном, шляхом компромісів, взаєморозуміння і врахування інтересів обох сторін. Але усі сучасні цивілізаційні пропозиції Будапешта сприймаються у сусідніх державах з позицій старих стереотипів, як різновид одвічного угорського націоналізму, прагнення угорства до відновлення свого панівного становища у Карпатському басейні. Значні розходження у підходах до розв'язання цих питань мають місце й у сучасних відносинах між обома сторонами.

Основні складові сучасної національної політики Угорщини, які спрямовані на збереження угорських закордонних спільнот у сусідніх державах,

реалізуються комплексно, кожен напрямок передбачає систему важливих заходів. Серед пріоритетів такої політики виділяються три її вузлові елементи: фінансова, інвестиційна підтримка підприємств закордонних угорців; розвиток прикордонної інфраструктури; індивідуальна фінансова підтримка більшості категорій угорського населення країн Карпатського басейну (медичної, культурно-освітньої сфери, дітей угорськомовних садочків і шкіл). Упродовж кожного року, починаючи з 2010 р., така допомога збільшувалася. У 2020 р. вона перевершила початкові обсяги в десятки разів.

У ХХІ ст. правоцентристський напрям суспільно-політичного життя Угорщини став домінуючим, найкраще відповідає внутрішнім і зовнішнім інтересам угорської нації та держави. Правляча еліта і свідомі верстви населення Угорщини солідарні з політикою правлячої ФІДЕС щодо підтримки закордонного угорства. Лідерство правих сил (УДФ, СВД, ФІДЕС) стало оптимальною умовою у досягненні консенсусу щодо ефективного використання членства у ЄС і НАТО для забезпечення державних і національних інтересів, спрямованих на формування правового устрою, парламентської форми правління, прискорення розвитку та модернізації економіки, подолання розриву між рівнем розвитку країн ЦСЄ та розвинених країн Західної Європи, а також досягнення конструктивного діалогу із сусідніми державами щодо забезпечення культурно-освітніх прав компактно проживаючої багаточисельної угорської національної меншини у Карпатському басейні. До цього регіону входять угорці, окрім самої Угорщини, також і Румунії (Трансільванія, Ердей), Словаччини (Південна Словаччина, Фельвідик), Сербії (Воєводина, Дельвідик), України (Закарпаття, Карпатоїа).

Визначальна роль у формуванні внутрішньої і зовнішньої політики Угорщини у ХХІ ст., у консолідації та духовному об'єднанні угорської нації всередині країни та закордонних її спільнот у Румунії, Словаччині, Сербії, Україні належить правоцентристській партії – «ФІДЕС – Угорський Демократичний союз». Чотириразова її парламентська більшість на чолі з Віктором Орбаном (1998-2002 рр., 2010-2014-2018-2022 рр.) – закономірне явище в історії угорської нації та держави. Упродовж 2010-2018 рр. розвиток Угорщини був результативним, завдяки чому держава та угорська нація не тільки почали набувати, а й набувають привабливості та успіху в регіоні. Прем'єр-міністр Угорщини В. Орбан, відходячи від мультикультуралізу, транснаціоналізму, лібералізму та євро-інтернаціоналізму, віддає перевагу національним і християнським традиціям, завдяки яким Угорщина ставала провідною державою у Карпатському басейні, мала чи не найбільші здобутки до розпаду Габсбурзької монархії. Після 1920 р. угорська нація, як і кожна інша підневільна нація, спільнота чи етнос упродовж ХХ ст., зазнали величезних втрат. У нинішніх умовах прагнення керівництва Угорщини спрямовані на відродження угорського етносу як самодостатньої, християнської та об'єднаної

нації в Європі, успішне формування якої започаткувалося ще на початку XI століття за часів короля Іштвана Святого.

Оцінюючи розвиток Угорщини у ХХІ ст., все більшого визнання набувають ті складові її спадщини, які започаткували державотворення на національно-консервативних засадах, прискорили відродження угорської нації, її соціально-економічний розвиток в об'єднаній Європі. Угорщина прагне й на просторі Європи забезпечити домінування правоцентристських і християнських традицій, подолати соціалістичні, ліві та ліберальні ідеології, зміцнити Європу на засадах теорії сильних націй, відродити історичні традиції на християнських цінностях. На тверде переконання В. Орбана, успішною Європу завжди робили сильні нації, тому їхні духовні корені треба відроджувати і сприяти ренесансу християнської демократії та національні цінності на континенті.

У відповідь на політику сусідніх держав розбудовувати національну державу шляхом насильницької асиміляції меншин або їх штучного витіснення із землі проживання за межі країни, Угорщина вдалася до контрзаходів. Упродовж 10-х рр. ХХІ ст. відбулася реалізація положень Закону Угорщини «Про закордонних угорців», що набув чинності 1 січня 2002 р., яким спрощувалися умови їхнього перебування на території Угорщини, набуття громадянства Угорщини та отримання віз до країн ЄС, надавалися значні пільги для культурно-освітнього, соціально-економічного розвитку закордонних угорців та територій їхнього проживання, посилювалося відродження угорських спільнот у сусідніх країнах, консолідація їх навколо своєї історичної батьківщини. Звершилися перші важливі кроки стратегічної мети – забезпечити домінування об'єднавчих і реасиміляційних процесів та інтеграції угорської нації у Східній Європі навколо Будапешта. Масова видача «Посвідчень закордонного угорця», що відбулося під час першого урядування ФІДЕС в Угорщині, не спровокувала відчутного обезлюднення територій проживання угорців у сусідніх державах та їх переїзду в Угорщину. Відповідно до реалізації цього закону на початку 2011 р. було видано понад 900 тис. «Посвідчень закордонного угорця». Серед них: понад 540 тис. у Румунії, 165 тис. – Закарпатті, майже 120 тис. – Словаччині, понад 100 тис. – Воєводині (Сербія). Це був перший важливий крок до єднання закордонних угорців Карпатського басейну та набуття подвійного громадянства – Угорщини та країни проживання.

Забезпечення інтересів угорських закордонних спільнот нечувано актуалізувалося після прийняття Основного закону (Конституції) Угорщини та біля 30 конституційних законів у розвиток положень Основного Закону, що набули чинності з 1 січня 2012 р. і склали нове законодавство Угорщини. В країні завершився трансформаційний період. Особлива увага належить модифікованому Закону Про угорське громадянство від 1993 р., що набув чинності з 01.01.2011 р. Станом на лютий 2020 р. 1,1 млн. закордонних угорців (найбільше з Румунії та Сербії, 140 тис. із Закарпаття) набули громадянства

Угорщини, не виходячи з громадянства країни проживання. У Словаччині подвійне громадянство заборонене від 17 липня 2010 р., тому кількість угорців СР, які набули громадянства Угорщини, складає кілька сот чоловік.

Патріотичні й радикальні організації Угорщини, як і угорські спільноти сусідніх країн вимагають від країн-метрополій забезпечення широкої автономії для угорських меншин у Румунії, Сербії, Словаччині та Україні, як головної передумови їх збереження, існування й розвитку. Ідеї про автономію зародилися у багатьох країнах, зокрема в Угорщині, але найбільшого просування у справі запровадження їх на практиці відбулося на просторі країн ЄС. Угорська сторона підтримує різні моделі автономії, витворені у світі: на індивідуальній основі, як самоврядування і самоуправління, культурно-освітню, адміністративну, територіальну. Усі вони мають гнучко розвиватися і взаємодоповнюватися в залежності від особливостей конкретної країни проживання меншини. Угорщина не може відмовитися від автономії, яка на просторі ЄС для одних забезпечується, а для угорців чомусь ні. Позиція Угорщини наступна: без статусу автономії неможливо реально захищати і реалізовувати права національних меншин. Усі заходи, які ведуть до набуття автономії, сприяють розвитку і зміцненню нації, а все, що робиться проти неї, позбавляє нацменшину можливості для розвитку і процвітання. У разі переважання останніх тенденцій наслідки для нації, що перебуває у меншості, будуть згубними і не відновлюваними.

Боротьба за автономію для закордонних угорських спільнот не є позицією окремої політичної сили чи епізодом у житті Угорщини, це відповідь парламентських партій цієї країни на чіткі запити і настрої переважної більшості угорців, це офіційна позиція Угорщини у питанні щодо закордонних угорців, яка підтримується угорською владою, політичною елітою країни та більшістю угорців в країні та за кордоном. Автономістська активність – це не тільки відповідь еліти Угорщини на чіткі запити і настрої переважної більшості закордонних угорців, а реакція на ті тенденції й умови, в яких перебувають угорські меншини у сусідніх державах. Це – складова концепції про відродження Угорщини, що охоплює усі регіони розселення угорського етносу у Карпатському басейні; основа духовного життя й менталітету цього соціуму, особливо його свідомої частини. А для політичної еліти – це системна позиція, реакція на нездоланну, поки що, травму, завдану угорству несправедливим Тріанонським договором. В основі сучасної позиції Угорщини у царині державотворення лежить концепція: єдина угорська нація – єдина держава, що втілюється до життя з середини 10-х рр. ХХІ ст.

Беззаперечним аргументом на користь Угорщини є найбільш швидке скорочення чисельності угорського населення у сусідніх з нею країнах ЦСЄ упродовж 1920-2017 рр. У 2001-2021 рр. темпи скорочення угорців у сусідніх державах прискорилися, про що свідчать наступні показники (тисячі осіб) у: Словаччині – з 521 до понад 443; Україні – з 157 до понад 125; Румунії – з 1430

до понад 1090; Сербії – з 293 до понад 208; Хорватії – з 17 до понад 8; Словенії – з 6 до понад 3; Угорщині – з 9960 до понад 9650. В одній Австрії приріст угорського населення відбувся з 41 до майже 100 тис. осіб, в самій Угорщині має місце незначне зниження, а в усіх інших 6 державах відбувається значне його скорочення [17, о. 22]. Тенденція щодо зниження чисельності угорських закордонних спільнот упродовж століття є сталою константою і у відсотковому відношенні завжди переважали подібні показники державотворчих націй. Водночас серед титульних націй сусідніх держав демографічні коливання не позначаються на їхньому статусі і не породжують небезпеки через обезлюднення певних регіонів незворотних земельних і територіальних втрат. Головна причина таких явищ впливає не з політики Угорщини, а скоріше з етнополітичної практики сусідніх держав.

Важливим напрямком діяльності угорських державних, громадських, волонтерських організацій серед закордонних спільнот стало відродження традицій угорських революцій 1848-1849 рр., 1918-1919 рр., 1956 р., 1989-1990 рр., зустрічі з місцевою угорською молоддю, проведення упродовж 15 березня – 23 жовтня щорічних спільних культурно-мистецьких заходів, вшанування історичних подій, національних героїв, з метою формування гордості за свій край, малу батьківщину, шанування національних героїв. Усе це спрямоване на духовне оздоровлення угорства як єдиної нації, зміцнення домінування принципів ідентифікації між угорцями матері-батьківщини та сусідніх держав і масового усвідомлення усіма розділеними частинами угорства як цілісного і єдиного етносу, недопущення нівелювання міжетнічних бар'єрів, зміцнення імунітету до асиміляції. У столицях усіх країн розглядають угорські спільноти як меншини у порівнянні з титульною нацією і за головними чинниками співжиття в одній країні вони автоматично потрапляють до гіршого становища. Діти змішаних браків у сусідніх державах обирають двоякий спосіб життя, а у самотійному житті здебільшого переходять до екзистенції пануючої нації. Тому мовно-культурна відрубність та ізоляція від переважаючого етносу постає надійним способом збереження угорців від асиміляції. З цих причин у Будапешті та у товариствах угорських зарубіжних спільнот формуються чіткі програми і вимоги щодо забезпечення культурно-освітньої діяльності усіх рівнів виключно рідною, угорською мовою.

Починаючи з 2007 р. масового характеру набуло відвідання територій, усіх віддалених куточків сусідніх держав, де мешкали чи мешкають розпорошено представники угорської нації. Волонтери, учасники реалізації програми ім. Ш.Петефі, схваленої Секретаріатом з національної політики уряду Угорщини, зосереджуються на підтримці угорських окремих поселень, окремих угорських сімей, які проживають окремо у віддалених місцях Воєводини, Південної Словаччини, Закарпаття. Не залишилися поза увагою й 40 тис. угорців, які мешкають на території сучасної Чехії. Завдання активних волонтерів, випускників угорськомовних вузів полягає у вивченні становища

представників угорського етносу у місцях розпиленого проживання, у вселенні в кожного члена угорської спільноти, який знаходиться у далекій провінції, відірваний від основної маси угорських поселень та від промислових і економічних центрів, віри, що ними опікуються і впевненості у покращення їхнього становища.

Позиції Угорщини в регіоні зміцнюються завдяки стабільному розвитку економіки Угорщини в останні 5-6 років, заборгованість перед МВФ успішно погашена і зведена до мінімуму. Соціальні програми виглядають досить успішними. Економічна модель цієї країни функціонує дуже добре. Враховуючи гірші економічні умови проживання угорців у сусідніх державах у порівнянні з розвиненішими регіонами самих сусідніх держав, не кажучи вже про вищий рівень розвитку самої Угорщини, Будапешт приділяє велику увагу матеріально-економічній та фінансовій підтримці угорських зарубіжних спільнот.

Побажання спікера парламенту Угорщини Ласло Кьовира (ФІДЕС) від 4 червня 2011 р., що «єдність нації також може досягатися і здійснюватися всупереч встановленим кордонам, особливо у Європі, яка об'єднується», стало здійснюватися згодом, коли парламент Угорщини прийняв 18 червня 2019 р. постанову про проголошення 2020 року (100-ліття Тріанонського договору від 4 червня 1920 р.) – роком національного єднання. У постанові зазначено, що у дусі Закону XLV 2010 про те, що підписання мирного диктату 4 червня 1920 р., відповідно до якого територія історичної Угорщини була розчленована і третина угорської нації потрапила під владу чужих країн, спричинило політичні, економічні, правові і моральні проблеми, які до нині не вдалося вирішити. Наголошується, що упродовж 2020 р. один день, 4 червня, буде днем скорботи, а решта 365 днів року будуть днями солідарності і незламності розчленованої нації перед трагедією. Водночас зазначено, що зусилля задля мирного об'єднання нації, роз'єднаної кордонами, збереження закордонних частин угорства, які започатковані з 2010 р. принесли позитивні результати.

Будапештом аргументовано доводиться, що у ХХІ ст. унеможлиблюється повторення світових подій, які мали місце столітньої давнини та у роки обох світових воєн. Авторитетно наголошується, що сучасна Угорщина відмежувалася від націоналістичної парадигми, подолано ідеологію реваншизму, войовничого екстремізму, суспільство переглянуло помилки минулого, сформувалася нова концепція націєтворення, яка ввібрала в себе кращі досягнення у цій сфері сучасної західної демократії, на основі якої склалися цивілізаційні умови для формування рівноправних відносин між народами Південно-Східної Європи.

Однак, усі подібні інновації у сфері етнополітики Угорщини не знаходять належного відгуку у сусідніх державах. Угорські вчені, дослідники суспільствознавці (наприклад, заява Ерньо Раффаї 13 січня 2020 р. на угорському телебаченні HIR TV), вважають, що інтереси Румунії, Словаччини,

Сербії нині не змінилися, є такими ж, як і у 1920 р., а потім і у 1947 р. – утримати захоплені території. Глава Адміністрації Прем'єр-міністра Угорщини Гергей Гуйаш 1 лютого 2020 р. на великому форумі молоді Карпатського регіону у Будапешті підкреслював, що для угорської нації ХХ ст. позначилося переважно втратами, тому нинішнє керівництво країни робить усе, щоб ХХІ ст. стало для усього угорства виграшним.

У Словаччині та Румунії подібні ініціативи Угорщини сприймаються досить негативно, у таких діях вбачаються паралелі з політикою Угорщини міжвоєнного періоду, яка завершилася ревізією у 1938-1941 рр. кордонів на користь Угорщини. Словаччина першою відреагувала на Закон XLV 2010 та наступні рішення у царині його реалізації, зокрема рішуче опротестувала односторонню оцінку Угорщиною політичних подій, що мали місце у Першій світовій війні та після неї, умов Версальських мирних договорів, зокрема Тріанонського. У Братиславі вважають, що спадщина Габсбурзької монархії належить усім новим країнам, що утворилися на її місці після розпаду, а не лише Угорщині. Водночас у Словаччині почали визнавати несправедливі наслідки Тріанону для угорської нації. У червні 2020 р. за участі Прем'єр-міністра СР Ігоря Матовіча у Братиславі відбулися спільні урочистості з нагоди вшанування 100-літньої Тріанонської трагедії для угорської нації за участі представників словацької та угорської громадськості Словаччини.

Серед сусідніх з Угорщиною держав Румунія найбільш радикально протидіє подальшому розвитку угорської меншини як природної складової єдиної угорської нації. Румунська еліта дотримується позиції, що положення Тріанонського мирного договору, зокрема й кордони, схвалили усі великі держави Європи, Паризьким мирним договором 1947 р. ці кордони були відновлені остаточно і назавжди. Це визнають усі, хто рахується з історичними реаліями. Але в Угорщині повертаються до епохи дуальної монархії, яка існувала до 1918 р., коли угорська нація була гегемоном на просторі історичної Угорщини. У сучасній Угорщині хочуть різними реформами і методами, ідеями про автономію відкинути усі зміни, що відбулися і натомість відновити дотріанонське становище у регіоні й законсервувати його. На думку представників румунської наукової еліти в Угорщині вважається, що усі рішення, які схвалювалися великими державами у ХХ ст., мали дуже сумнівні обґрунтування. То були односторонні підходи при врегулюванні міжнаціональних проблем, які до нині негативно впливають на усі причетні до цього нації. Прогресивні науковці Румунії (П. Космін) вважають, що використання шансів для примирення забезпечить нечувані успіхи для обох, румунського та угорського народів, пора вивіститися над минулими стереотипами про неспроможність їх до співробітництва.

Заспокоює румунську сторону те, що усі спроби Угорщини вивести питання захисту прав національних меншин і схвалити їх в якості єдиних зобов'язальних норм на просторі ЄС не знаходять підтримки з боку керівних

інститутів спільноти. Європа прагне не до запровадження і розвитку територіальних автономій, а до універсалізації та посилення глобалізаційних процесів на просторі ЄС. Вищі органи влади Румунії не приймають до розгляду жодних ініціатив угорських партій та організацій щодо запровадження в регіонах з переважанням угорського етносу поряд з румунськими й історичних національних свят угорців, які шанувалися ще до розпаду Габсбурзької монархії.

У сусідніх з Угорщиною країнах погоджуються з тим, що за Тріаноном відбувся вихід із складу Угорського королівства інших народів і їхніх територій та формування нових держав, але водночас заперечується, що було відібрано й угорські етнічні землі і 3,3 млн. угорського етносу та приєднано до цих держав. Тріанонська проблема і «питання розчленованості угорської нації», породжені 100 років тому, стали наслідком як угорського шовінізму, так і результатом націоналізму сусідніх держав, підтримуваних Антантою. Звинувачення у цьому лише угорців та виправдовування інших народів регіону виглядають односторонніми і не відповідають дійсності. Усвідомлення та формування правдивої позиції з боку причетних до цього правлячих еліт сусідніх держав має настати і чим швидше, тим краще, бо інакше процеси можуть набути небезпечного і непередбачуваного розвитку. На спроби Румунії остаточно сформувати мононаціональну державу як, наприклад, Франція, угорці Румунії потребують надання їм автономії або в односторонньому порядку її запровадять як вимушену форму захисту проти їх асиміляції, ізоляції, масового вигнання чи еміграції. Проголошена 5 вересня 2009 р. автономія Секейського краю у центрі Трансільванії на з'їзді місцевих органів влади трьох областей, де угорське населення складає 70%, хоч і не визнається парламентом Румунії, проте є першим кроком у цьому напрямку. Міжнародний чинник навряд чи виявиться сприятливим для Румунії у її нетолерантній поведінці.

Серед усіх сусідніх з Угорщиною держав лише з Австрією відсутні міждержавні чи міжнаціональні суперечки. З рештою країн – Румунією, Словаччиною, Україною, Сербією – відносини через неврегульованість (на думку угорської сторони) прав і становища угорських спільнот на їхній території продовжують залишатися складними.

2020 р. – сторіччя Тріанону – проходив в умовах значного суспільно-політичного піднесення як у самій Угорщині, так і за її межами, головним чином серед угорських закордонних спільнот, позначений багатьма заходами, приуроченими цій даті, пошуком причин цієї трагедії та пом'якшення її наслідків. У своєму зверненні до закордонних угорців 15 березня 2020 р. з нагоди національного свята – Угорської національної революції і визвольної війни 1848-1849 рр. та 100-ліття Тріанонської трагедії 4 червня 1920 р. В. Орбан наголосив: «Угорщина і нині не може існувати без угорських спільнот Трансільванії, Південної Словаччини, Воєводини та Закарпаття. Зміцнення і захист їх прав є нашим спільним завданням і відповідальністю». Запевнялося,

що «витворені угорською нацією у Карпатському басейні понад одну тисячу років тому неповторні мову, духовну і культурну спадщину ми збережемо на благо усіх і збагачуватимемо їх розквіт у майбутньому» [18].

Великі і масові заходи усіх рівнів з цієї нагоди засвідчують, що актуальність проблеми Тріанону не тільки не знизилася, але й набирає нового витка свого розвитку. На урочистому засіданні парламенту Угорщини 4 червня 2020 р. у виступі Президента країни Яноша Адера наголошувалося, що доля країни вирішилася задовго до укладення Тріанонського договору в результаті таємних домовленостей країн Антанти з представниками сусідніх народів. Під час підготовки умов договору представників Угорщини навіть не запросили на засідання мирної конференції, жодного аргументу угорської сторони не було враховано. Представники Франції, Великої Британії, від яких залежало визначення кордонів між 7 країнами на місці Габсбурзької монархії, що розпалася, упродовж жовтня-листопада 1918 р., не володіли об'єктивними даними про етнічну, економічну, історичну ситуацію, а користувалися односторонніми матеріалами сусідніх держав. Відзначивши особливо негативну роль міністра закордонних справ Великої Британії Дж. Керзона в остаточному визначенні тріанонських кордонів навколо Угорщини, Я. Адер підтвердив, що насправді цей дипломат нічого не знав про угорство, про успіхи цієї нації у створенні і розвитку тисячолітньої Угорської держави. Він користувався наклепами представників сусідніх держав, що угорці азіати, кочівники, варвари, винищували національні меншини у Карпатському регіоні. У своєму виступі Президент поклав величезну відповідальність на керівництво Угорської народної та соціалістичної республік 1918-1919 рр. за те, що проводили довірливу і безвідповідальну політику, піддалися обману і великодержавним зазіханням сусідніх держав, яких підтримували Франція та Велика Британія. Як він підкреслив, усі країни у війні боролися за здобуття та розширення територій, зміцнення національного суверенітету, одна лише Угорщина після проголошення 16 листопада Угорської народної республіки так і не вдалася до справедливого відстоювання і захисту власних національних і державних інтересів. На масове насилля, грабежі, війну Румунії та Чехії проти угорського населення упродовж 1918-1919 рр. на території колишньої монархії влада УНР проявила повну пасивність і сподівалася на справедливість рішень Паризької конференції. На фоні віроломної політики Антанти республіканські сили, які прийшли до влади в Угорщині у кінці 1918 р., виявилися політичними авантюристами, найманцями і сліпими діячами. Він поклав велику відповідальність на еліту Угорської народної республіки на чолі з М. Каройі за Тріанон і за встановлення Угорської радянської республіки.

У виступі Президента країни підкреслювалося, що до однієї Румунії від Угорщини було передано 102 тис. кв. км, тоді як територія самої Угорщини зменшилася до 93 тис. кв. км. Запроваджений Версальський порядок у ЦСЄ не забезпечив успішного розвитку регіону, загострив міжнародні та

міжнаціональні відносини, призвів до Другої світової війни. У цьому виступі Я. Адера також зазначалося, що Тріанонський мирний договір оцінюється Угорщиною як несправедливий; проте Угорщина до жодної сусідньої держави (Румунії, Словаччини, Сербії, України) не пред'являє територіальних претензій. Помилку великих держав нам треба виправляти спільно із сусідами регіону. У національній політиці Угорщина визнає встановлені кордони, але захищає національну самоідентичність угорських спільнот у сусідніх державах. У виступі спікера парламенту Л. Кьовира наголошувалося, що подолання наслідків Тріанону є доленосним завданням для угорської нації. Він зазначив, що у 1919-1920 рр. стояла на кону ліквідація самої угорської держави, а не тільки відторгнення від неї 2/3 її території. У XX ст. угорці опинилися серед переможених, у XXI ст. маємо зробити все, щоб бути у таборі переможців [19].

Досить радикальними виглядають оцінки Тріанонського договору та завдання щодо подолання його наслідків, що пролунали у виступі Прем'єр-міністра Угорщини В. Орбана 8 червня 2020 р. у м. Шаторайауйхей. Головні думки його промови торкалися того, що в оточенні латинського, німецького та слов'янського світу угорці спромоглися тисячу років тому створити Угорську державу; що таких трагедій, які випали на долю угорців, жодна інша нація не витримала б; угорці є великими, сильними, незалежними та культурними нацією-і державобудівничими. Перша половина II-го тисячоліття була найуспішнішою в історії країни. Наступні 300 років велася боротьба за звільнення з-під османського панування. XVIII-XIX ст. стали початком відродження і зміцнення Угорщини у Габсбурзькій монархії, що був перерваний новим порядком після Першої світової війни. Тріанонський диктат став наслідком гегемоністської політики Франції та Великої Британії щодо Угорщини та бездарних дій державників самої Угорщини у 1918-1919 рр. Захід зруйнував угорські кордони так, як він це зробив в Африці. Цього угорці ніколи не забудуть. Спроби знищити угорську націю не вдалися. Угорці готові лише взяти участь у похоронах тих, хто їм це готував. Уже немає нікого з тих великих імперій, які це намагалися зробити. У тисячолітній європейській історії Угорщини були ще гірші кордони від тріанонських. І всупереч цьому угорська нація не тільки вижила, але й вийшла з цієї кальварії сильною. Лідером країни насамперед було підкреслено, що «справедливість без сили мало вартує». З наданням подвійного громадянства відкрилися можливості для боротьби за інтереси угорської нації не лише з боку Угорської держави, а й самих закордонних угорців. Ідея захисту і збереження національної самоідентифікації об'єднує угорську націю Угорщини та її частин, які проживають у сусідніх державах. В. Орбан привітав настання нової епохи у світі та у ЦСЄ, основними рисами якої є, зокрема, відхід у минуле імперій і тоталітарних режимів, зміцнення принципів демократії, правових форм правління і відповідних міжнародних відносин. Світом визнається існування не тільки державних кордонів, а й кордонів проживання націй, визначати межі останніх великодержавні політики безсилі. Нині

Угорщина формує добрі відносини із своїми сусідами, які будуть позитивними для усіх сторін. Змагання угорців за свої права триватимуть доти, доки вони не досягнуть своїх мети. На переконання В. Орбана, п'яте покоління тріанонців зможе, всупереч усім труднощам, змінити долю угорців на краще [20]. Важливо наголосити, що ліві й опозиційні сили Угорщини також погоджуються з оцінками Тріанонського мирного диктату, що його потрібно оцінювати не з націоналістичних, а з патріотичних позицій.

Тріанон став другою подібною великою трагедією після поразки країни від Османської імперії під м. Мохач у 1526 р., яка привела до національної катастрофи. Тоді Угорське королівство розпалося на три частини, які потрапили під владу Оттоманської імперії, а потім – Габсбургів. Боротьба за повну незалежність і соборність країни тривала майже 400 років, до 1918 р. Тріанонським мирним диктатом 1920 р. Угорщина була розділена, але її державність не ліквідовувалася, як це сталося після Мохача, а збереглася у центральній частині, зменшеній більш як утричі. Такі неоднакові наслідки цих двох трагедій для цієї держави сталися тому, що перший раз її розчленовувала велика Османська імперія, а другий – малі нові сусідні держави за допомогою великих імперій – Франції та Великої Британії. Останні все ж спромоглися вгамувати у 1920 р. непомірні територіальні апетити сусідніх держав і не дозволили цілковито ліквідувати Угорську державу.

З майже 3,3 млн. угорців, які за Тріаноном відійшли до сусідніх держав, половина мешкала безпосередньо біля нових кордонів сусідніх держав з Угорщиною і складала суто угорські етнічні території, тому кордони мали б бути справедливішими на користь Угорщини. Нині у сусідніх державах чисельність угорців складає до 2 млн. осіб, тобто через 100 років після Тріанону вона скоротилося майже на 40%. Тріанон спричинив найприскореніше падіння чисельності угорців серед усіх інших народів ЦСЄ.

Дієвою за змістом виглядає Політична заява Державних зборів Угорщини від 4 червня 2020 р. з нагоди 100-річчя підписання мирного диктату, що складається із 12 пунктів. Його ініціаторами виступили спікер парламенту Ласло Кьовир, віце-прем'єр-міністр Угорщини Жольт Шем'єн, державний секретар уряду з національної політики Арпад Янош Потапі та депутат парламенту Карой Панчел; а творцями – Форум угорських представників Карпатського басейну, політичний орган, який об'єднує 12-ти мільйонну угорську націю Угорщини та сусідніх з нею держав. На засіданні Форуму з нагоди 100-ліття підписання мирних договорів за наслідками Першої світової війни та 30-ти річчя демократичних трансформацій політичної системи у країнах ЦСЄ було прийнято звернення до світових міжнародних організацій, до інституцій ЄС та парламентів Європи. У першому пункті констатується як історичний факт те, що мирні договори 1919-1920 рр. позбавили угорців, які упродовж першого тисячоліття мешкають у Європі як державна нація, права на національне самовизначення. На підставі цих договорів близько 3,3 млн.

угорців (кожен третій представник цієї нації) потрапив під владу інших держав, де упродовж 100 років і до нині проживає у рамках державних утворень, що змінюються, за постійного скорочення своєї чисельності. У пункті 2 наводяться дані про те, що на території колишньої Угорщини упродовж 1787-1910 рр. національні меншини (без врахування німецької спільноти) чисельно збільшилися з 4,94 млн. до 8,5 млн. осіб, а чисельність угорців у 1920-2011 рр., яку потрапили до сусідніх країн, зменшилася з 3,28 млн. до 2,09 млн. осіб.

У наступних пунктах наголошувалося, що, незважаючи на етнічні чистки, насильницьку асиміляцію та еміграцію, угорці все ж зберегли свою мову, культуру, свою національну ідентичність на своїй рідній землі. Це покладає на Угорську державу та відповідальні політичні кола Європи відповідальність за історичну долю угорських спільнот у Карпатському регіоні.

Тридцятирічний досвід повернення угорців до Європи показав, що й у нових умовах проти них продовжують застосовуватися різні дискримінаційні заходи, що обмежують їх права на вільний розвиток та збереження національної ідентичності. Тому пропонується в дусі 4-ї статті угоди про членство в ЄС визнати право кожної національної меншини, кожної людини на національну самоідентифікацію як основоположне право. Запропоновано закріпити у конституціях країн ЄС, як це зроблено в Основному Законі Угорщини, право на самоідентифікацію кожної корінної меншини, яка проживає на її території. Внесена пропозиція до парламентів країн ЦСЄ ініціювала клопотання до ООН та Європейських міжнародних організацій схвалити і визнати право на самоідентифікацію як основне право людини. Звертається увага на те, що в Європі проживає понад 50 млн. національних меншин і пропонується підтримати ініціативу Об'єднаної Федерації національностей Європи від 2013 р. і включити положення про захист національних, етнічних та мовних прав національних меншин як обов'язкове для виконання правової норми на рівні ЄС. Наголошується, що у XXI ст. інституції ЄС та ЄП мають сприяти включенню права на самоідентифікацію національних меншин як невід'ємної складової загальних прав людини.

Привертає увагу пункт 11, яким громадян країн-членів ЄС закликано підтримати ініціативу Національної ради Секейського краю (центр Трансильванії, Румунія), що включає три області, в яких мешкає понад 75% угорців, щодо формування у цьому краї євро регіону економічного та культурного розвитку. Зазначено, що сучасні суспільно-культурні і національні процеси у Секейському краї особливо гостро позначаються на відносинах Румунії з Угорщиною [21].

Заходи Угорщини для пом'якшення впливу «синдрому Тріанону», подолання несправедливих його наслідків у регіоні, незважаючи на те, що діяльність з її боку у цьому напрямку упродовж століття (1920-2020 рр.) постійно була активною, виявилися малоуспішними. Вони лише частково допомагають запобігти скороченню чисельності угорської нації у цих країнах, її асиміляції чи

переїзду до Угорщини та інших країн ЄС. Серед першопричин називається дискримінаційна політика з боку сусідніх держав у сфері економічних, соціальних та освітніх умов проживання цих етносів у порівнянні з державотворчими націями, гірші соціально-економічні можливості, нижча народжуваність серед таких спільнот у порівнянні з панівними етносами, примусове виселення, значна еміграція і стимулювання до еміграції з боку сусідніх держав, прихована політика асиміляції національних меншин.

Сусідні держави й нині продовжують безкомпромісну політику, вироблену на початку ХХ ст., в якій домінують підпорядкованість статусу національних меншин державницьким інтересам, верховенство права держави, громадянина над національними чинниками. Угорщина та угорські спільноти з цим не погоджуються і прагнуть гармонізації відносин всередині кожної держави, добиваються недопущення другорядності статусу національного питання. Заходи Угорщини щодо сприяння розвитку угорських національних меншин, захисту її прав у сусідніх державах та критичне сприйняття угорських заходів у ЄК чи недопущення реалізації її планів у Румунії, Словаччині, Україні, інших країнах, підтверджують, що між Угорщиною та сусідніми державами, яких це стосується, неузгодженість підходів у питанні національних спільнот над конструктивізмом продовжує домінувати.

Не варто забувати, що сучасну внутрішню і міжнародну політику, зокрема й щодо закордонних угорців, правлячої правоцентричної коаліції на чолі з В. Орбаном підтримує понад 70% населення країни. Але водночас варто сказати, що лідери коаліції лівих сил Угорщини, які перебувають у глухій опозиції та меншості, вважають, що Закон XLV 2010 та усі інші акти, спрямовані на його виконання, завершаться Великою угорською невдачею. Подібні дії привели Угорщину в нікуди у минулі часи, а нинішні акції також ведуть країну в нікуди. Під дією тих обставин, що усі сусідні держави проводять етнічну політику не на пошуки компромісу і врахування прав угорських спільнот, а виходять з власних державницьких інтересів, позиція лівих сил Угорщини поступово еволюціонує до визнання умов Тріанонського мирного диктату несправедливими і необхідності застосування компромісних підходів країн ЦСЄ для подолання його наслідків.

У протистоянні із сусідніми країнами Угорщина все активніше добивається винесення питання опіки та захисту національних меншин Європи на рівень інституцій ЄС, щоб переломити негативні тенденції: зупинити асиміляцію угорців у сусідніх державах та масовий виїзд з місць їхнього проживання. Угорщина не приймає світових тенденцій, зокрема щодо незворотності і неминучості асиміляції усіх національних меншин і формування гомогенних суспільств. На противагу цьому за підтримки Угорщини після її вступу до ЄС угорські закордонні спільноти активізувалися задля усунення обмежень для їх розвитку та уникнення асиміляційних процесів, успадкованих із старої епохи, посилили боротьбу за розширення культурно-освітніх прав для них як етносів,

які автохтонно і компактно проживали у сусідніх країнах. Головною метою Угорщини є вироблення на рівні ЄС єдиних універсальних правових норм для забезпечення повноцінного життя національних меншин, обов'язкових для кожної країни, щоб ці права не залежали від політичних та законодавчих змін, які відбуваються в окремих країнах. Поки що Угорщині не вдається вирішити дане завдання у такий спосіб через спротив більшості країн-членів ЄС, особливо сусідніх з Угорщиною.

У країнах ЦСЄ проживає майже 13,5 млн. представників угорської нації; з них – 10 млн. осіб у самій Угорщині. Будапешт не бачить проблем у житті угорців в Австрії, кількість яких досягла уже 100 тис. осіб, чи у Словенії та Хорватії. Сприймаються умови проживання найчисельніших угорських спільнот у Словаччині та Румунії, які складають відповідно понад 650 тис. осіб та 1,2 млн. осіб. Найбільше турбує Угорщину становище угорців у Сербії (Воєводина) та в Україні (Закарпаття), оскільки їхній рівень життя є значно нижчим у порівнянні з іншими вищевказаними сусідніми державами. І хоча тенденція масового відпливу угорців із Словаччини, Румунії, Словенії, Сербії та України до Угорщини чи інших країн ЄС є для усіх них властивою рівною мірою, все ж Будапешт сфокусовує свою увагу на проблемах угорців саме в Сербії та Україні, 75-80% випускників угорських шкіл планують продовжити навчання у вузах Угорщини. Більшість з них не передбачають повертатися на свою малу батьківщину, тобто до Воєводини чи Закарпаття. Серед найголовніших причин такої негативної тенденції є не стільки складне економічне становище у Сербії та Україні, що ці регіони перебувають поза соціокультурним простором Угорської держави і етнічні угорці в іншому соціумі не можуть повноцінно реалізуватися саме як представники угорської нації, скільки те, що вони не хочуть проживати у країнах, які не належали і не належать до центрів економічного розвитку, високого рівня життя, культури, що відповідають стандартам ЄС.

Політика національного будівництва Угорщини спрямована на недопущення відчутного збіднення, масового відпливу чи асиміляції угорців у сусідніх державах, формування єдиного духовного простору між угорцями Матері-батьківщини та закордонними спільнотами. Вагомими серед заходів Угорщини для утримання і збереження угорських спільнот у сусідніх країнах є їх економічна та фінансова підтримка, щорічні обсяги якої складають понад 60 млрд. форинтів; надання подвійного громадянства, формування системи освіти усіх рівнів рідною мовою, боротьба за надання їм не лише культурно-освітньої, а й адміністративно-територіальної автономії; реалізація політики духовного єднання усіх частин угорської нації. Результати таких заходів, беззаперечно, є дієвими, суттєво уповільнюють асиміляційні процеси у середовищі закордонних спільнот, масовий відплив угорців із сусідніх країн, але вони не спроможні цілковито переломити негативні тенденції на позитивні.

(Продовження статті у наступному номері журналу «ПВІ»)

Список використаних джерел та літератури

1. Сен-Жерменский мирный договор / Под редакцией Ю.В. Ключникова и А. Сабанина. – М.: Литиздат НКВД, 1925. – 198 с.
2. Трианонский мирный договор / Под редакцией Ю.В. Ключникова и А. Сабанина. – М.: Литиздат НКВД, 1926. – 184 с.
3. Большая Советская Энциклопедия. – М – 1928 – Т. 1.
4. Большая Советская Энциклопедия. – М – 1971 – Т. 4; 1977 – Т. 26.
5. Большая Советская Энциклопедия. – М – 1975 – Т. 19.
6. Украинская советская энциклопедия. – К – 1984 – Т. 11. – Кн.1.
7. Suljok D. Hidfo. Trianoni Almanach, 1920-1960 – Munchen - 1960; Propagandista – Munchen – 1979. – N 1.
8. Ablonczy B. Trianon felfoghatatlan meretu katasztrofát jelentett. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <https://infostart.hu/interju/2020/06/04/ablonczy-balazs-trianon-felfoghatatlan-meretu-katasztrofát-jelentett>
9. Ablonczy B. Trianon felfoghatatlan meretu katasztrofát jelentett. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <https://infostart.hu/interju/2020/06/04/ablonczy-balazs-trianon-felfoghatatlan-meretu-katasztrofát-jelentett>
10. Romsics I. Trianon okai. A nemzeti összetartozás napja. Pedagógiai hatteranyag. – Budapest, 2011.
11. Зейдлер М. Трианонский мирный договор 1920 г. Взгляд современной венгерской историографии // Историческая экспертиза. – 2019. – № 2. – С. 133-157. Институт истории Центра гуманитарных исследований ВАН. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: https://istorex.ru/page/zejdlar_m_trianonskij_mirnij_dogovor_1920_g_vzgljad_sovremennoj_ve ngerskoj_istoriografii
12. Jeszenszky G. Így kerülhetett volna el Trianont: idén 100 éves a katasztrófa. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <https://www.valaszonline.hu/2020/01/02/trianon-100-jeszenszky-essze-revesz-reflexio>
13. Talpraállításunkért – A trianoni békediktátum 100. évfordulója kapcsán. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <https://www.martinus.hu/lelkiseg/dr-szekely-janos-gondolatai/9954/-talpraállításunkért-a-trianoni-bekediktatum-100-evforduloja-kapcsan>
14. Малий словник історії України. – К., 1997.
15. Енциклопедія історії України. – К., 2013. – Т. 10.
16. Attekintes egy evszazadrol. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.karpatalja.ma/cimke/trianon/>
17. Joggal Európában. A Kárpát-medencei magyar autonómia törekvések 25 éve. Budapest, 2016.
18. Marcius 15. – Orbán Viktor: Magyarország nem létezhet az erdélyi, délvidéki, felvidéki és kárpátjai magyar közösségek nélkül. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <https://karpathir.com/2020/03/15/marcius-15-orban-viktor-magyarorszag-nem-letezhet-az-erdelyi-delvideki-felvideki-es-karpataljai-magyar-kozossegek-nelkul>
19. Ader János: a törvenytelenséget egyetlen magyar sem tudta feldolgozni. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <https://infostart.hu/belfold/2020/06/04/ader-janos-beszal-a-nemzeti-napjan-cikkunk-frissul>
20. Orbán Viktor teljes beszede Satoraljaújhelyen. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <https://infostart.hu/belfold/2020/06/08/mraz-agosztan-samuel-a-kormanyfo-satoraljaújhelyi-beszede-sarokko-volt>
21. Politikai nyilatkozat a békediktátum századik évfordulója – a teljes dokumentum. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <https://infostart.hu/belfold/2020/06/04/politika-nyilatkozat-a-bekediktatum-szazadik-evforduloja-a-teljes-dokumentum>

References

1. Kluchnikov, J.V. & Sabanin, A. (eds) (1925). *Sen-Zhermenskij mirnyj dogovor* [The peace Treaty of Saint-Germain. Moskva: Litizdat NKID. [In Russian].
2. Kluchnikov, J.V. & Sabanin, A. (eds) (1926). *Trianonskij myrnyj dogovor* [The peace Treaty of Trianon]. Moskva: Litizdat NKID. [In Russian].
3. *Bolsaja Sovetskaja Encyclopaedia*, (1928). [Great Soviet Encyclopaedia], T. 1. Moskva. [In Russian].
4. *Bolsaja Sovetskaja Encyclopaedia*, (1971). [Great Soviet Encyclopaedia], T. 4; (1977). T. 26. Moskva [In Russian].
5. *Bolsaja Sovetskaja Encyclopaedia*, (1975). [Great Soviet Encyclopaedia], T. 19. Moskva. [In Russian].
6. *Ukrainskaja Sovetskaja Encyclopaedia*, (1984). [Ukrainian Soviet Encyclopaedia], T. 11. B.1. Kyiv [In Ukrainian].
7. Suljok, D. (1960). *Hidfo. Trianoni Almanach, 1920-1960* [The bridgehead. The Almanac of Trianon]. Munchen; Propagandista [Propaganda]. (1979). T. 1. Munchen [In Hungarian].
8. Ablonczy, B. *Trianon felfoghatatlan meretu katasztrófát jelentett* [The Treaty of Trianon caused an unacceptable level of disaster]. [Online]. Available from: <https://infostart.hu/interju/2020/06/04/ablonczy-balazs-trianon-felfoghatatlan-meretu-katasztrófát-jelentett> [In Hungarian].
9. Ablonczy, B. *Trianon felfoghatatlan meretu katasztrófát jelentett* [The Treaty of Trianon caused an unacceptable level of disaster]. [Online]. Available from: <https://infostart.hu/interju/2020/06/04/ablonczy-balazs-trianon-felfoghatatlan-meretu-katasztrófát-jelentett> [In Hungarian].
10. Romsics, I. (2011). *Trianon okai. A nemzeti összetartozás napja* [The reasons of the Treaty of Trianon. The Day of national unity]. Pedagógiai hatteranyag [Materials for pedagogic use]. Budapest [In Hungarian].
11. Zejdlér, M. (2019). *Trianonskij myrnyj dogovor 1920 g. Vzgljad sovremennoj vengerskoj istoriografii* [Treaty of Trianon of 1920. The view of modern Hungarian historiography. Historical expertise. The Institute of History of the Centre of Humanitarian Researches of Hungarian Academy of Sciences], 2. [Online]. Available from: https://istorex.ru/page/zejdlér_m_trianonskij_mirnyj_dogovor_1920_g_vzgljad_sovremennoj_ve ngerskoj istoriografii [In Russian].
12. Jeszenszky, G. *Igy kerülhetünk volna el Trianont: idén 100 éves a katasztrófa* [So we could avoid the Treaty of Trianon: a 100-year catastrophe]. [Online]. Available from: <https://www.valaszonline.hu/2020/01/02/trianon-100-jeszenszky-essze-revesz-reflexio> [In Hungarian].
13. *Talpraallasunkert – A trianoni bekediktatum 100 evforduloja kapcsan* [Getting up from knees – on the eve of 100 anniversary of Trianon peaceful dictatorship]. [Online]. Available from: <https://www.martinus.hu/lelkiseg/dr-szekely-janos-gondolatai/9954/-talpraallasunkert-a-trianoni-bekediktatum-100-evforduloja-kapcsan> [In Hungarian].
14. *Malyj slovnyk istorii Ukrainy*, (1997). [Small dictionary of the history of Ukraine]. Kyiv [In Ukrainian].
15. *Encyclopaedia istorii Ukrainy*, (2013). [Encyclopaedia of the history of Ukraine], T. 10. Kyiv. [In Ukrainian].
16. *Attekintes egy evszazadrol* [Reflections on one century]. [Online]. Available from: <http://www.karpatalja.ma/cimke/trianon/> [In Hungarian].
17. Joggal Európában. (2016). *A Karpat-medencei magyar autonómiaért 25 éve* [With right in Europe. 25 years of longing for Hungarian autonomy in the Carpathian basin]. Budapest [In Hungarian].

18. *Marcius 15. – Orban Viktor: Magyarország nem lehet az erdélyi, delvidéki, felvidéki és karpataljai magyar közösségek nélkül* [15-th of March, Victor Orban: Hungary cannot exist without Transylvanian, South-Slovakian, North-Voyevodian and Carpathian Hungarian communities]. [Online]. Available from: <https://karpathir.com/2020/03/15/marcus-15-orban-viktor-magyarorszag-nem-letezhet-az-erdelyi-delvidéki-felvidéki-es-karpataljai-magyar-közösségek-nélkül> [In Hungarian].
19. *Ader Janos: a torvenyteleneket egyetlen magyar sem tudta feldolgozni* [No Hungarian could escape the disempowerment]. [Online]. Available from: <https://infostart.hu/belfold/2020/06/04/ader-janos-beszél-a-nemzeti-napján-cikkünk-frissül> [In Hungarian].
20. *Orban Viktor teljes beszéde Satoraljaiújhelyen* [The full speech of Victor Orban in the town of Satoraljaiújhely]. [Online]. Available from: <https://infostart.hu/belfold/2020/06/08/mraz-agosztón-samuel-a-kormányfő-satoraljaiújhelyi-beszéde-sarokko-volt> [In Hungarian].
21. *Politikai nyilatkozat a bekédiktatás századik évfordulója - a teljes dokumentum* [Political statement on the occasion of the centennial of peaceful dictatorship]. [Online]. Available from: <https://infostart.hu/belfold/2020/06/04/politika-nyilatkozat-a-bekédiktatás-századik-evfordulója-a-teljes-dokumentum> [In Hungarian].

Держалюк Н.С. Трианонский мирный договор – источник нестабильности в Центрально-Восточной Европе (Часть 2).

В статье отмечается, что Трианонский мирный договор от 4 июня 1920 г. между странами Антанты и Венгрией по результатам Первой мировой войны оказался, как и все остальные шесть договоров Версальской системы, преимущественно несправедливым. Насильственно территория Венгрии уменьшилась на 2/3-х, численность населения сократилась в 2,7 раза, треть венгерского этноса перешла в состав соседних государств.

Отмечается, что на протяжении 1920-2020 гг. в Венгрии не было властных политических сил различных направлений и течений, которые признавали бы Трианонский мирный договор справедливым. Одновременно, правящие политические элиты соседних с Венгрией государств считали и считают условия Трианона справедливыми. Такие противоположные оценки последствий Версаля порождали антагонизм, делали невозможным достижение компромисса между странами Центрально-Восточной Европы.

Обращается внимание на то, что во времена доминирования в Европе коалиции стран во главе с Германией Версальского мирного договора, в том числе и Трианонский, были демонтированы, вводился новый порядок, в котором активную роль сыграли оппоненты Версаля – Германия, Италия, Япония, СССР, Венгрия, Болгария.

Отмечается, что победители Второй мировой войны восстановили границы стран союзниц Германии в Европе, согласно собственным геополитическими интересами, что на 70% отвечали границам, установленным Антантой после Первой мировой войны. Парижским мирным договором от 10 февраля 1947 г. над Венгрией были восстановлены трианонские границы. СССР, Великобритания, Франция и США действовали с гегемонистских позиций, руководствовались правом победителя и во многом навязали побежденным странам дискредитированные условия Версальской системы, не сделали надлежащих выводов и не выстроили международные отношения на приближенных к справедливости принципах, а сохранили соответствующими договорами осложненные территориальные противоречия прошлого.

Указывается, что угроза ассимиляции и исчезновения заграничных венгров – одна из главных причин активизации современной Венгрии. Меры для преодоления синдрома расчлененности венгерской нации в Центрально-Восточной Европе, который продолжается уже столетие, дают незначительные результаты; темпы сокращения численности венгров в соседних государствах на протяжении последнего века являются наибольшими, поэтому Будапештом считается, что нет времени для промедления с введением автономии для

заграничних венгров, потому что через следующие 25 лет сама потребность в ней отпадет через их исчезновение.

Подчеркивается, что уровень обеспечения прав венгерского меньшинства Закарпатья особенно сказывается на взаимоотношениях Венгрии с Украиной. Оздоровление отношений между Венгрией и Украиной имеет минимальные шансы, поскольку позиции сторон о порядке применения образовательного и языкового законов в Закарпатье не совпадают.

Учитывая решительную активность Венгрии и венгерских иностранных сообществ в 2020 г. (столетие подписания Трианонского мирного договора 4 июня 1920 г.), сделаны выводы, что данная проблема не только не потеряет актуальности, но и значительно усилится.

Ключевые слова: Трианонский мирный договор, титульная нация и меньшинство, межэтнические проблемы, зарубежные венгры, двойное гражданство, автономия, язык образования меньшинств, роль государственного языка.

Derzhaliuk M. The Treaty of Trianon as a Source of Instability in the Central-Eastern Europe (Part 2).

The article notes that the Trianon Peace Treaty of June 4, 1920 between the Entente countries and Hungary, as a result of the First World War, turned out to be, like all the other six treaties of the Versailles system, mostly unfair. Forcibly the territory of Hungary decreased by 2/3, the population decreased 2,7 times, a third of the Hungarian ethnic group became part of neighboring states.

It is noted that during 1920-2020. In Hungary, there were no powerful political forces of various trends and trends that would recognize the Trianon Peace Treaty as just. At the same time, the ruling political elites of the neighboring states of Hungary considered and still consider the conditions of the Trianon fair. Such opposite assessments of the consequences of Versailles engendered antagonism, making it impossible to reach a compromise between the countries of Central-Eastern Europe.

Attention is drawn to the fact that during the domination in Europe of the coalition of countries led by Germany of the Versailles Peace Treaty, including the Trianon, were dismantled, a new order was introduced, in which opponents of Versailles – Germany, Italy, Japan, the USSR, Hungary, Bulgaria. played an active role

It is noted that the winners of the World War II restored the borders of the countries of Germany's allies in Europe, in accordance with their own geopolitical interests, which corresponded by 70% to the borders established by the Entente after the World War I. The Trianon borders were restored over Hungary by the Paris Peace Treaty of February 10, 1947. The USSR, Great Britain, France and the United States acted from a hegemonic position, were guided by the right of the winner and in many respects imposed on the defeated countries the conditions of the Versailles system were discredited, did not draw proper conclusions and did not build international relations on principles close to justice, but preserved the complicated territorial contradictions of the past with the corresponding treaties.

It is indicated that the threat of assimilation and disappearance of foreign Hungarians is one of the main reasons for the revitalization of modern Hungary. Measures to overcome the syndrome of the dismemberment of the Hungarian nation in Central-Eastern Europe have been going on for centuries with little results; The rate of decline in the number of Hungarians in neighboring states over the past century is the highest, so Budapest believes that there is no time to delay the introduction of autonomy for foreign Hungarians, because in the next 25 years the very need for it will disappear through their disappearance.

It is emphasized that the level of ensuring the rights of the Hungarian minority in Transcarpathia especially affects the relationship of Hungary with Ukraine. The improvement of relations between Hungary and Ukraine has minimal chances, since the positions of the parties on the procedure for the application of educational and language laws in Transcarpathia do not coincide.

Taking into account the decisive activity of Hungary and the Hungarian foreign communities in 2020 (the century of the signing of the Trianon Peace Treaty on June 4, 1920), it is concluded that this problem will not lose its relevance, but will significantly increase.

Keywords: *Trianon Peace Treaty, titular nation and minority, interethnic problems, foreign Hungarians, dual citizenship, autonomy, language of education of minorities, the role of the state language.*

УДК: 94:314.15.3-054.73(47+430)"1943"

<http://doi.org/10.46869/2707-6776-2021-13-4>

Мартиненко В.Л.

<https://orcid.org/0000-0003-4563-6347>

ЛОКАЛЬНІ ЕВАКУАЦІЇ НІМЕЦЬКОГО НАСЕЛЕННЯ ОКУПОВАНИХ РЕГІОНІВ СРСР ВЗИМКУ – НАВЕСНІ 1943 р.

Одним з елементів «тотальної війни», оголошеної нацистським керівництвом у лютому 1943 р., стали масові переміщення цивільного населення окупованих радянських територій у глибокий тил. Як правило, ці переселення мали добровільно-примусовий характер. Серед тих, хто також підлягав обов'язковій евакуації, виявилися й етнічні німці, які, зазвичай, користувались особливим покровительством з боку окупаційної адміністрації. Більшість з них, зрозуміло, не могла не побоюватися репресій після повернення радянської влади і тому вважала за краще відступити разом з вермахтом. У результаті протягом першої половини 1943 р. з декількох окупованих регіонів РРФСР, УРСР та БРСР у прискореному порядку були вивезені тисячі біженців німецької національності. Частина з них, за рішенням керівництва СС, залишилася на території рейхскомісаріату «Україна», інші ж відбули до імперського краю Вартегау та Генерал-губернаторства. Незважаючи на досить скромні масштаби, ці евакуації мали, як мінімум, два головних результати. По-перше, вони стали у певному сенсі прообразом (особливо на організаційному рівні) масових адміністративних переселень, які розгорнулися восени того ж року на території України. Деякі міркування (як, наприклад, ідея концентрації німецьких біженців на правому березі Дніпра або у Галичині) пізніше стануть за основу для подальших планів нацистського керівництва. По-друге, прибуття досить численного контингенту радянських німців до Рейху вимагало внесення низки змін до нормативно-правової бази, що регламентувала порядок їх натуралізації. Значна частина цих нововведень буде визначати долю більшості німецьких переселенців з СРСР практично до кінця війни.

У межах даної статті на основі залучення значного масиву документів архівних фондів Німеччини розглянуто характерні особливості евакуації етнічних німців з окупованих регіонів Росії, України і Білорусії взимку – навесні 1943 р.

Ключові слова: етнічні німці, евакуація, Німеччина, СРСР, Україна, Росія, Білорусія.

Після катастрофи під Сталінградом у лютому 1943 р. нацистське керівництво вустами міністра пропаганди Й. Геббельса офіційно оголосило про перехід до «тотальної війни», яка передбачала максимальне використання економічного потенціалу і трудових ресурсів Німеччини та окупованих нею країн Європи для досягнення перемоги на Східному фронті. Одним з елементів даної концепції стали масові переміщення населення окупованих радянських територій, що носили, зазвичай, добровільно-примусовий характер. У першу чергу виселенню підлягали всі жителі 20-кілометрової прифронтової смуги. Але найбільший інтерес для окупаційної влади представляло працездатне населення: чоловіки від 14 до 55 років і жінки від 14 до 45 років. Вже на початку весни почалася розробка конкретних планів з евакуації. Так, наказ оберквартирмейстера штабу групи армій «Південь» від 8 березня 1943 р. визначав приступити передусім до переселення тих груп населення, які мали особливе значення для

адміністративної системи та економіки окупованих територій. Іншу ж частину працездатного населення спочатку передбачалось залучити до зведення оборонних рубежів, а потім вивезти на Захід [1, s. 234-235]. Серед тих, хто також підлягав обов'язковій евакуації, виявилися й етнічні німці, котрі користувалися, як правило, особливим покровительством окупаційної влади. У результаті протягом кількох перших місяців 1943 р. з декількох окупованих регіонів СРСР у прискореному порядку були вивезені тисячі так званих «фольксдойче». Незважаючи на досить скромні масштаби, ці локальні евакуації стали в певній мірі передумовою для масового відходу етнічних німців восени 1943 – навесні 1944 рр. з України.

Метою даної статті є розкриття характерних особливостей евакуації етнічних німців з окупованих регіонів Росії, України і Білорусії у першій половині 1943 р.

Взимку 1943 р. основний потік біженців з-під Сталінграда і Північного Кавказу був спрямований до України. За підрахунками П. Поляна, його загальна чисельність коливалася у межах 50-100 тис. осіб. У кількох вузлових населених пунктах (таких як, наприклад, Сталіно, Мар'їнка та Гришине) спішно створювалися тимчасові збірно-загороджувальні табори для реєстрації біженців, звідки вони потім залучалися до трудової повинності або ж відправлялися далі на захід [2, с. 187]. Інші організаційні заходи були вжиті щодо осіб німецького походження. Вперше про них заговорив шеф Головного управління у справах етнічних німців В. Лоренц. Так, у своєму донесенні від 15 січня 1943 р. на ім'я рейхсфюрера СС Г. Гіммлера він повідомив про переміщення 2 тис. німецьких біженців з північнокавказького регіону до Єйська, яке відбулося на початку того ж місяця. Потім, посилаючись на очільника зондеркоманди «Р»¹ оберфюрера СС Х. Хоффмейєра, В. Лоренц запропонував їх розмістити у районі Гальбштадта (Молочанська), попередньо виселивши звідти певну частину українського населення, на що Г. Гіммлер без довгих вагань відповів згодою.

Крім того, у лютому 1943 р. під безпосереднім керівництвом Х. Хоффмейєра у напрямку Гальбштадта було вивезено близько 11500 етнічних німців з Калмицької АРСР і Донбасу [3, s. 205]. Незабаром до них приєдналося близько 1300 німецьких біженців з Харкова та прилеглих до нього районів [4, bl. 30]. Головним ініціатором їхньої евакуації, як не дивно, виступило армійське командування, яке зазвичай вкрай скептично ставилося до подібних акцій, оскільки ті були фактором паніки серед місцевого населення. Необхідно

---

¹ Зондеркоманда «Росія» (нім. Sonderkommando Russland; у документах часто фігурує як Sonderkommando «R») – структурний підрозділ ФоМі, який був основним куратором у питаннях реєстрації та опіки етнічних німців на окупованих радянських територіях. На чолі зондеркоманди «Р» перебував оберфюрер СС (пізніше штандартенфюрер СС) Хорст Хоффмайєр (1903-1944 рр.). Штаб-квартира цього підрозділу розташовувалася в Ландау (Трансїстрія).

зазначити, що переміщення вищевказаних контингентів у тил було пов'язане з численними труднощами. Причиною одних стали погодні умови, інші ж виявилися пов'язані з об'єктивною неспроможністю окупаційних структур оперативно організувати транспортування, харчування та розміщення біженців. Потяги та інші транспортні засоби тимчасово були недоступні, адже їх у першу чергу потребував вермахт. До того ж, на багатьох дорогах прифронтових районів, крім десятків тисяч біженців інших національностей, рухалися – часом у хаотичному порядку – колони румунських та словацьких військ. Саме тому тимчасовим притулком для евакуйованих німців стала не Галичина (як планувалося спочатку), а райони Гальбштадта, Хортиці та Кронау. Не останню роль також зіграла натягнутість у відносинах між співробітниками Управління у справах етнічних німців (Volksdeutsche Mittelstelle (VoMi); далі – ФоМі) і цивільною адміністрацією. Остання всіяко намагалася перешкодити вивезенню контингенту за межі рейхскомісаріату «Україна» (Reichskommissariat Ukraine, RKU; далі – РКУ) [5, bl. 9139-9140].

Втім, в окремих випадках головними ініціаторами локальних переселень етнічних німців – там, де це було не під силу ФоМі – виступали чиновники низового рівня. Характерним прикладом стала операція, проведена у середині лютого 1943 р. на території Синельниківського району Дніпропетровської області під час стрімкого контрнаступу військ Південно-Західного фронту. Спрямувавши удар на Синельниково, радянське командування спробувало перерізати противнику залізничне сполучення між Дніпропетровськом та Ростовом-на-Дону. Перебіг подій на цій ділянці фронту (особливо новина про раптовий прорив танкових і моторизованих частин РСЧА 16 лютого 1943 р. до Павлограду) викликало сильну тривогу у районного шефа цивільної адміністрації Е. Еггерса. На скликаній у терміновому порядку нараді (де були присутні як співробітники Синельниківського гебітскомісаріату, так і представники низки інших інстанцій) було прийнято рішення про невідкладну евакуацію населення кількох німецьких колоній у район Запоріжжя. Відповідальність за її проведення покладалася на трьох співробітників зондеркоманди д-ра К. Штумппа², за кожним з яких закріплювалися певні населені пункти. Так, перший мав організувати вивіз 275 осіб з Марієнталя, другий – 570 осіб з Синельникового і третій – 549 осіб з Кільмансталєта Еттінгерфельда [6].

Безпосереднє оповіщення німців-колоністів про евакуацію здійснювали старости і місцева поліція. На збори, їм, як правило, відводилося лише кілька

---

² Зондеркоманда д-ра Карла Штумппа (нім. Sonderkommando Dr. Karl Stumpp) – спеціальний підрозділ Міністерства східних окупованих територій, який займався переважно збиранням генеалогічної інформації та різних статистичних відомостей про німецькі колонії на окупованих територіях України. Була названа іменем свого очільника – д-ра Карла Штумппа (1896-1982 рр.), німецького етнографа, уродженця колонії Александрігль Херсонської губернії.

годин. Вивіз людей відбувався переважно гужовим транспортом, якого вистачало не завжди. Саме така проблема виявилася у колонії Кільмансталь, де у третини тамтешніх сімей не було возів. Дізнавшись про це, представник зондеркоманди д-ра К. Штумппа відразу ж відрядив трьох верхових поліцейських до розташованого поблизу села Зоря з дорученням реквізувати необхідну кількість коней та фургонів. Однак ті повернулися ні з чим, оскільки зіткнулися з рішучим спротивом української охорони і ледь уникли перестрілки. Незабаром у напрямку села виїхав невеликий кінний загін колоністів, які отримали вказівку відкрити у разі невиконання наказу вогонь. Але, й цього разу все закінчилося безрезультатно, оскільки українці на той час уже встигли на підводах залишити село. Тому реквізувати вози і коней довелося у навколишніх населених пунктах. Чиновник, який керував евакуацією жителів Кільмансталю Еттінгерфельда, на свій подив зазначав, що серед них не спостерігалося жодних ознак паніки або зневіри. Багато колоністів, очевидно, морально були готові до подібного повороту подій, тому активно зайнялися підготовкою до відходу, приділивши основну увагу збору необхідного провіанту. Частково він поповнювався за рахунок запасів громадських господарств. Більшість біженців намагалася забрати з собою велику рогату худобу. Дві згадані колонії були залишені пізно ввечері 16 лютого 1943 р. [6].

Маршрут обозу (в його складі знаходилося понад 150 возів) пролягав по розм'якших від відлиги дорогах, що значно ускладнювало його рух. З цієї причини біженцям заборонялося здійснювати тривалі зупинки. Крім погодних умов, великі незручності створювала домашня худоба, яка після зимового простою фізично виявилася просто не готовою до тривалого переходу, і її врешті-решт довелося віддати українським селянам. У деяких селах німецькі чиновники шляхом погроз реквізували кращих коней і нові вози замість зламаних. Вранці 18 лютого через близькість артилерійської канонади і кулеметних пострілів серед біженців почало зростати занепокоєння. У той же день до їх обозу приєдналися німці-колоністи та українські селяни з околиць Синельникового. Під впливом паніки жителі деяких колоній відходили не у складі організованої колони, а невеликими групами. Переправа обозів на інший берег Дніпра відбувалася по греблі ДніпроГЕСу або, якщо не залишалося іншого виходу, прямо по льоду. У ніч на 19 лютого вони дісталися до переповненої біженцями і німецькими військовими Хортиці. Один зі співробітників зондеркоманди д-ра К. Штумппа констатував, що з боку цивільної адміністрації не було практично ніяких приготувань до розміщення евакуйованих колоністів, багато з яких були неабияк виснажені. Тому тимчасовим притулком для них стали будівлі церкви, школи та кінотеатру. Всього з району Синельникового було вивезено 686 німецьких сімей (2025 осіб). Ця операція, незважаючи на певні складнощі, в цілому пройшла досить успішно – окупантам не вдалося організувати лише евакуацію етнічних німців, які дисперсно мешкали в українських селах. Довго залишатися

у Хортиці біженці не могли. Нацистські чиновники не виявляли особливого інтересу до їх подальшої долі, давши вказівку йти до довколишніх сіл, де не було ані вільних будинків, ані достатніх запасів продовольства [6].

Контрнаступальні операції радянських військ на південно-західному напрямку стривожили і верхівку СС, спонукавши її до розгляду плану масового переміщення 35 тис. етнічних німців з південної частини лівобережжя Дніпра [7, bl. 218; 8, bl. 32]. В кінці лютого 1943 р. він отримав схвалення Г. Гімлера [9, bl. 3711]. Згаданий план був далеким від конкретики і лише передбачав повну евакуацію німців-колоністів з Гальбштадтата та прилеглих до нього територій до Галичини. Його автори вважали, що для успішнішої господарської адаптації переселенців найбільше підійдуть райони Тернополя, Зборова, Трембовлі та Скалата. В якості альтернативи розглядався також варіант їх розміщення у селах, які до 1939 р. були німецькими. Логіка плану Г. Гімлера передбачала проведення локальних депортацій українського і, можливо, польського населення. Однак, перш ніж виконати цей ключовий пункт, варто було подолати опір органів, відповідальних за безпеку у регіоні. На їхню думку, прибуття кількох тисяч етнічних німців до Галичини призвело б до збільшення кількості симпатизантів українських націоналістів. Тому альтернативним регіоном-реципієнтом міг стати район Любліна, де було чимало родючих земель. До того ж, виселення тамтешніх українців не представляло великої загрози політичним інтересам Третього рейху [8, bl. 32-33].

Втім, незабаром завдяки стабілізації південної ділянки фронту внаслідок успішних контрударів вермахту план Г. Гімлера зазнав суттєвих змін. Зокрема, було вирішено відмовитися від евакуації менонітів з лівобережжя Дніпра і зосередитися на вирішенні подальшої долі німецьких біженців з Північного Кавказу, Калмикії, Харківської та Сталінської областей УРСР [3, s. 205]. Частина контингенту (7329 осіб), за розпорядженням Г. Гімлера від 8 березня 1943 р., залишалася у РКУ. Згідно зі статистикою ФоМі, 2179 біженців за погодженням з органами цивільної адміністрації незабаром були розселені у районах Хортиці та Кронау. Однак більшість евакуйованих німців, всупереч вимогам нацистської влади, почала повертатися до місць попереднього проживання. Решта біженців підлягала переміщенню до Генерал-губернаторства та імперського краю Вартегау ((нім. Warthegau) – імперський край у складі Третього рейху, що включав частину анексованих у 1939 р. західно-польських земель) [5, bl. 9143-9144].

Протягом березня 1943 р. у напрямку Львова відбуло 12 ешелонів з німецькими біженцями, загальна кількість яких склала 12754 осіб. Керівництво операцією здійснювала зондеркоманда «Р» через своїх співробітників у Гальбштадті, Нікополі та Києві. Губернатор дистрикту «Галичина» О. Вехтер висловив згоду залишити більшу частину контингенту (переважно німців-колоністів) у своєму регіоні [5, bl. 9143]. Після прибуття до Львова всі біженці

ненадовго поміщалися у спеціальний транзитний табір з метою проходження реєстраційних процедур. Потім їх на кілька тижнів розподіляли на відпочинок по кількох містах дистрикту, а вже звідти направляли у райони, де знаходилися колишні німецькі села [10, бл. 223]. Залишитися у Галичині в статусі переселенців (Rücksiedler) могли передусім біженці, віднесені до першої та другої категорії реєстру етнічних німців України (Deutsche Volkslisteder Ukraine, DVL; далі –ДФЛ України)³. Ті, хто опинилися у третій групі (їх налічувалося приблизно 6 тис. осіб), згідно з наказом Г. Гімлера від 18 березня 1943 р. підлягали відправці до Рейху. Надалі ці особи були зобов'язані пройти перевірку по лінії Центрального імміграційного відомства (Einwanderungszentralstelle, EWZ; далі – ЕВЦ) на предмет придатності до германізації. Переселенці, які отримали негативну оцінку, автоматично прирівнювалися до іноземної робочої сили [11, бл. 27-28]. Уникнути виселення до Німеччини (у виняткових випадках) могли лише біженці, котрі користувалися особливим авторитетом всередині своїх громад [12, бл. 24]. Певну дискусію викликало питання про натуралізацію переселенців, оскільки на території Галичини цим займалися комісії ЕВЦ, котрі спиралися на свої критерії. Керівництво ФоМі твердо наполягало на повному визнанні результатів процедури ДФЛ України, з чим ЕВЦ не збиралося погоджуватися [12, бл. 24; 13, бл. 240]. Тому німецьким переселенцям тимчасово видавалося посвідчення коричневого кольору, яке діяло по всій території Генерал-губернаторства [14, бл. 237]. Що стосується німців з Харкова, то для них Львів став лише транзитним пунктом, адже, відповідно до наказу Г. Гімлера від 24 лютого 1943 р., вони підлягали відправці до Ліцманштадта (у квітні 1940 р. Лодзь було перейменовано на Ліцманштадт) [5, бл. 9143].

Крім німців з України, на початку 1943 р. до Німеччини або Генерал-губернаторства були переміщені відносно невеликі контингенти етнічних німців, які мешкали у низці окупованих районів РРФСР та БРСР. Їх загальна чисельність склала 10500 осіб [15]. Основними причинами цих локальних евакуацій стали не лише контрнаступальні дії радянських військ. Певні особливості, наприклад, мало переселення кількох тисяч етнічних німців з

---

³ Реєстр «Етнічні німці України» (Deutsche Volksliste Ukraine) – процедура реєстрації осіб німецького походження на окупованій території України, яку було введено владою Німеччини навесні 1942 р. Відповідно до реєстру все німецьке населення поділялося на чотири категорії. Так, до 1 групи належали особи німецької національності, які народилися в моноетнічних сім'ях і зберегли німецьку мову та національний побут. До 2 групи, зазвичай, входили чистокровні німці, які були одружені з представниками інших національностей. До того ж, члени родин не німецького походження також могли бути віднесені до цієї групи, але лише в тому випадку, якщо дотримувалися німецького способу життя. До 3 групи зараховувалися асимільовані німці, які практично втратили ключові риси своєї національної ідентичності. Для 4 групи представників німецької національності вже не залишалося. Громадянство Німеччини надавалося особам, які належали до перших двох груп. Представники 3 групи отримували громадянство строком на 10 років, протягом якого вони повинні були виправдати виявлену довіру.

областей Білорусії, яке відбулося навесні 1943 р. Власне, сама ідея виходила від управлінської верхівки рейхскомісаріату «Остланд» і була озвучена ще за рік до початку операції. Її автори стверджували, що будь-яка покровительська політика щодо німецького населення окупованої Білорусії – занадто неоднорідного у соціально-економічному та культурному плані – не мала ніякого практичного сенсу. Однак на рівні Міністерства окупованих східних територій до можливого переселення етнічних німців поставилися без помітного інтересу. Крім того, противником цих планів виступав генеральний комісар В. Кубе, який дотримувався прямо протилежної думки. Він вважав, що місцеві німці, навпаки, відіграють важливу допоміжну роль у системі окупаційного управління [16]. Однак, наприкінці 1942 р. позиція В. Кубе почала поступово змінюватися. Безпосередньою причиною того стали дедалі частіші напади партизан на німців-колоністів. Тож, 13 лютого 1943 р. В. Кубе був змушений звернутися до рейхсфюрера СС Г. Гімmlера з проханням про сприяння у переміщенні приблизно половини німецького населення (2500 осіб) з генерального округу (головним чином із сільської місцевості) у район Любліна. Він просив це зробити якомога швидше, до початку весняної посівної кампанії [17, с. 59]. Правда, невідомо, чи знав В. Кубе про те, що 19 січня 1943 р. Г. Гімmlер вже віддав відповідний наказ [16]. На додаток до всього, генеральний комісар просив облаштувати колоністів з Білорусії на території окупованої Польщі у найкоротші терміни, забезпечивши їх у першу чергу житлом та землею. За його власним визнанням, він особисто гарантував їм підтримку з боку німецької держави [17, с. 60]. Своє прохання В. Кубе аргументував тим, що більшість місцевих німців активно співпрацювала з цивільною адміністрацією, вермахтом, СС, поліцією та іншими окупаційними структурами [18]. В кінцевому підсумку з квітня по травень 1943 р. з території генерального округу «Білорусь» було переселено близько 5 тис. етнічних німців [17, с. 60]. Ця операція стала результатом тісної взаємодії цивільної адміністрації та ФоМі [16]. Водночас нацистська влада, побоюючись поширення серед білоруського населення негативних чуток різного штибу, намагалася створити навколо евакуації німців більш-менш сприятливий інформаційний фон. Наприклад, у бобруйській газеті «Новий шлях» від 22 травня 1943 р. була розміщена замітка такого змісту: «Німцям наших областей вже у минулому році було оголошено про заплановане їхнє переселення. Це відбувається абсолютно незалежно від військових дій. Переселення здійснюється всюди у колишніх радянських областях. Так, наприклад, у Гомельській області воно вже закінчено, між тим як у Брянську та Орлі, які знаходяться набагато ближче до фронту, воно ще не проводилося. У зв'язку з цим і німці Бобруйської області будуть переселені до Німеччини» [17, с. 60-61].

За схожими причинами було здійснено евакуацію осіб німецької національності, які проживали у Смоленську та прилеглих районах. Її

організацією займався окремий підрозділ ФоМі– так звана команда «Мітте». До кінця лютого 1943 р. її співробітники завершили попередню реєстрацію етнічних німців [19, bl. 51]. Чисельність тих, хто підлягав евакуації у Ліцманштадт, склала 548 осіб. Згідно з даними СД, більшість з них поставилася до цього без особливого ентузіазму: по-перше, вони не знали, чи отримають компенсацію за залишене майно, а по-друге, вважали, що у Німеччині ситуація з продовольчим забезпеченням виглядає ще гірше, ніж на Смоленщині. Не бажали евакуюватися також особи німецької національності, які одержували за роботу у системі військової адміністрації пайки з армійських запасів. Крім того, серед представників інтелігенції існували певні побоювання щодо подальших фільтрацій, які, на їхню думку, могли призвести до розділення сімей [20, s. 565]. Всього до Ліцманштадта зі Смоленська на початку лютого 1943 р. було відправлено 423 особи. Решта вирішила ухилитися від евакуації [19, bl. 52].

Етнічні німці, вивезені за межі СРСР, були тимчасово розміщені у збірних таборах на території імперського краю Вартегау та Генерал-губернаторства. Найбільшу кількість контингенту було зосереджено у районі Ліцманштадта. З архівних документів відомо, що на початку травня 1943 р. у тамтешніх таборах містилися німці з Харкова, Краснограда, Сахновщини, Полтави, Кременчука, Сум, Дніпропетровська, Курська, Орла і окупованої Білорусі. Згідно з розпорядженням рейхсфюрера СС, на них чекала фільтрація і розселення у районі Любліна. Під час згаданої фільтрації передбачалося визначити не лише расово-антропологічні характеристики, але й отримати достовірніші відомості про національне походження кожного біженця, оскільки документи багатьох з них зазвичай не викликали довіри у нацистських чиновників. Крім того, в збірних таборах опинилося чимало людей взагалі без будь-яких посвідчень [21, bl. 45]. Як пізніше з'ясувалося, рішення про їх відправку до Німеччини ухвалював вермахт без узгодження з ФоМі [22, bl. 51].

Першими у район Любліна були відправлені німці з Харкова (вони перебували у двох таборах в околицях Ліцманштадта і Хелма). При цьому їх фільтрація відкладалася на кілька місяців, оскільки на початку весни 1943 р. усі виїзні комісії ЕВЦ займалися перевіркою інших переселенських контингентів [4, bl. 30]. Очевидно, що основною причиною подібної поспішності стала так звана «Акція Замосць» (нім. Aktion Zamość), спрямована на усунення соціальної опори польського руху опору. З цією метою, за рішенням Г. Гіммлера, починаючи з осені 1942 р. на прилеглих до Любліна територіях розпочалися депортації поляків, а потім і українців. Зачищені села поступово заселялися німецькими колоністами. Поблизу Любліна, як уже згадувалося вище, планувалося розмістити й німців з окупованих областей Білорусії. Але через політичні та організаційні складнощі їх переселення так і не відбулося. Перебування цієї групи етнічних німців у збірних таборах поблизу Ліцманштадта розтягнулося на довгі місяці. Тимчасово виходити за табірні ворота дозволялося лише тим, хто залучався до трудової повинності. В

кінці 1943 р. вийшов наказ Г. Гімmlера, що санкціонував переміщення білоруських німців у район Білостока. Проте, ніяких спроб до його практичної реалізації, очевидно, зроблено не було (принаймні, виявити документи, які б свідчили про зворотнє, виявити поки що не вдалося) [23, bl. 79].

Соціокультурні особливості німецьких біженців з СРСР викликали серед службовців з ЕВЦ глибокі сумніви щодо доцільності використання критеріїв, що становили основу перевірко-фільтраційних процедур. Тому у травні 1943 р. були випущені нові роз'яснення щодо натуралізації радянських німців. Зокрема, було вирішено застосувати вже досить поширену практику надання громадянства на постійній основі або з випробувальним терміном (auf Widerruf). Відповідно до додаткових інструкцій, відтепер на перше місце ставилися не тільки расово-антропологічні характеристики, але й рівень політичної благонадійності переселенців. Тим з них, які не відповідали останнім критеріям, заборонялося жити на східних територіях Рейху. Найбільшовизованішими вважалися представники інтелігенції, які здобули освіту після 1917 р. Далі йшли промислові робітники, професійні військові та діячі мистецтва [24, s. 271]. Кількість радянських німців, віднесених до «політично неблагонадійних елементів», виявилася занадто великою. У результаті керівництво ЕВЦ було змушене прийняти компромісне рішення: ці переселенці підлягали відправці до «старого рейху»⁴ з випробувальним терміном на один рік (на що вказувала відповідна позначка в їхніх облікових картках), після чого могли отримати право осісти на анексованих польських землях [25, bl. 619].

Отже, локальні евакуації етнічних німців з низки окупованих радянських регіонів взимку-навесні 1943 р. мали, як мінімум, два головних результати. По-перше, вони, як вже було зазначено на самому початку, стали у певному сенсі прообразом (особливо на організаційному рівні) масових адміністративних переселень, що розгорнулися восени того ж року на території України. Деякі міркування (як, наприклад, ідея концентрації німецьких біженців на правому березі Дніпра або у Галичині) пізніше складуть основу для подальших планів нацистського керівництва. По-друге, прибуття досить численного контингенту радянських німців до Рейху вимагало внесення низки змін до нормативно-правової бази, що регламентувала порядок їх натуралізації. Значна частина цих нововведень буде визначати долю більшості німецьких переселенців з СРСР практично до кінця війни.

---

⁴ «Старий рейх» (нім. Altreich) – умовна назва усіх територій, які входили до складу Німеччини до 1938 р.

Список використаних джерел та літератури

1. Antons J.-H. Flucht ins “Dritte Reich”. Wie Osteuropäer Schutz im NS-Staat suchten (1943–1945) // *Zeithistorische Forschungen/Studies in Contemporary History*, 14 (2017), H. 2. – S. 231–257.
2. Полян П.М. Жертвы двух диктатур: Жизнь, труд, унижения и смерть советских военнопленных и оstarбайтеров на чужбине и на родине. М.: РОССПЭН, 2002. – 896 с.
3. Fleischhauer I. Das Dritte Reich und die Deutschen in der Sowjetunion. Stuttgart: Deutsche Verlags – Anstalt, 1983. – 257 s.
4. Bundesarchiv Berlin (далі – BAB). R 69/448. Berlin, den 26.3.1943, Aktenvermerk für Herrn Regierungsrat Koesters, EWZ, Betr.: Volksdeutsche aus Charkow, gez. Koesters. Bl. 30.
5. Archiv des Instituts für Zeitgeschichte – München (далі – IfZ-Archiv). MA 303. 3. August 1943, Bericht, Anlage: Rücksiedlung von Volksdeutschen aus gefährdetem Frontgebiet der Ukraine nach Galizien und Litzmannstadt, gez. Hoffmeyer, SS-Oberführer. Bl. 9139-9142.
6. BAB. R 57/1299. Abschrift, Philipp Schwarz, z. Zt. Schitomir, den 2.3.1943, An die Stabsleitung des Kommandos Dr. Stumpp, Dnjepropetrowsk, Bericht über die Evakuierung der Volksdeutschen aus dem Gebiet Sinelnikowo im Generalbezirk Dnjepropetrowsk, Beauftragter im Kommando Dr. Stumpp, gez. Ph. Schwarz.
7. BAB. R 69/704. Der Chef der Sicherheitspolizei und des SD, Einwandererzentralstelle, Kommission XVI Sonderzug, Tgb-Nr. 513/43, 26/32-23/Wa/Dr., Lemberg, den 6. März 1943, Postschliessfach 181, An die Einwandererzentralstelle, Abtl. II A, Litzmannstadt, Betr.: Geflüchtete Volksdeutsche aus der Ukraine, SS-Obersturmbannführer. Bl. 218.
8. BAB. R 69/864. Amt I Dr. St./Ha, I-1/1-8, 4.3.43, Vermerk zum Vertrag beim Reichsführer-SS, Betrifft: Ansiedlung der Schwarzmeer-Deutschen. Bl. 32-33.
9. IfZ-Archiv. MA 330. Der Reichsführer-SS, 1511/43, Feld-Kommandostelle, den 24.2.43, Geheime Reichssache!, An das Stabshauptamt beim Reichskommissar für die Festigung Deutschen Volkstums, Berlin, Anordnung, gez. H. Himmler. Bl. 3711.
10. BAB. R 69/704. Der Chef der Sicherheitspolizei und des SD, Einwandererzentralstelle, Kommission XVI Sonderzug, Tgb-Nr. 656/43, 26/32-23/Wa/Dr., Lemberg, den 20. März 1943, Postschliessfach 181, An die Einwandererzentralstelle, Information, Litzmannstadt, z. Hd. von SS-O’stuf. Dr. Gradmann, Betr.: Russlanddeutsche, SS-Obersturmbannführer. Bl. 223-224.
11. BAB. R 69/448. Volksdeutsche Mittelstelle, Berlin W 62, den 22.3.1943, Keithstr. 29, Dr. Wo/Fi., 1. An den Reichskommissar für die Festigung deutschen Volkstums, Stabshauptamt, z. Hd. SS-Stubaf. Dr. Stier, Berlin – Halensee, Kurfürstendamm 140, 2. An die Einwandererzentralstelle, z. Hd. Reg. Rat. Koesters, Berlin, Potsdamer Str. 61, 3. An das Rasse- und Siedlungshauptamt SS, z. Hd. SS-Hauptstuf. Harders, Berlin SW 68, Hedemannstr. 24, Dr. Wolfrum, SS-Untersturmführer. Bl. 27-28.
12. BAB. R 69/448. 12. März 1943, Br/KE, Akt.: VI/134, An den Herrn Reichsminister des Innern, Berlin NW 7, Unter den Linden 72, Betrifft: Verleihung der deutschen Staatsangehörigkeit an die in die Deutsche Volksliste der Ukraine eingetragenen Personen, Brückner, SS-Obersturmbannführer. Bl. 21-24.
13. BAB. R 69/704. Der Chef der Sicherheitspolizei und des SD, Einwandererzentralstelle, Kommission XVI Sonderzug, Lemberg, den 7. Mai 1943, Postschliessfach 181, Persönlich!, Tgb-Nr. 1146/46, 26/32-21/Wa/Dr., An SS-Sturmabführer Gottstein, Einwandererzentralstelle, Litzmannstadt, Betr.: Aktenvermerk über die am Sonntag, den 4.4.43, stattgefundenen Besprechung über die Registrierung volksdeutscher Rücksiedler aus den besetzten Ostgebieten, SS-Obersturmbannführer. Bl. 240.
14. BAB. R 69/704. 12.4.1943, Ho/Kö., Aktenvermerk, Betr.: Besprechung über die Registrierung volksdeutscher Rücksiedler aus den besetzten Ostgebieten, gez. Hoffmeyer, SS-Oberführer. Bl. 236-238.

15. Bamm P. Der große Kriegstreck 1944. Rückführung und Rücksiedlung von 350000 Rußlanddeutschen – Schicksale und Erlebnisse // Ostdeutscher Beobachter (23. Juli 1944) № 201.
16. BAB. R 90/355. Der Reichskommissar für das Ostland, Abtlg.: I Politik Az.: 7 E 5, An die Abt. II Gesund zur Kenntnisnahme, Riga, den 23. April 1943, Vermerk, gez. Trampedach.
17. Кривошей Д.А. Судьбы народов Беларуси под оккупацией (июнь 1941 – июль 1944 г.). М.: Фонд «Историческая память», 2017. – 316 с.
18. Тугай В.В. «Фольксдойче» в годы Великой Отечественной войны в Беларуси и их переселение в «Новый Рейх» (1941-1944 гг.) // Европа: актуальные проблемы этнокультуры: материалы междунар. науч.-теорет. конф.; г. Минск, 23 июня 2011 / Бел. гос. пед. ун-т им. М. Танка; ред. кол. В.В. Тугай (отв. ред.) [и др.]. Минск: БГПУ, 2011. – С. 243-252. – URL: <http://elib.bspu.by/handle/doc/2623>
19. BAB. R 69/448. SS-Stubaf. Gottstein, Abschrift, Vorläufiger Zwischenbericht über die Tätigkeit des Kommandos Mitte der Volksdeutschen Mittelstelle, gez. Dr. Wolfrum, SS-Untersturmführer. Bl. 51-52.
20. Deutsche Besatzungsherrschaft in der UdSSR: 1941-1945; Dokumente der Einsatzgruppen in der Sowjetunion II. Veröffentlichungen der Forschungsstelle Ludwigsburg der Universität Stuttgart. – Bd. 23. – Darmstadt, 2013. – 638 s.
21. BAB. R 69/448. Abschrift, Volksdeutsche Mittelstelle, Berlin W 62, den 3.5.43, Keithstr. 29, Dr. W/Fi., An die Einwandererzentralstelle, Berlin W 35, Potsdamer Str. 61, gez. Brükner, SS-Obersturmbannführer. Bl. 45.
22. BAB. R 69/448. EWZ-Verbindungsstelle, Berlin, den 5.5.43, An die EWZ-Abteilungsleiter II, SS-Obersturmbannführer Backofen, Litzmannstadt, Betr.: Russlanddeutsche Umsiedler in der Lagern Litzmannstadt. Bl. 47.
23. BAB. R 49/2409. Abschrift, I-1/1-8-5 Dr. St/Klu, 10. Dezember 1943, Betrifft: Umsiedlung aus Weißruthenien, Bezug: Ihr Schreiben vom 30.9.43 – Tgb. Nr. 30/133/43/Me/Mä, An den Reichsführer-SS, Persönlicher Stab, Berlin SW 11, Prinz-Albrecht-Str. 8. SS-Brigadeführer. Bl. 79.
24. Strippel A. NS-Volkstumspolitik und die Neuordnung Europas: Rassenpolitische Selektion der Einwandererzentralstelle des Chefs der Sicherheitspolizei und des SD (1939-1945). Paderborn: Ferdinand Schöningh Verlag, 2011. – 370 s.
25. BAB. R 49/2516. I-3/1-3 Dr. B/St., Berlin-Halensee, den 21. Juli 1943, Vermerk, Vorgang: Einsatz von Russlanddeutschen im Altreich. Bl. 619.

References

1. Antons, J.-H. (2017). Flucht ins “Dritte Reich”. Wie Osteuropäer Schutz im NS-Staat suchten (1943–1945). *Zeithistorische Forschungen/Studies in Contemporary History*, 14, H. 2, 231-257. [In German].
2. Polyan, P.M. (2002). *Zhertvy dvukh diktatur. Zhizn', trud, unizhenie i smert' sovetskikh voennoplennykh i ostarbayterov na chuzhbine i narodine*. Moskva: Rossyiskaiapolytycheskaiaentsyklopediya. [In Russian].
3. Fleischhauer, I. (1983). *Das Dritte Reich und die Deutschen in der Sowjetunion*. Stuttgart: Deutsche Verlags – Anstalt. [In German].
4. Bundesarchiv Berlin (дали – BAB). R 69/448. Berlin, den 26.3.1943, Aktenvermerk für Herrn Regierungsrat Koesters, EWZ, Betr.: Volksdeutsche aus Charkow, gez. Koesters. Bl. 30. [In German].
5. Archiv des Instituts für Zeitgeschichte – München (дали – IfZ-Archiv). MA 303. 3. August 1943, Bericht, Anlage: Rücksiedlung von Volksdeutschen aus gefährdetem Frontgebiet der Ukraine nach Galizien und Litzmannstadt, gez. Hoffmeyer, SS-Oberführer. Bl. 9139-9144. [In German].

6. BAB. R 57/1299. Abschrift, Philipp Schwarz, z. Zt. Schitomir, den 2.3.1943, An die Stabsleitung des Kommandos Dr. Stumpp, Dnjepropetrowsk, Bericht über die Evakuierung der Volksdeutschen aus dem Gebiet Sinelnikowo im Generalbezirk Dnjepropetrowsk, Beauftragter im Kommando Dr. Stumpp, gez. Ph. Schwarz. [In German].
7. BAB. R 69/704. Der Chef der Sicherheitspolizei und des SD, Einwandererzentralstelle, Kommission XVI Sonderzug, Tgb-Nr. 513/43, 26/32-23/Wa/Dr., Lemberg, den 6. März 1943, Postschliessfach 181, An die Einwandererzentralstelle, Abtl. II A, Litzmannstadt, Betr.: Geflüchtete Volksdeutsche aus der Ukraine, SS-Obersturmbannführer. Bl. 218. [In German].
8. BAB. R 69/864. Amt I Dr. St./Ha, I-1/1-8, 4.3.43, Vermerk zum Vertrag beim Reichsführer-SS, Betrifft: Ansiedlung der Schwarzmeer-Deutschen. Bl. 32-33. [In German].
9. IfZ-Archiv. MA 330. Der Reichsführer-SS, 1511/43, Feld-Kommandostelle, den 24.2.43, Geheime Reichssache!, An das Stabshauptamt beim Reichskommissar für die Festigung Deutschen Volkstums, Berlin, Anordnung, gez. H. Himmler. Bl. 3711. [In German].
10. BAB. R 69/704. Der Chef der Sicherheitspolizei und des SD, Einwandererzentralstelle, Kommission XVI Sonderzug, Tgb-Nr. 656/43, 26/32-23/Wa/Dr., Lemberg, den 20. März 1943, Postschliessfach 181, An die Einwandererzentralstelle, Information, Litzmannstadt, z. Hd. von SS-O'stuf. Dr. Gradmann, Betr.: Russlanddeutsche, SS-Obersturmbannführer. Bl. 223-224. [In German].
11. BAB. R 69/448. Volksdeutsche Mittelstelle, Berlin W 62, den 22.3.1943, Keithstr. 29, Dr. Wo/Fi., 1. An den Reichskommissar für die Festigung deutschen Volkstums, Stabshauptamt, z. Hd. SS-Stubaf. Dr. Stier, Berlin – Halensee, Kurfürstendamm 140, 2. An die Einwandererzentralstelle, z. Hd. Reg. Rat. Koesters, Berlin, Potsdamer Str. 61, 3. An das Rasse- und Siedlungshauptamt SS, z. Hd. SS-Hauptstuf. Harders, Berlin SW 68, Hedemannstr. 24, Dr. Wolfrum, SS-Untersturmführer. Bl. 27-28. [In German].
12. BAB. R 69/448. 12. März 1943, Br/KE, Akt.: VI/134, An den Herrn Reichsminister des Innern, Berlin NW 7, Unter den Linden 72, Betrifft: Verleihung der deutschen Staatsangehörigkeit an die in die Deutsche Volksliste der Ukraine eingetragenen Personen, Brückner, SS-Obersturmbannführer. Bl. 21-24. [In German].
13. BAB. R 69/704. Der Chef der Sicherheitspolizei und des SD, Einwandererzentralstelle, Kommission XVI Sonderzug, Lemberg, den 7. Mai 1943, Postschliessfach 181, Persönlich!, Tgb-Nr. 1146/46, 26/32-21/Wa/Dr., An SS-Sturmabführer Gottstein, Einwandererzentralstelle, Litzmannstadt, Betr.: Aktenvermerk über die am Sonntag, den 4.4.43, stattgefundenen Besprechung über die Registrierung volksdeutscher Rücksiedler aus den besetzten Ostgebieten, SS-Obersturmbannführer. Bl. 240. [In German].
14. BAB. R 69/704. 12.4.1943, Ho/Kö., Aktenvermerk, Betr.: Besprechung über die Registrierung volksdeutscher Rücksiedler aus den besetzten Ostgebieten, gez. Hoffmeyer, SS-Oberführer. Bl. 236-238. [In German].
15. Bamm, P. (1944). Der große Kriegstreck 1944. Rückführung und Rücksiedlung von 350000 Rußlanddeutschen – Schicksale und Erlebnisse. *Ostdeutscher Beobachter*, 23. Juli 1944, № 201. [In German].
16. BAB. R 90/355. Der Reichskommissar für das Ostland, Abtlg.: I Politik Az.: 7 E 5, An die Abt. II Gesund zur Kenntnisnahme, Riga, den 23. April 1943, Vermerk, gez. Trampedach.
17. Krivoshej, D.A. (2017). *Sud'by narodov Belarusi pod okkupaciej (ijun' 1941 – ijul' 1944 g.)*. Moskwa: Fond "Istoricheskajapamjat". [In Russian].
18. Tugaj, V.V. (2011). "Fol'ksdojche" v gody Velikoj Otechestvennoj vojny v Belarusi i ih pereselenie v "Novyj Rejh" (1941-1944 gg.). *Evropa: aktual'nye problemy jetnokul'tury: materialy mezhdunar. nauch.-teoret. konf.; g. Minsk, 23 ijunja 2011*. Minsk: BGPU. 243-252. [Online] Available from: <http://elib.bspu.by/handle/doc/2623> [In Russian].
19. BAB. R 69/448. SS-Stubaf. Gottstein, Abschrift, Vorläufiger Zwischenbericht über die Tätigkeit des Kommandos Mitte der Volksdeutschen Mittelstelle, gez. Dr. Wolfrum, SS-Untersturmführer. Bl. 51-52. [In German].

20. Deutsche Besatzungsherrschaft in der UdSSR: 1941-1945; Dokumente der Einsatzgruppen in der Sowjetunion II. Veröffentlichungen der Forschungsstelle Ludwigsburg der Universität Stuttgart. – Bd. 23. – Darmstadt, 2013. [In German].
21. BAB. R 69/448. Abschrift, Volksdeutsche Mittelstelle, Berlin W 62, den 3.5.43, Keithstr. 29, Dr. W/Fi., An die Einwandererzentralstelle, Berlin W 35, Potsdamer Str. 61, gez. Brückner, SS-Obersturmbannführer. Bl. 45. [In German].
22. BAB. R 69/448. EWZ-Verbindungsstelle, Berlin, den 5.5.43, An die EWZ-Abteilungsleiter II, SS-Obersturmbannführer Backofen, Litzmannstadt, Betr.: Russlanddeutsche Umsiedler in der Lagern Litzmannstadt. Bl. 47. [In German].
23. BAB. R 49/2409. Abschrift, I-1/1-8-5 Dr. St/Klu, 10. Dezember 1943, Betrifft: Umsiedlung aus Weißruthenien, Bezug: Ihr Schreiben vom 30.9.43 – Tgb. Nr. 30/133/43/Me/Mä, An den Reichsführer-SS, Persönlicher Stab, Berlin SW 11, Prinz-Albrecht-Str. 8. SS-Brigadeführer. Bl. 79. [In German].
24. Strippel, A. (2011). *NS-Volkstumspolitik und die Neuordnung Europas: Rassenpolitische Selektion der Einwandererzentralstelle des Chefs der Sicherheitspolizei und des SD (1939-1945)*. Paderborn: Ferdinand Schöningh Verlag. [In German].
25. BAB. R 49/2516. I-3/1-3 Dr. B/St., Berlin-Halensee, den 21. Juli 1943, Vermerk, Vorgang: Einsatz von Russlanddeutschen im Altreich. Bl. 619. [In German].

Мартыненко В.Л. Локальные эвакуации немецкого населения из оккупированных регионов СССР зимой – весной 1943 г.

Одним из элементов «тотальной войны», объявленной нацистским руководством в феврале 1943 г., стали массовые перемещения гражданского населения захваченных советских территорий в глубокий тыл. Как правило, эти перемещения носили добровольно-принудительный характер. Среди тех, кто также подлежал обязательной эвакуации, оказались и этнические немцы, пользовавшиеся, как правило, особым покровительством оккупационных властей. Большинство из них, разумеется, не могло не опасаться репрессий после возвращения советской власти и потому предпочло отступить вместе с вермахтом. В результате на протяжении нескольких первых месяцев 1943 г. из нескольких оккупированных регионов РСФСР, УССР и БССР в ускоренном порядке были вывезены тысячи беженцев немецкой национальности. Часть из них, по решению руководства СС, осталась на территории рейхскомиссариата «Украина», другие же отбыли в имперский край Вартегау и Генерал-губернаторство. Несмотря на весьма скромные масштабы, эти эвакуации имели, как минимум, два главных итога. Во-первых, они стали в определенном смысле прообразом (особенно на организационном уровне) административных переселений, развернувшихся осенью того же года на территории Украины. Некоторые соображения (как, например, идея концентрации немецких беженцев на правом берегу Днепра или в Галиции) позже лягут в основу дальнейших планов нацистского руководства. Во-вторых, прибытие достаточно многочисленного контингента советских немцев в Рейх потребовало внесения ряда изменений в нормативно-правовую базу, регламентировавшую порядок их натурализации. Значительная часть этих новшеств будет определять судьбу большинства немецких переселенцев из СССР практически до конца войны.

В представленной статье на основе привлечения значительного массива документов архивных фондов Германии рассмотрены характерные особенности эвакуации этнических немцев из оккупированных регионов России, Украины и Белоруссии зимой – весной 1943 г.

Ключевые слова: этнические немцы, эвакуация, Германия, СССР, Украина, Россия, Белоруссия.

Martynenko V. German Population Local Evacuations from the USSR Occupied Regions in winter – spring 1943.

One of the elements of the “total war” declared by the Nazi leadership in February 1943 was the massive displacement of the civilian population of the occupied Soviet territories to the deep rear. As a rule, these movements were voluntary compulsory. Among those who were also subjected to mandatory evacuation were ethnic Germans, who, as a rule, enjoyed the special patronage of the occupation authorities. Most of them, of course, could not help fearing reprisals after the return of Soviet power and therefore preferred to retreat with the Wehrmacht. As a result, during the first few months of 1943, thousands of refugees of German nationality were quickly evacuated from several occupied regions of the RSFSR, the Ukrainian SSR, and the BSSR. Some of them, by decision of the SS leadership, remained on the territory of the Reichskommissariat “Ukraine”, while others left for the imperial region of Warthegau and the General Government. Despite their very modest scale, these evacuations had at least two main outcomes. First, they became, in a sense, a prototype (especially at the organizational level) of administrative relocations that unfolded in the autumn of the same year on the territory of Ukraine. Some considerations (such as the idea of the concentration of German refugees on the right bank of the Dnieper or in Galicia) would later form the basis for further plans of the Nazi leadership. Secondly, the arrival of a fairly large contingent of Soviet Germans in the Reich required several changes to the legal framework governing the procedure for their naturalization. A significant part of these innovations will determine the fate of the majority of German immigrants from the USSR practically until the end of the war.

In the presented article, based on the involvement of a significant array of documents from the archival funds of Germany, the characteristic features of the evacuation of ethnic Germans from the occupied regions of Russia, Ukraine, and Belarus in winter-spring 1943 are considered.

Keywords: ethnic Germans, evacuation, Germany, USSR, Ukraine, Russia, Belarus.

УДК 94:316.422(87)

<http://doi.org/10.46869/2707-6776-2021-13-5>

Романюк В.О.

<https://orcid.org/0000-0002-8810-794X>

ОСОБЛИВОСТІ ІСТОРИЧНОГО РОЗВИТКУ ВЕНЕСУЕЛИ: МИНУЛЕ І СУЧАСНІСТЬ

У статті розглянуто особливості історичного розвитку Венесуели від часу проголошення незалежності на початку XIX ст. до періоду правління президентів Уго Чавеса та Ніколаса Мадуро. Особливу увагу приділено важливій в історії Венесуели події – відкриттю в 1914 р. гігантського родовища нафти в районі озера Маракайбо, запровадженню та подальшому розвитку так званої нафтоетатичної моделі, впливу нафтогазового видобутку і переробки вуглеводних ресурсів на суспільно-політичне становище країни.

Досліджено період правління президента Венесуели У. Чавеса (1998-2013 рр.), розглянуто загальні тези доктрини «боліваріанської революції» та програми побудови «боліваріанського соціалізму», визначено надбання та проблеми реалізації у Венесуелі партисипаторної демократії, проаналізовано окремі зовнішньополітичні ініціативи президента та кроки, спрямовані на лідерство в регіоні Латинської Америки та Карибського басейну.

У статті проаналізовано антиамериканізм, як характерний напрям зовнішньої політики У. Чавеса та настроїв венесуельського суспільства, досліджено особливості розвитку венесуело-українських двосторонніх відносин.

Зроблено узагальнення досвіду державотворення та проведення реформ у Венесуелі та використання окремих підходів щодо лідерства в регіоні Латинської Америки та Карибського басейну для активізації та посилення ролі України в європейському регіональному співробітництві.

Ключові слова: *регіон Латинської Америки та Карибського басейну, Венесуела, нафтоетатична модель, трансформація політичних процесів, доктрина «боліваріанської революції», «венесуельський антиамериканізм», партисипаторна демократія.*

На межі двох тисячоліть у розвитку окремих країн, ми маємо можливість споглядати й аналізувати низку подій зі складними процесами державотворення і трансформації політичних процесів, але змістовно показових щодо окремих параметрів, чинників чи тенденцій.

Процес державотворення в Україні потребує належної уваги до досвіду інших держав, особливостей їх історичного розвитку, траєкторій політичних режимів, екзогенних та ендегенних чинників впливу, взаємозв'язку явищ суспільно-політичного життя, результативності реформ тощо, і, відповідно, розробки теоретичної бази та методологічних рекомендацій щодо використання окремих заходів в практичній діяльності. За такої змістовної спрямованості матеріали розвитку держав регіону Латинської Америки та Карибського басейну (ЛАКБ) пропонують нам значну площину вивчення політичних процесів, особливостей їх протікання й наслідків.

Вивчення обставин та досвіду трансформацій окремих країн у згаданому регіоні та феномен латиноамериканського розвитку подій може бути корисним

для розуміння факторів модернізації політичних режимів, формування уявлень щодо особливостей протікання політичних процесів з метою виділення суми дієвих інструментальних складових позитивного сценарію розвитку держав чи окремих його елементів, як інституційного, так і процесуального, або будь-якого іншого характеру. Зрештою, історія розвитку країн цього регіону надає широку базу матеріалів щодо того, які механізми, аспекти трансформації політичних процесів можуть бути використані в Україні та яких перетворень політичного характеру варто уникати як сповнених ризиків і неоднозначності перспектив.

У статті зосереджуємо дослідницьку увагу на трансформації політичних процесів однієї з латиноамериканських країн – Венесуели, спробуємо розглянути окремі особливості історичного розвитку цієї країни та відмітити її роль в суспільно-політичному житті регіону ЛАКБ. З цією метою у статті вважаємо доцільним з'ясувати зміст та спрямованість певних політичних процесів у Венесуелі, дослідити особливості історичного розвитку цієї країни в політичній площині та у сфері економічної інтеграції, в реалізації нафтоетатичної моделі, проаналізувати причини трансформації політичних режимів, позначити їх недоліки системного характеру, вийти на розуміння факторів позитивних змін, результативних перетворень, тенденцій розвитку суспільства, економіки та демократії у цій державі.

Варто виокремити широке коло підходів вітчизняних та зарубіжних дослідників до вивчення нагальних проблем згаданого регіону та значну кількість статей і наукових досліджень, фактичного матеріалу країнознавчого характеру, які мають відношення до тематики ЛАКБ і Венесуели. Питання щодо діяльності окремих інтеграційних структур на континенті та участь в них Венесуели, досвід цивілізованої самоідентифікації цієї країни і розвиток партисипаторної демократії, траєкторії трансформаційних процесів у Венесуелі тощо, висвітлювалися в роботах таких зарубіжних та вітчизняних авторів як О. Барабаш, В. Булавін, Ю. Візгунова, Г. Вельтмейер, Е. Дабагян, А. Еррери-Ваїла, А. Ємельянов, М. Іванов, О. Корякін, В. Кириченко, Ж.-П. Марсоз, В. Семенов та ін. Певні політичні процеси у контексті економічної ситуації й ресурсних можливостей і нафтоетатичної моделі Венесуели, еволюцію ролі Венесуели у міжнародній енергетичній політиці та економічного розвитку країн ЛАКБ досліджували В. Гельман, А. Гусева, Д. Єрґін, О. Сарнацький, П. Яковлев, С. Якубовський та ін. Незважаючи на наявність значної кількості досліджень з даної проблеми, низка аспектів теми не знайшла досить глибокого відображення.

На політичній карті світу нескладно відшукати Венесуелу (офіційна назва – Боліваріанська Республіка Венесуела; ісп. – República Bolivariana de Venezuela), пошту за площею (понад 900 тис. кв. км) державу в північній частині Латинської Америки.

Венесуела пройшла тернистий шлях розвитку держави, який був сповнений як драматичних подій 1810-1812 рр. при декількох спробах здобуття незалежності від Іспанії, під час особистої диктатури С. Кастро (1899-1908 рр.), державного перевороту і диктатури Х. Гомеса (1908-1935 рр.) та окремих війн, так і періоду процвітання країни за часів правління Л. Контрераса (1935-1941 рр.) та І. Ангаріта (1941-1945 рр.), реалізації завдань нафтової політики і розвитку нафтоетатичної моделі за часів правління Р. Бетанкура (в кінці 50-х – на початку 60-х рр. XX ст.) та провалу «неоліберального експерименту» політичного режиму А. Переса (1998 р.). Для розвитку Венесуели були притаманні як окремі закономірності еволюції країн ЛАКБ, так і певні особливості історичного розвитку.

У 1810 р. в Каракасі – найбільшому місті-колонії Венесуели було повалено владу іспанського генерал-губернатора та створено Верховну урядову хунту, яка проіснувала недовго. В липні 1812 р. іспанські війська відновили контроль над цією територією. Після повернення до Венесуели Сімона Болівара – національного героя Латинської Америки – конгрес, скликаний у грудні 1819 р. в місті Ангостура (нині – Сьюдад-Бolíвар) проголосив його президентом держави, що об'єднала провінції Венесуела і Нова Гранада (сучасна Колумбія) під назвою Велика Колумбія (у 1822 р. до цієї федерації приєднався Еквадор). У червні 1821 р. іспанська армія у вирішальній битві в долині Карабобо зазнала нищівної поразки, що закріпило успіх республіканського уряду.

У подальшому С. Болівар, який мав величезний вплив і авторитет, очолив боротьбу за незалежність інших іспанських колоній у Південній Америці. В 1824 р. під його керівництвом була визволена Перуанська республіка, а в 1825 р. його іменем була названа ще одна держава Південної Америки – Болівія.

У 1830 р., незадовго до смерті С. Болівара, Венесуела відокремилася від Великої Колумбії та створила незалежну республіку зі столицею в м. Каракас. Першим президентом нової республіки став герой революції, генерал Хосе Антоніо Паес, який підтримував добрі відносини з католицькою церквою, сприяв розвитку сільського господарства, торгівлі та освіти.

У 1859-1863 рр. у Венесуелі тривала війна між прибічниками консерваторів та лібералів. Згодом, у 1870 р. до влади у Венесуелі прийшов представник Ліберальної партії Антоніо Гусман Бланко і правив в країні до 1887 р. А. Бланко розпочав будівництво залізниць, здійснив роботу з вдосконалення засобів зв'язку, добився стабілізації державного боргу, провів в країні реформи у сфері освіти, а також здійснив низку антиклерикальних заходів, позбавивши певним чином католицьку церкву її багатства та впливу.

У 1887 р. загальне невдоволення правлінням А. Бланко змусило його покинути посаду президента і певний час тривала боротьба за владу між різними претендентами; в країні понад десятиліття тривала своєрідна криза, пов'язана з певними територіальними суперечками.

Наприкінці XIX ст. – на початку XX ст. влада в країні перейшла до рук Сіпріано Кастро, який встановив особисту диктатуру (1899-1908 рр.). У спадок від попередньої адміністрації йому залишився великий державний борг, який за часів правління цієї диктатури не тільки не зменшився, а помітно збільшився. Венесуела у відповідь на утиски іноземних інвесторів зіткнулася з відкритою демонстрацією сили з боку Великої Британії, Італії та Німеччини, з мовчазної згоди США, зазнала блокування венесуельських портів, втратила значну частку своїх активів тощо.

У XX ст. Венесуела вступила з тягарем політичних проблем, несприятливою економічною ситуацією, а також з наявністю конфліктів територіального характеру. Проте одночасно в країні почала формуватися так звана **нафтоестатична модель**, яка значною мірою покликана була покращити економічне становище держави.

Суть цієї моделі полягала в наступному: уряд укладав контракти про позики з європейськими та північноамериканськими компаніями, які натомість отримували вигідні концесії. Така модель призвела до двох важливих наслідків: по-перше, економіка країни, хоча і деякою мірою покращилась, ставала залежнішою від доходів нафтової промисловості, а по-друге, почали формуватися політичні інститути і механізми, які працювали над збереженням стабільності в державі задля забезпечення сприятливих умов для роботи нафтових компаній, а отже і для експорту нафти за кордон. Протягом XX ст. ця модель піддалась значним змінам, зберігаючи, тим не менш, основні властиві їй риси [1].

Відкриття у 1914 р. гігантського родовища нафти в районі озера Маракайбо на півночі Венесуели американською енергетичною компанією «Карибська нафта» стало визначальною та доленосною подією в історії розвитку Венесуели, в розвитку економіки держави та енергетичній політиці. Активна розробка цього родовища згодом призведе до невеликого падіння цін на нафту у першій половині 1920-х рр. Проте це було дуже своєчасно, адже Перша світова війна підвищила попит на нафту в Європі. Тому в цей час посилюється діяльність як американських, так і європейських компаній.

У 1908 р. до влади в країні прийшла нова диктатура на чолі Хуаном Вінсенте Гомесом, який очолив державного переворот, скориставшись перебуванням на лікуванні в Європі С. Кастро, і беззмінно правив у Венесуелі до своєї смерті у 1935 р. Варто зазначити, Х. Гомес досяг певної стабільності в діяльності уряду в межах реалізації економічної політики та почав виплачувати величезний державний борг. Це стало можливим після того, як у Венесуелі були відкриті величезні родовища нафти. Диктатор врахував досвід Мексики, яка зазнавала великих труднощів в подібній ситуації, та звернувся до різних іноземних нафтовидобувних компаній з проханням надати пропозиції щодо спільної розробки нафтових родовищ з тим, щоб вибрати серед них найвигідніше. Закликавши на допомогу експертів, Х. Гомес зміг досягти таких

домовленостей, які забезпечили процвітання Венесуели та дозволили виконати усі фінансові зобов'язання країни. Венесуела стала державою, яка певний період не мала заборгованості перед зовнішніми інвесторами.

Режиму Х. Гомеса (1909-1935 рр.) необхідно було вибудовувати відносини з найбільшими нафтовими корпораціями, що призвело до появи нового компоненту зовнішньополітичного курсу країни – «нафтової дипломатії». Вона була спрямована на іноземні компанії, а також на ті країни і політичні кола, які захищали їх інтереси. Відтоді почався пошук балансу інтересів Венесуели та іноземних компаній у сфері вуглеводневих ресурсів. Режим Х. Гомеса все ж намагався відстояти національні пріоритети в нафтовій сфері, але ці спроби нашоувалися на сильний опір іноземних компаній і урядів.

Після смерті Х. Гомеса його наступник – Лопес Контрерас (1935-1941 рр.) провів модернізацію державних інститутів, політичну лібералізацію, а також прийняв новий закон, який фактично унеможливив отримання іноземними компаніями нових ліцензійних ділянок. Ці заходи стали першим кроком до обмеження впливу іноземних монополій. Але цього все ж було недостатньо, адже в період правління Л. Контрераса та його наступника – Ісайаса Медіна Ангаріта (1941-1945 рр.) країна отримувала не більше 7% від доходів іноземних монополій. Подібна ситуація не могла тривати довше, і це визнавали й самі нафтові концерни.

Поряд з цим, за часів правління Л. Контрераса та І. Ангаріта у Венесуелі відбулися певні соціально-економічні демократичні зміни. Так, в країні були розпочаті роботи щодо виконання програм освіти, охорони здоров'я та вдосконалення організації суспільної праці, а також продовжувався неквапливий рух в бік аграрної реформи, укладались вигідніші контракти з іноземними нафтовими компаніями. Лідери держави вдалися до певних демократичних реформ, уникаючи при цьому будь-яких насильницьких заходів. В країні була дозволена діяльність Комуністичної партії Венесуели.

У такий сприятливий час 13 березня 1943 р. у Венесуелі був опублікований «Закон про вуглеводневу сировину», який більш ніж вдвічі збільшував прибуток держави від видобутої нафти, а також оголошував повернення всіх концесій, виданих на дату підписання закону, у власність держави через 40 років, тобто фактично, у 1983 р. нафтовий комплекс Венесуели повинен був бути націоналізований [2, р. 73]. Проте це реально відбудеться навіть раніше.

У 1941-1945 рр. завдяки нафтовому фактору продовжувався розвиток міжнародних зв'язків Венесуели. У травні 1942 р. країну вперше в її історії відвідав з офіційним візитом лідер іноземної держави – президент Перу Мануель Прадо-і-Угартече, а в 1942-1944 рр. Каракас відвідали президенти Колумбії, Болівії, Еквадору, Парагваю, Гаїті. У 1943 р. І. Ангаріта здійснив тур по «боліваріанським державам» та встановив дипломатичні відносини з окремими великими державами, зокрема з СРСР – в 1945 р. [3, р. 30]. Ці кроки у зовнішній політиці свідчать про поступове зростання ролі Венесуели в

міжнародній політиці, чому значною мірою сприяла наявність великих покладів вуглеводневих ресурсів та розвиток в державі *нафтоетатичної моделі*.

Таким чином, в період 1935-1945 рр. відбулася певна трансформація нафтоетатичної моделі, яка містила три основних принципи: 1) досягнення справедливішого розподілу прибутку між іноземними корпораціями і державою; 2) використання нафтовидобувної галузі в якості основи для залучення іноземних інвестицій; 3) обмеження обсягів запасів нафти, що знаходяться під контролем іноземних компаній [1].

Переломним моментом економічного і політичного курсу Венесуели став державний переворот в країні 18 жовтня 1945 р., який привів до влади Ромуло Бетанкура. Він поставив перед собою вісім цілей у сфері нафтової політики: 1) збільшити рівень податків на прибутки іноземних компаній; 2) забезпечити самостійний вихід на світовий енергетичний ринок; 3) зупинити видачу концесій та створити державну нафтову компанію; 4) досягти переробки більшої частини нафти в межах країни на власних підприємствах; 5) здійснити заходи з консервації частини нафтових запасів; 6) створити належні умови для реінвестування частки прибутку в сільське господарство; 7) покращити умови працівників нафтової промисловості; 8) за рахунок прибутків від нафти диверсифікувати національну економіку [4, с. 169]. Однак ця спроба виявилася невдалою, адже суспільство в цілому не було готове до відмови від нафтоетатичної моделі. Важливу роль зіграв і тиск з боку США.

У результаті трансформації політичного режиму у Венесуелі склалася політична система, за якої дві партії з багато в чому подібними програмами змінювалися при владі впродовж сорока років, створюючи видимість розвиненої представницької демократії. Паралельно, скеровування значного потоку нафтодоларів у соціальну сферу дозволяло підтримувати відносно високий рівень життя в порівнянні з іншими країнами ЛАКБ. Така ситуація призводила до підтримки існуючої ситуації населенням, а отже, і до консервації *нафтоетатичної моделі*. Нафтовий фактор дозволив Венесуелі отримати своєрідну альтернативу «плану Маршалла» в Європі – потужні інвестиційні надходження з боку приватних компаній, що створювали необхідну інфраструктуру для потреб нафтової промисловості.

Мету нафтової політики країни в кінці 50-х – на початку 60-х рр. XX ст. сформулював Перес Альфонсо, що зайняв пост міністра вуглеводневих ресурсів при Р. Бетанкурі. Його доктрина отримала назву «нафтового п'ятикутника», так як включала в себе реалізацію п'яти основних цілей: 1) підвищення рівня участі держави у прибутках нафтових компаній; 2) створення і розвиток Координаційної комісії щодо збереження та торгівлі вуглеводневими ресурсами; 3) проведення політики ненадання концесій; 4) створення державної компанії – «Венесуельської нафтової корпорації»; 5) створення Організації країн-експортерів нафти (ОПЕК) [1].

Водночас, в 60-х рр. XX ст. уряд Венесуели посилив тиск на іноземні компанії. Так, у 1960 р. була створена державна компанія «Венесуельська нафтова корпорація» («Petroleum of Venezuela»), а в 1964 р. було прийнято рішення передати їй під контроль не менше 33% внутрішнього ринку нафтопродуктів. У березні 1971 р. в Національний конгрес надійшов проект закону про повну націоналізацію внутрішнього ринку вуглеводневої сировини. У липні того ж року було прийнято закон, що встановив контроль над використанням нафтових активів, які повинні були бути повернені державі у 1983 р., що стало актом конфіскації за своєю суттю [5, с. 486].

Отже, період з кінця 60-х і до початку 70-х рр. XX ст. став межею, що ознаменувала початок нового етапу як в еволюції *нафтоетатичної моделі* держави, так і в зовнішній політиці. Епоха панування іноземних нафтових монополій у Венесуелі, а також орієнтування у зовнішній політиці виключно на інтереси США, підійшла до свого логічного завершення.

На початку 1970-х рр. за темпами економічного розвитку Венесуела вийшла на одне з перших місць в регіоні Латинської Америки та Карибського басейну. Її ВВП протягом попереднього десятиліття подвоївся. Ще сприятливішим для Венесуели став наступний період. Низка близькосхідних криз спричинила різке зростання нафтових цін, зокрема й на венесуельську нафту. Різке і несподіване поліпшення стану венесуельської економіки створило передумови для формування доктрини «Великої Венесуели» [1].

Початок 1970-х рр. у зовнішній політиці Венесуели став періодом погіршення відносин між Вашингтоном і Каракасом. У 1972 р. Венесуела денонсувала, як нерівноправний, договір про торгівлю з США, підписаний ще в 1939 р. Цей договір передбачав надання взаємних митних поступок на 17 венесуельських і 623 американських товарів. Після цього, у 1974 р. США ухвалили «Закон про торгівлю», що вводив протекціоністські обмеження на імпорт нафти з низки іноземних держав. Найбільшою мірою це рішення вдарило по Венесуелі та Еквадору [6, р. 208].

Окремо варто зазначити, що послідовний історичний розвиток Венесуели дозволяє дослідити певним чином *трансформації політичних процесів*. В 60-70-і рр. XX ст. майже «вітринна» двопартійність, атрибути демократичного політичного режиму, значний рівень прав і свобод, мали б сприяти готовності Боліваріанської Республіки Венесуела до гнучких та своєчасних трансформацій. Але свою негативну роль відіграв фактор «ресурсного прокляття».

За умов зростання цін на нафту і отримання надприбутку, країна була втягнута в популістські плани (проект президента К. Переса – La Gran Venezuela), що вимагали надзатрат без перспектив отримання правомірної вигоди. Рентний характер економіки і політичний режим, створений на основі союзу представників еліт з визначеними долями ренти – фактори, які сприяли консервації певного статус-кво. Коаліції отримувачів ренти не були

зацікавленні в диверсифікації вкладів, розвитку інших галузей економіки. Задля підтримання стандартів життя завищувалась заробітна плата для держслужбовців й, особливо високою вона була серед військових й правоохоронців. Для найбідніших верств населення існували свої програми допомоги, фінансової підтримки тощо. В ситуації зниження цін на нафту з'ясувалось, що економіка країни перебуває в тривалій стагнації, населення не готове до низьких стандартів життя, а політичний режим виявився не надто ефективним.

Перераховані фактори спонукали країну до чергового перегляду нафтовидобувної політики. Венесуела стала на шлях націоналізації нафтової промисловості. Проте остаточна націоналізація в 1976 р. не тільки не змінила контури *нафтоетатичної моделі*, а, навпаки, зміцнила її. Верховна державна влада отримала ще більше прибутків для реалізації своїх далекоглядних планів. Одночасно, почалося формування нової венесуельської еліти, що претендувала на отримання нових важелів політичного тиску та проведення оновленого менеджменту найбільшою державною нафтогазовою компанією «Petróleos de Venezuela, Sociedad Anonima» (PDVSA).

На початку 70-х рр. XX ст. нафтовий чинник став відігравати найважливішу роль у взаємовідносинах Венесуели з країнами третього світу. Після енергетичної кризи 1973 р. та різкого збільшення державних доходів країн-експортерів нафти, Організація країн-експортерів нафти (ОПЕК) запровадила діалог «Південь-Південь» для зміцнення позиції країн третього світу, за що активно виступав уряд Венесуели.

У 1977 р. Венесуела стала непостійним членом Ради Безпеки ООН, що дозволило їй активізувати діяльність на міжнародній арені. Президент Карлос Перес відвідав з офіційними візитами основні держави-експортери нафти, що були членами ОПЕК, зокрема такі країни, як Саудівську Аравію, Ірак і Кувейт.

Проте надмірна опора на успішно працюючу нафтову галузь стала однією з причин початку економічної та політичної кризи у Венесуелі в середині 80-х рр. XX ст. Її символом стало 18 лютого 1983 р., коли було оголошено про девальвацію болівара [7, р. 304]. Країна постала перед необхідністю зміни напрямку свого подальшого розвитку.

Спробу відмовитися від встановленої моделі держави зробив президент Венесуели К. Перес. Політика, яку він почав проводити, отримала умовну назву «*великого віражу*» і можна зазначити, що в цілому була певним неоліберальним експериментом. Окрім того, К. Перес почав «широкий політичний наступ» на міжнародній арені. Тільки за два перших роки свого президентства від здійснив 43 офіційних візити за кордон, більше ніж будь-хто з його попередників. У деяких випадках каталізатором розвитку співпраці з іншими країнами служили проекти в галузі нафтогазової промисловості. Таким чином, нафтопереробна галузь на початку 1990-х рр., в руслі нового зовнішньополітичного курсу

К. Переса, виконувала не тільки чисто економічні функції, а й певним чином впливала на міждержавні відносини.

Проте венесуельське суспільство, яке звикло отримувати різні соціальні пільги за рахунок нафтодоларів, виявилось не готовим до нього, що і призвело в подальшому до відсторонення президента Венесуели К. Переса від влади. Це вочевидь стало черговим свідченням міцності та стійкості *нафтоетатичної моделі*, що водночас, гальмувало розвиток Венесуели. Криза політичного режиму у Венесуелі та невдоволення певних верств венесуельського суспільства призвели до трагічних подій 1992 р., коли в державі відбулися одразу дві спроби військового перевороту – 4 лютого і 27 листопада на чолі з підполковником Уго Чавесом.

На початку 1990-х рр. Венесуела оголосила про початок нового етапу в своїй нафтовій історії – вперше з 1976 р. приватні іноземні компанії отримали доступ до участі в нафтогазових проектах Венесуели. Цей період отримав назву «*Apertura Petrolera*» («нафтова відкритість») [8, р. 477].

На розвиток політичних процесів Венесуели, як ми вже зазначали, тривалий час суттєво впливав фактор великих запасів нафти і розвитку *нафтоетатичної моделі*, відповідно, можливість отримання надприбутків у нафтовидобуванні.

Спокуси великих прибутків саме ресурсного характеру породжували певні несподівані повороти як в суспільно-політичному житті, так і в економічному розвитку країни. Як зазначає науковець В.Я. Гельман, сама наявність ресурсних потужностей не означає автоматичних випробувань соціально-економічної сфери, чи певних політичних трансформацій та потрясінь: «Багато що тут залежить від «спадщини минулого», від впливу сформованих протягом тривалого часу механізмів політико-економічного управління і взаємозв'язку держави і соціальних груп суспільства» [4, с. 212].

Певні політичні режими еволюціювали під впливом ресурсного фактору, вони робили зовні незрозумілі кроки та утворювали змістовно складні конфігурації політичного процесу (Мексика, Венесуела). Але в еволюції окремих політичних режимів, як наголошує В.Я. Гельман, не все залежало від «спадщини минулого» [4, с. 212], багато що визначалося тими рішеннями, які приймали окремі політичні сили чи лідери у певні ключові, критичні моменти історичного розвитку країни.

У Венесуелі такими рішеннями стали Закон про нафту 1922 р., що надавав дозвіл іноземцям отримувати концесії, що фактично надалі сприяло ствердженню панування американських корпорацій в нафтовидобуванні (вже у 1928 р. Венесуела вийшла на друге місце у світі в якості експортера нафти (слідом за США), та Акт про вуглеводні 1943 р. (ним податкові прибутки галузі були покладені в основу функціонування фінансової системи всієї країни, утворюючи рентозорієнтований ухил в економіці).

Події 1990 р., пов'язані з кризою в Перській затоці, також сприятливо позначилися на економічному становищі Венесуели. Але цей добробут

виявився примарним. Після придушення масових заворушень 1989 р. ситуація в країні в цілому стабілізувалася, але акції невдоволення, що свідчили про глибоку кризу не тільки економіки країни, а також її демократичних інститутів, продовжилися.

Після провалу «неоліберального експерименту» президента К. Переса в суспільстві Венесуели почалася певна поляризація. Її піком стали президентські вибори 5 грудня 1998 р. та прихід до влади Уго Чавеса (1999-2013 рр.), який висунув популістську *доктрину «боліваріанської революції»*. В її основу було покладено тезу про те, що всі без винятку режими, що існували в країні протягом 170 років після смерті національного героя Латинської Америки С. Болівара, незалежно від їх характеру є олігархічними, і такими, що не відповідають інтересам венесуельського народу. Тому в країні повинна відбутися чергова трансформація політичного режиму і на зміну попередній владі повинна прийти «П'ята Республіка», що базується на принципах соціальної справедливості та партисипаторної демократії [9, р. 16-21].

Аналізуючи політику, яку проводив У. Чавес на посту президента Венесуели, російський дослідник М. Іванов переконливо стверджує, що У. Чавес (Уго Рафаель Чавес Фріас (ісп. *Hugo Rafael Chávez Frías*)) – один з видатних міжнародних політиків і державних діячів на межі XX-XXI ст. та вважає його правління прикладом поєднання патріотизму, сміливості й здорового глузду, зразком служіння своїй країні та народу.

Як зазначає М. Іванов, поєднання релігійної віри, опори на армію та прагнення до соціальної справедливості з дитинства захоплювало уяву У. Чавеса, та як його *«ідейна триада»* збереглася на все життя [10, с. 212-231]. Він пройшов складні та небезпечні етапи підпільної боротьби (поряд з успішною військовою кар'єрою до підполковника), період невдалого державного перевороту 1992 р. і тюремного ув'язнення (до амністії 1994 р.), організації легальної політичної партії («Рух П'ятої Республіки»), яка привела його до переконливої перемоги на президентських виборах 1998 р. Зазначимо, що У. Чавес був першим у плеяді лівих латиноамериканських лідерів, які прийшли до влади наприкінці XX ст. – на початку XXI ст. (2002 р. – Л. Лула да Сілва в Бразилії; 2003 р. – Л. Гутьєрес в Еквадорі, Н. Кіршнер в Аргентині; 2004 р. – Т. Васкес в Уругваї; 2005 р. – Е. Моралес в Болівії; 2006 р. – Р. Корреа в Еквадорі та Д. Ортега в Нікарагуа). Він першим серед світових лідерів відкрито проголосив в 90-ті рр. XX ст. про свою мету побудови соціалізму у Венесуелі. До того ж він зробив це в т.зв. епоху «Вашингтонського консенсусу», в період засилля у світовій економіці та політиці неолібералів та МВФ, коли після поразки Радянського Союзу та його союзників у холодній війні багатьом здавалось, що ідея соціалізму була остаточно дискредитована та викинута на звалище історії [11, с. 14].

Його ідея та програма побудови *«боліварінського соціалізму»* відрізнялась від тієї догматичної версії, яка завела радянське керівництво в ідеологічний кут.

У. Чавес у пошуках свого шляху звернувся до латиноамериканських мислителів – насамперед Хосе Карлоса Маріатеги (ісп. José Carlos Mariátegui), який вважав, що індіанці (як й інші народи світу) тисячоліттями жили при первісному соціалізмі, що ідеї соціальної справедливості були характерні для сільських громад, традиційних спільнот і цей досвід повинен бути використаний у наші дні. «Чим далі ми йдемо до своїх коренів, – заявляв венесуельський лідер, – тим сучаснішими стають наші лозунги соціалізму. Я соціаліст, боліваріанець, революціонер!» [12, р. 55; 13, р. 124]. Він буквально був одержимий ідеями С. Болівара («Визволителя Латинської Америки» в роки війни за незалежність ХІХ ст.) – на них, за його словами, обґрунтовував усі свої життєві та політичні плани. Обожнювання С. Болівара прийняло в У. Чавеса характер своєрідного культу: його ім'ям було названо підпільний рух в лавах збройних сил – «Революційний Боліваріанський рух – 200» (MBR-200), який він очолив; комплекс реформ після приходу У. Чавеса до влади – «Боліваріанський соціалізм», сама країна змінила назву (Боліварінська Республіка Венесуела), іменем визволителя були названі місцеві органи влади та самоуправління («Боліваріанські місії»). В доповнення до вищої нагороди – Ордена Визволителя, заснованого наприкінці ХІХ ст., з'явилась традиція нагородження видатних діячів копією відомої шпаци С. Болівара. Неодноразово під час проведення важливих засідань уряду У. Чавес просив не займати одне з крісел, призиваючи «дух Болівара» прийняти участь в обговоренні [14; 15, р. 151-172].

У питаннях віри він покладався на «народну релігію», яка об'єднувала католицизм з місцевими язичницькими віруваннями та ритуалами. У. Чавес був прибічником «теології визволення», яка поєднувала релігійні погляди з метою соціальної справедливості [16, р. 217].

Наголошуючи на певних здобутках *«боліварінського соціалізму»*, дослідник М. Іванов вказував, що в своїй політиці президент У. Чавес виходив з того, що лібералізм та ринкова економіка множать нерівність, безправ'я, несправедливість, егоїзм, колосальні витрати ресурсів і хаос – в цьому їх головна суть. Для виходу з кризи та економічного розвитку необхідно планування, зосередження сировинних і земельних ресурсів в суспільстві, жорсткий контроль над ними, повна зміна пріоритетів розвитку [10, с. 17].

Зазначимо також окремі досягнення за часів правління У. Чавеса, за рахунок яких країна досягла певного прогресу в економічному розвитку, який було особливо помітно на той час в межах загального розвитку країн Латинської Америки та Карибського басейну.

Так, була здійснена націоналізація нафтогазової компанії «Petróleos de Venezuela, Sociedad Anonima» (PDVSA), національної електромережі, підприємств з видобутку та переробки сировинних ресурсів, по всій території країни були прокладені засоби зв'язку та Інтернет, держава здійснила суттєві вкладення в розвиток науки і техніки та вперше в історії Венесуели вийшла в космос, запустила свої супутники («Болівар» та «Міранда»).

Аргарна реформа дозволила десяткам мільйонів селян стати повноправними володарями своїх земель. Держава послідовно почала рухатися в напрямку належного забезпечення населення продуктами харчування, розуміючи, що в умовах неоголошеної війни з боку США одна із головних цілей – продовольча безпека [17].

У 2012 р. зростання ВВП складало 5,5% – один із самих високих у світі. Рівень безробіття скоротився з 15,2% у 1998 р. до 6,4% у 2012 р. за рахунок створення більш ніж 4 млн. нових робочих місць [18].

В останній рік президентства У. Чавеса зовнішній борг країни зменшився з 45% до 20% ВВП. Венесуела відмовилась від послуг МВФ і Світового банку, повернувши достроково всю суму заборгованості.

Показники життєвого рівня населення багаторазово покращилися після створення державою загальнонаціональної системи охорони здоров'я, яка гарантувала безоплатну медичну допомогу усім громадянам. В країні було відкрито значну кількість медичних центрів. За десятиріччя суттєво зріс показник середньої тривалості життя венесуельців та наполовину скоротилась дитяча смертність. В країні помітно виросли затрати уряду на соціальні потреби, реформа освіти була спрямована насамперед на подолання безграмотності та мала великий успіх.

Як наслідок реалізації програми побудови «*боліваріанського соціалізму*», продуманої стратегії використання досвіду планування (насамперед, СРСР) і завдяки енергії У. Чавеса та його прибічників змінилось і ставлення громадян до держави. За розробленим ООН і міжнародними організаціями «індексу задоволеності життям» (він розраховується за низкою показників, включно з економічним та соціальним становищем громадян, їх ставленням до сфер освіти, охорони здоров'я, політичних інститутів і виборів, можливостями самореалізації тощо) у 2012 р. Венесуела вийшла на 19 місце у світі, відразу за Німеччиною. У 2013 р. вона опустилась на один щабель, займаючи гідне місце між Люксембургом та Бельгією [19].

Демократія за роки правління У. Чавеса в межах реалізації *партисипаторної демократії*, як було зазначено, набула істиннішого значення при голосуванні громадян на виборах. Венесуельці користувалися ширшою демократією, якої не завжди дотримувалися на виборах громадяни розвинутих країн Заходу, що полюбили хизуватися своїми «свободами». Підтасувати результати «самих чесних, відкритих і прозорих у світі виборів» (зі слів експрезидента США Дж. Картера, який виступав в ролі спостерігача на багатьох із них) неможливо – це визнали експерти усіх авторитетних міжнародних організацій. Тому легітимність обраних влад не підлягає будь-якому сумніву [11, с. 16].

У Венесуелі також була помічена досить свідома, активна політична участь громадян у формуванні, виробленні та реалізації політичних та інших життєво важливих рішень, як важливий елемент *партисипаторної демократії*. Більш

того, існує переконання про здатність громадян Венесуели не лише брати участь у виборах, референдумах, плебісцитах, але й безпосередньо у політичному процесі при підготовці, прийнятті та впровадженні владних рішень, оскільки були створені умови для активної політичної соціалізації індивіда.

Широкий спектр різнонаправленості розвитку політичних систем світу пропонує широку емпіричну й соціологічну базу для подальшого вивчення й аналізу, зокрема в регіоні Латинської Америки та Карибського басейну з його змістовною поліваріантністю і динамізмом траєкторій політичних процесів, що можуть бути предметом окремого дослідження задля вирішення завдань пошуку шляхів і методів успішного розвитку України [20, с. 26-27].

На регіональному рівні Венесуела прагне позиціонувати себе в ролі одного з лідерів *латиноамериканського регіоналізму*. Формально визнаючи провідну ідейно-політичну роль Куби, Венесуела стала основним спонсором «лівих» режимів й розраховувала замкнути на собі кубинську ідеологічну спадщину [21, с. 99].

У результаті в ідеологічному аспекті цього регіону стала помітною конкуренція двох груп соціально-орієнтованих сил, яка створює для Венесуели труднощі зовнішньополітичного позиціонування. У цих умовах офіційний Каракас дотримується подвійного підходу до розвитку регіональної підсистеми. З одного боку, він зберігає орієнтацію на формування та розширення блоку лівих режимів під своїм патронатом. З іншого – прагне не дозволити суперництва з поміркованими лівими урядами, яке може перерости в розкол, що може стати гарною нагодою для США відновити колишній вплив в регіоні. Для досягнення першої мети був створений Боліваріанський альянс для народів нашої Америки – АЛБА (ісп. – *Alianza Bolivariana para los Pueblos de Nuestra América*).

Зближення з поміркованими режимами знайшло вираження в приєднанні до впливових регіональних структур ЛАКБ, які Венесуела сприймає як частину однієї композиції латиноамериканської регіональної підсистеми. Так, АЛБА покликана стати об'єднанням, у якому економічний та ідейний вплив Венесуели забезпечують їй провідне політичне становище. У межах Спільного ринку країн Південного конусу (МЕРКОСУР; ісп. – *Mercado Común del Sur, MERCOSUR*) Венесуела відстоює ідею економічної інтеграції на взаємовигідній, рівноправній основі. Каракас розглядає договір про створення Південноамериканського союзу націй (УНАСУР; ісп. – *Unión de Naciones Suramericanas, UNASUR*) саме як інструмент координації південноамериканських держав з військово-політичних питань. Регіональний блок держав Латинської Америки і Карибського басейну (СЕЛАК; ісп. – *Comunidad de Estados Latinoamericanos y Caribeños, CELAC*) був задуманий як найширший політичний форум, який може замінити Організацію американських держав, у яких очевидний вплив зберігають США. У результаті

узгоджена політика регіонального співробітництва має, на думку офіційного Каракаса, сприяти розширенню можливостей політичного маневру, зміцненню незалежності країни як у міжнародних справах, так і у визначенні пріоритетів внутрішньополітичного розвитку [21, с. 99].

В останнє десятиліття ХХ ст., більшість країн регіону однозначно орієнтувалися на США. Проте група провідних держав (Аргентина, Бразилія та Венесуела) взяла курс на переважний розвиток не панамериканської, а латиноамериканської інтеграції і на диверсифікацію економічних і політичних зв'язків за межами Західної півкулі. В цей час інтеграційні процеси в країнах Латинської Америки відбуваються у межах *«відкритого регіоналізму»*, поняття якого було обґрунтовано у 1994 р. Економічною комісією ООН для країн Латинської Америки (ЕКЛАК) на XXV сесії в Картахена-де-Індіас (Колумбія). *«Відкритий регіоналізм»* характеризується відкритістю для приєднання нових членів, відсутністю жорстких внутрішніх структур, можливістю режиму *«асоційованого членства»*, настановою на співпрацю з іншими інтеграційними об'єднаннями, великою відкритістю щодо світового ринку та іноземного капіталу [22, с. 242-249]. Тепер латиноамериканська інтеграція орієнтувалася, головним чином, на світовий ринок, на створення умов для підвищення конкурентоспроможності економік держав і регіональних об'єднань у світовій економіці, а не тільки на регіон ЛАКБ, як це було в 60-70-х рр. ХХ ст.

Варто наголосити, що згадані об'єднання регіону ЛАКБ у своїй діяльності дотримуються певних принципів: антиамериканські спрямування; проведення політики *«девелопменталізму»* як постсистемного підходу до аналізу макрополітичних процесів, який покликаний гармонійно поєднати ліберальні принципи інтеграції та ліві настрої усіх країн регіону; зростання ролі Бразилії та Венесуели, як могутніх політичних акторів на міжнародній арені та впливових ідейних натхненників латиноамериканських об'єднань, що володіючи великими запасами природних ресурсів, сміливо змінюють напрями співпраці, як наприклад з Китаєм та Росією, і таким чином трансформують певне політичне забарвлення всього латиноамериканського континенту. Очевидно, що дотримання згаданих принципів залишатиметься цікавою темою для подальших досліджень діяльності регіональних об'єднань ЛАКБ.

Зазначимо, що незважаючи на сформульовані засади стратегії і пріоритети Венесуели на міжнародній арені, визначене коло союзників та ворогів, а також прийняті підходи до розвитку регіонального співробітництва, зовнішньополітичний курс діяльності Венесуели не був позбавлений низки протиріч та певної непослідовності.

Так, У. Чавес незмінно жорстко критикував діяльність ООН за невиконання покладеної на неї місії, при кожному вдалому випадку Венесуела проявляла виключну наполегливість з тим, щоб зайняти місце непостійного члена Ради Безпеки ООН, яке вочевидь планували використовувати, як для зміцнення позиції Венесуели, як одного з лідерів латиноамериканського регіоналізму, так і

для створення додаткового майданчика для протистояння зі США [23, с. 116-117].

Характерною особливістю політики У. Чавеса були антиамериканські підходи щодо розвитку міждержавних відносин та регіонального співробітництва, окремі виступи та практичні дії у межах політики т.зв. «венесуельського антиамериканізму», що відображали антиамериканські настрої у венесуельському суспільстві. Цей аспект політики Венесуели за часів президенства У. Чавеса предметно досліджено співробітником Інституту Латинської Америки РАН Е. Дабагяном, який, зокрема, зазначив, що для венесуельського лідера надзавданням побудови багатопольярного світу була протидія гегемонізму єдиної наддержави, що намагалася нав'язати свою волю іншим країнам, насадити там вигідний собі порядок, вишикувати усіх за ранжиrom та позбавити народи власної ідентичності. Логічним наслідком такого підходу стала незатухаюча конфронтація зі США [23, с. 105].

У. Чавес при певній сприятливій нагоді критикував дії адміністрації президента США на міжнародній арені. Так, він виступав проти бомбардувань Афганістану, введення військ в Ірак, обвинувачував адміністрацію президента США щодо насильного відсторонення Ж.-Б. Арістіда від влади на Гаїті. Венесуельський лідер визнавав підступними дії американців, зокрема, в експансії т.зв. «споживчої цивілізації», в «помаранчевій революції» в Україні та у «трояндовій революції» в Грузії.

На 3-му Саміті Америк, що проходив під егідою Організації американських держав у квітні 2001 р. в Квебеку (Канада) за участі 34 глав держав та урядів країн Північної та Південної Америки, крім Куби, при проведенні чергового раунду переговорів у питанні створення зони вільної торгівлі Західної півкулі, Венесуела висловила свою незгоду з позицією США. Суть позиції Венесуели полягала у протидії планам США форсувати створення спільного ринку товарів, фінансів та послуг від Аляски до Вогняної землі, оскільки в такому сценарії розвитку спільного ринку У. Чавес вбачав небезпеку малим країнам. Він категорично засудив і відкинув пропозиції США, які, на його думку, суперечили інтересам латиноамериканських країн, а також заявив, що не може підписати подібні зобов'язання [24, с. 79].

У квітні 2002 р. У. Чавес спрямував на США шквал звинувачень щодо акції його повалення, а в період підготовки і проведення референдуму у Венесуелі в кінці 2004 р. виступив з різкими нападками на адміністрацію США, звинувачуючи її у втручанні у внутрішні справи. Венесуельський лідер, сказав, що, якщо американці «посміють сунутися на національну територію», то будуть позбавлені поставок нафти [25, с. 81].

Своєрідним апофеозом антиамериканських настроїв був яскравий, емоційний виступ У. Чавеса на сесії Генеральної Асамблеї ООН у вересні 2006 р., коли він обізвав президента США Дж. Буша «дияволом». Іноді здавалося, що відносини двох країн підходили до лінії розриву.

Венесуельська влада з великим сподіваннями сприйняла появу в Білому домі у січні 2009 р. 44-го президента США Барака Обами і висловила надію на зміну політичного курсу США та потепління двосторонніх відносин. Так, У. Чавес зазначав: «Історичне обрання нащадка африканців головою самої могутньої країни світу – ознака того, що епохальні зміни, що зародились на Півдні Америки, зможуть торкнутися і Сполучених Штатів» [23, с. 106].

Новий президент США Б. Обама обіцяв докласти зусиль до виправлення ситуації у двосторонніх відносинах США та Венесуели і досягти послаблення антиамериканських настроїв Венесуели. Однак, як свідчить подальший розвиток міждержавних взаємин, одних зусиль Б. Обами виявилось недостатньо і адміністрації президента США не вдалося досягти помітного покращання двосторонніх відносин за низки причин. Однією із них, ймовірно варто вважати домовленість США з лідером Колумбії Х.М. Сантосом щодо розміщення на колумбійських базах близько 1,5 тис. американських військовослужбовців для «ефективної боротьби з наркотрафіком». Відразу надійшла різка відповідь Венесуели, в якій США було звинувачено у підготовці агресії проти Венесуели з території сусідньої держави. Бурхливу реакцію президента Венесуели У. Чавеса викликала також опублікована у 2010 р. доповідь Конгресу США, в якій було сказано, що Венесуела перетворилася у великий центр з розповсюдження наркотиків в Південній Америці [26, с. 49].

Таким чином, відносини Венесуели і США знову повернулися у звичне русло: президент США став критикувати Венесуелу за зближення з Іраном, проти якого США ввели додаткові санкції, а У. Чавес звинуватив Білий дім у спробах дестабілізації ситуації в Росії шляхом підтримки протестних рухів, що виплеснулися на вулиці у грудні 2011 р. [23, с. 106].

У своєму дослідженні науковець Е. Дабагян також зазначив, що політична конфронтація Венесуели з адміністрацією президента США своєрідно поєднувалася з бездоганним виконанням зобов'язань щодо експорту нафти. Так, поставки нафти з Венесуели забезпечували понад 10% потреб США і не скорочувались навіть у момент самої гострої кризи 2002-2003 рр. Доречно звернути увагу на таку деталь: на території США розташовані венесуельські нафтопереробні заводи та бензозаправні станції. Не зайвим буде зазначити, що товарообіг між США та Венесуелою досягнув великих розмірів. Як висловилися зарубіжні експерти, У. Чавес був прагматиком, який розумів, що «негоже різати курку, яка несе золоті яйця».

В контексті таких своєрідних відносин між США та Венесуелою латинознавець Е. Дабагян зазначив думку публіциста Р. Джусі, який розповідаючи про істинні причини збереження існуючого стану речей між США і Венесуелою, зробив висновок: «Імперіалізм, який закабалив нас, підпорядкував і продовжує експлуатувати, життєво необхідний для втілення соціалістичної утопії» [23, с. 107].

Отже, «венесуельський антиамериканізм», на думку дослідників, залишався переважно лише інформаційно-пропагандистським, який здебільшого обмежувався пропозиціями реформування ООН, враховуючи скасування права вето постійних членів Ради Безпеки, постійною критикою позиції США в регіоні ЛАКБ та зовнішньополітичної активності США, зокрема, їхніх операцій в Афганістані, Іраку і Лівії, позиції адміністрації президента США щодо сирійського питання, закликами до відмови від використання долара як світової резервної валюти [21, с. 98].

Після смерті У. Чавеса у березні 2013 р. його наступник – президент Венесуели Ніколас Мадуро продовжує політику «венесуельського антиамериканізму» і поряд з цим, не полишає надій на покращення ситуації в країні з приходом до влади у січні 2021 р. 46-го президента США Джо Байдена. Однак досягти популярності свого харизматичного попередника на посаді президента Венесуели йому не вдається.

Очевидно, що свідченням подібного висновку можна вважати події у Венесуелі в 2015-2021 рр. за часів правління у США адміністрації Д. Трампа та нового президента США Дж. Байдена, які пов'язані з боротьбою за владу у Венесуелі між президентом Венесуели Н. Мадуро і лідером венесуельської опозиції та головою Національної асамблеї Хуаном Гуайдо.

Так, на виборах 2015 р. опозиція виграла вибори до парламенту – Національної асамблеї. Н. Мадуро вирішив зробити свій «хід конем» і заснував альтернативний орган – Конституційну асамблею, де засідали лише його прихильники. Опозиція легітимності цього органу не визнала [27].

Утім, у травні 2018 р. Н. Мадуро переобрався на посаду президента, хоча багато країн відтоді не визнають легітимності цих виборів. Ці вибори спричинили у Венесуелі затяжну конституційну кризу. Подальші події у цій латиноамериканській країні та невизначеність з владою занурила Венесуелу у дедалі більшу кризу на тлі фактичного президентського двовладдя.

Президент Франції Еммануель Макрон заявив, що вибори Н. Мадуро у травні 2018 р. були нелегітимними, тож «Європа сподівається на відновлення демократії у Венесуелі». Таку ж оцінку виборам у Венесуелі дало і МЗС Великої Британії. У схожому ключі виступили й у Брюсселі: ЄС закликає до початку політичного процесу, який уможливить проведення нових виборів. В уряді Німеччини вважають, що Національна асамблея зараз має відіграти «особливу роль» у підготовці та проведенні вільних і чесних виборів [27].

У січні 2019 р. лідер венесуельської опозиції та голова Національної асамблеї Х. Гуайдо оголосив себе тимчасовим виконувачем обов'язки президента замість Н. Мадуро. Практично одразу Х. Гуайдо як тимчасового президента визнав Білий дім, Канада, Бразилія і Греція. Президент США Д. Трамп виступив із заявою й наголосив на тому, що єдиною легітимною гілкою влади в країні є саме парламент – Національна асамблея, яку очолює

Х. Гуайдо. Своєю чергою Х. Гуайдо пообіцяв провести в країні чесні вибори, створити перехідний уряд та витягнути економіку з глибокої прірви.

У відповідь на такі дії адміністрації президента США Д. Трампа Н. Мадуро назвав це спробою державного перевороту та розірвав дипломатичні відносини з США. Окремі країни, серед яких Росія, Китай та Мексика, підтримали Н. Мадуро.

У червні 2020 р. Д. Трамп заявив, що як і раніше він вважає керівником Венесуели Х. Гуайдо, а також висловив готовність зустрітися з Н. Мадуро з тим, щоб обговорити його «мирний відхід від влади».

Поряд з цим, в останній рік перебування при владі адміністрація президента Д. Трампа вдалася до введення низки односторонніх санкцій проти республіки і окремих політиків Єдиної соцпартії та ліворадикального руху Тиратаго за «підриг демократії» та підтримку Н. Мадуро, рішення розширити санкційний список щодо Венесуели прийняв також і Євросоюз.

У вересні 2020 р. уряд Венесуели визнав нові американські санкції щодо президента країни Н. Мадуро ще одним актом агресії з боку США. За інформацією зовнішньополітичного відомства Венесуели, урядом США було оголошено без будь-яких підстав односторонні санкції в межах неперервної кампанії агресії проти Ірану, Венесуели та проти усієї багатосторонньої системи ООН.

У грудні 2020 р. влада США розширила список санкцій щодо Венесуели. До цього списку внесли суддю, прокурора та посадових осіб уряду Боліваріанської Республіки, які головували на судовому процесі в листопаді 2020 р. і винесли вироки шести громадянам США у Венесуелі [28].

На початку 2020 р. ускладнилися взаємини Венесуели з Євросоюзом, який прийняв рішення розширити санкційний список щодо Венесуели, включивши до нього високопоставлених військових, членів Національної виборчої ради та депутатів нового складу венесуельського парламенту. У відповідь влада Венесуели оголосила персоною нон грата главу дипмісії ЄС. Президент Венесуели Н. Мадуро назвав подібні дії ЄС втручанням у внутрішні справи суверенної Боліваріанської Республіки, вказав на те, що венесуельська сторона вимушена була вдатися до відповідних дій, а також з метою налагодження взаємин запросив Євросоюз до своєї країни за умови «поваги до Венесуели і демократії» [29].

У день інавгурації 21 січня 2021 р. Президент Венесуели Н. Мадуро поздоровив новобраного 46-го президента США Дж. Байдена (Джозеф Робінетт Байден молодший (англ. *Joseph «Joe» Robinette Biden, Jr.*) і підтвердив раніше висловлену думку про те, що Венесуела буде завжди готова до діалогу та взаєморозуміння з народом і владою США. Н. Мадуро також закликав нового президента США переглянути двосторонні відносини між Вашингтоном і Каракасом, які наповнені «брехнею» та «ненавистю», підкресливши, що необхідно виправити існуючий стан [30].

Поряд з цим, президент Венесуели назвав звільнення Д. Трампа з посади глави США тріумфом для латиноамериканської країни. «20 січня пішов Дональд Трамп... Він пішов, на самоті. Ми його перемогли, це перемога Венесуели», – сказав Н. Мадуро під час свого виступу, який транслювався в Twitter місцевими ЗМІ [30].

Отже, варто констатувати, що Боліваріанська Республіка несе важкий тягар американських санкцій, що паралізують її економіку вже давно. Санкції Євросоюзу щодо Венесуели також негативно позначаються на розвитку відносин з європейськими країнами. Після того, як Н. Мадуро пішов на другий термін президентства у 2019 р., адміністрація Д. Трампа визнала лідера опозиції Х. Гуайдо законним главою країни і запровадила нові рестрикції. Особливо важко довелося нафтовому сектору Венесуели – і безпосередньо державній компанії PDVSA, періодично з'являлися новини про голод в республіці, скорочення споживання продовольства населенням на 70% та масову міграцію. До президента країни постійно надходили звинувачення від США: то в узурпації влади, то в незаконному наркообігу. Ймовірно зараз у Венесуели з'явилась надія: Овальний кабінет Білого дому покинув головний американський лоббіст політики тиску на Латинську Америку [31].

Політолог та дослідник Венесуельського центру моніторингу при Університеті Росаріо (Колумбія) Р. Родрігес вважає, що прихід до влади у США нової адміністрації президента Дж. Байдена може трохи пом'якшити взаємини між Венесуелою та США, однак діючі санкції досить серйозні та структурно складні, щоб деякі із них можна було зняти відразу.

Водночас, на думку цього експерта, окремі промислові сектори Північної Америки вже запитують дозвіл на «діалог» з Н. Мадуро, оскільки недавно він сам привідкрив двері, прийнявши в жовтні 2020 р. «Закон про боротьбу з блокадою». Згідно з цим законом, президенту надано повноваження підписувати нові нафтові угоди з приватними компаніями.

В подальшому не виключена можливість відновлення дипломатичних відносин між США та Венесуелою, які були розірвані у 2019 р. Дж. Байден нещодавно вже висловив побажання відновити дипломатичні відносини з членами ОПЕК, включно з Іраном та Венесуелою. Ймовірно після виконання певних умов може бути відновлено їх експорт нафти. Поки що представники нової американської адміністрації стримано коментують певні заяви, однак не виключають того, що стратегія США щодо цих країн зміниться [31].

Вочевидь, не можна виключати можливості того, що позиція США щодо підтримки лідера опозиції Венесуели Х. Гуайдо також може радикально змінитися.

У січні 2021 р. посланці 27 урядів Євросоюзу після досягнутої домовленості в Брюсселі прийняли заяву про те, що самопроголошена роль Х. Гуайдо в якості «тимчасового президента» не має інституціонального статусу. Це відбулося після того, як соціалістична партія законно обраного глави

Боліваріанської Республіки Н. Мадуро взяла під свій контроль Національні збори (парламент країни). ЄС тепер розглядає Х. Гуайдо і очолювану ним опозицію «покидаючої» Національної асамблеї лише як одного з політичних гравців Венесуели. Варто згадати, що всього два роки тому одразу за рішенням адміністрації президента США Д. Трампа Євросоюз визнавав Х. Гуайдо «законним лідером Венесуели» [32].

Такий політичний крок в політиці Євросоюзу та низки країн Латинської Америки щодо Х. Гуайдо ймовірно полегшить для нової адміністрації США прийняття аналогічної позиції.

В свою чергу президент Венесуели Н. Мадуро після того, як Дж. Байден і К. Харріс склали присягу та вступили на посади президента і віце-президента США у січні 2021 р., доручив вивчити можливість встановлення нових відносин зі США. Він заявив, що вважає важливим, щоб Національна асамблея як законодавчий орган країни, комісія з питань зовнішньої політики вивчили і прийняли законодавчі та політичні ініціативи щодо початку нових відносин між США та Венесуелою, а також зазначив, що у Венесуели добрі взаємини з американським суспільством, з університетами, з профспілками, з афроамериканським рухом [32].

Отже, з приходом до влади у США нової адміністрації президента Дж. Байдена міждержавні взаємини США і Венесуели зазнають певних змін.

У цьому дослідженні доречно звернути увагу на питання щодо розвитку венесуело-українських двосторонніх відносин. Зазначимо, що на початку першого десятиліття ХХІ ст. ці двосторонні відносини дещо пожвавилися з огляду на те, що за ініціативи венесуельської сторони у жовтні 2010 р. відбувся офіційний візит У. Чавеса до Києва і вдалося досягти певних домовленостей про участь українських компаній у видобутку нафти й газу, спорудження у Венесуелі енергетичної інфраструктури, співпрацю в авіабудівній галузі, розробку договірно-правової бази двосторонніх відносин та відкриття посольств. Попри те, що вони були конкретизовані в кінці 2010 р., під час обміну візитами міністрів закордонних справ двох держав – Н. Мадуро та К. Грищенко, згодом настала тривала пауза. Ймовірно подібну паузу можна пояснити вагомими причинами. Йдеться насамперед про тривалу тяжку хворобу У. Чавеса, яка призвела до його смерті, а згодом відбулося загострення внутрішньої ситуації у Венесуелі, пов'язаної з виборчою кампанією і тривалим протистоянням діючого президента Н. Мадуро з лідером опозиції Х. Гуайдо, якого підтримувала адміністрація президента США Д. Трампа.

Нині вбачається за доцільне відновити контакти з Боліваріанською Республікою, щоб належним чином виконувати домовленості між Україною та Венесуелою, досягнуті у 2010 р., та відновити міждержавні відносини між країнами в нових соціально-політичних умовах сучасного життя.

У 2010-2020 рр. на виконання згаданих домовленостей 2010 р. не вдалося не лише відкрити українське диппредставництво у Венесуелі та підписати

дорожню карту розвитку взаємин, а й здійснити серйозну та послідовну дипломатичну роботу. Українською газопостачальною компанією «Нафтогаз» та іншими зацікавленим українським компаніям не було предметно вивчено їхні організаційні та, що головне, – фінансові можливості виходу на венесуельський ринок розвідки й видобутку вуглеводнів, АНТК ім. Антонова не продовжили належним чином переговори щодо виробництва у цій південноамериканській країні літаків АН, на зацікавленні в чому неодноразово наголошував У. Чавес. Не вдалося налагодити імпорт високоякісної венесуельської нафти та її переробки, що було важливим для України з метою диверсифікації поставок вуглеводнів.

Таким чином, можна лише констатувати, що 2010-2020 рр. стали десятиліттям втрачених можливостей для розвитку українсько-венесуельських дипломатичних відносин та налагодження взаємовигідного співробітництва.

Вважаємо, що попри беззаперечність євроатлантичного курсу України, все ж варто розуміти, що окрім політичного інтересу, який лежить в Європі, маємо подбати і про наші економічні інтереси, які пролягають зокрема й в регіоні Латинської Америки та Карибського басейну. Нині розробникам зовнішньополітичної стратегії України варто уважно оцінити людський, ресурсний та геополітичний потенціал регіону ЛАКБ. Також, Україні варто визначитися зі своїми інтересами щодо співробітництва у регіоні Латинської Америки та Карибського басейну, і на цій основі вибудовувати відповідну стратегію розвитку міждержавних взаємин.

Отже, досвід історичного розвитку та процеси трансформації політичних процесів у Венесуелі можуть мати певний інтерес для України з урахуванням наступних параметрів: в країні активно розвивалися процеси самобутнього державотворення та партисипаторної демократії; за часів правління У. Чавеса держава провела низку реформ і досягла суттєвого економічного розвитку, послідовно відстоювала національні інтереси та відмовилась від зовнішнього втручання (зокрема припинила співпрацю з МВФ і Світовим банком, повернувши їм достроково всю суму заборгованості); Венесуела за територією, кількістю населення і ступенем його освіченості та власної ідентичності співмірна з Україною. Боліваріанська Республіка активно розвивала зовнішню політику та використовувала актуальні підходи щодо лідерства в регіоні Латинської Америки та Карибського басейну і цей досвід, за умови його належного опрацювання, також може стати в нагоді для активізації та посилення ролі України в європейському регіональному співробітництві.

Список використаних джерел та літератури

1. Гусева А. Еволюція ролі Венесуели у міжнародній економічній політиці в ХХ ст. Науковий блог Національний університет «Острозька академія». [Електронний ресурс] – Режим доступу: <https://naub.ua.edu.ua/2015/еволюція-ролі-венесуели-у-міжнародні>
2. Silva M. Integración Energética Andino-brasileña. Revisión de Marcos Jurídicos Nacionales y Regional. – Caracas: Ildis, 2006. – 73 p.

3. Aguilar M. Política Exterior // Observatorio de Venezuela, 2007. – № 1.
4. Гельман В. Нефть. Газ. Модернизация общества [Текст]: учебник, М.: Омега-Л, 2008.
5. Ергин Д. Добыча. Всемирная история борьбы за нефть, деньги и власть [Текст] : пер. с англ. М.: ДеНово, 1999. – 926 с.
6. Ewell J. Venezuela: A Century of Change. – Stanford: Stanford University Press, 1984. 258 p.
7. Kingsbury D. State and Power after Neoliberalism in Bolivarian Venezuela. – Santa Cruz, 2012. – 381 p.
8. Eljuri E., Pérez V. 21st Century Transformation of the Venezuelan Oil Industry and Victorino // Journal of Energy & Natural Resources Law. – 2008. – № 4.
9. Spelz A. Latin American Liberation Philosophies: Analyzing Hugo Chávez's Bolivarian Revolution // European University Center for Peace Studies. – Stadtschlaining, 2007. – P. 16-21.
10. Иванов Н.С. Уго Чавес: штрихи идейно-политического портрета // Латиноамериканский исторический альманах. – 2013. – № 13. – С. 212-230.
11. Иванов Н.С. Уроки Чавеса: Боливарианский реформизм // Вестник РУДН. Серия: Всеобщая история. – 2016. – № 1. – С. 11-20.
12. Chávez Frías H., Chaparro C. "El que me acuse de dictador es un ignorante": frases de Hugo Chávez. Caracas, 2007.
13. Las líneas de Chávez. Hugo Rafael Chávez Frías. Moscú, 2010.
14. Gott R. In the Shadow of the Liberator: Hugo Chávez and the Transformation of Venezuela. L.: Verso, 2000.
15. Conway C. The Cult of Bolívar in Latin American Literature. Miami: University Press of Florida, 2003.
16. Arnoux E. N. El discurso latinoamericanista de Hugo Chávez. Caracas, 2008.
17. Venezuela da ejemplo de soberanía agroalimentaria // Gobierno Bolivariano de Venezuela. Instituto Nacional de Nutrición. INN Noticia. № 4. Mayo 2009.
18. United Nations Statistics Division. Bolivarian Republic of Venezuela. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: [http://unstats.un.org/unsd/pocketbook/PDF/2013/Venezuela%20\(Bolivarian%20Republic%20of; Banco Central de Venezuela; World Economic Outlook Database. International Monetary Fund. URL: http://www.imf.org/external/pubs/ft/weo/2007/02/weodata/weoselgr.aspx](http://unstats.un.org/unsd/pocketbook/PDF/2013/Venezuela%20(Bolivarian%20Republic%20of; Banco Central de Venezuela; World Economic Outlook Database. International Monetary Fund. URL: http://www.imf.org/external/pubs/ft/weo/2007/02/weodata/weoselgr.aspx)
19. World Happiness Report 2013 / Ed. by John Helliwell, Richard Layard, Jeffrey Sachs. The Sustainable Development Solutions Network (SDSN). Global Initiative for the United Nations. N.Y.: 2013.
20. Барабаш О.В. Траекторія політичних режимів та загально-трансформаційні процеси в Венесуелі та Мексиці: особливості розвитку і контурність змін. Сучасне суспільство, 2018, Вип. 2(16). [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://journals.hnpu.edu.ua/index.php/politology/article/view/2135>
21. Байков А. Истомин И., Колодный А. О кризисах, странных дружбах России и новой роли малых и средних государств // Международные процессы. – 2013. – № 1. – С. 94-112.
22. Заболотна М.Ф. Вплив нового регіоналізму на розвиток країн Латинської Америки // Вісник Маріупольського державного університету. Серія: Історія. Політологія. – 2015. – Вип. 13-14. – С. 242-248. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://mdu.in.ua/Nauch/VESTNIK/History/visnik-13-14.pdf>
23. Дабагян Э.С. Внешняя политика Венесуэлы в начале XXI века: основные направления. Региональные проблемы мировой политики. Вестн. Моск. ун-та, Сер. 25. Международные отношения и мировая политика, 2012, № 1. [Електронний ресурс] – Режим доступу: <https://cyberleninka.ru/article/n/vneshnyaya-politika-venesuely-v-nachale-xxi-veka-osnovnye-napravleniya>
24. Дабагян Э.С. Уго Чавес. Политический портрет., М.: ИНИОН РАН, 2005. – 120 с.
25. Дабагян Э.С. Венесуэла: концептуальные основы международной политики // Мировая экономика и международные отношения. – 2006. – № 7. – С. 80-91.

26. Венесуэла: практика «боливарианского проекта» (результаты и риски), М.: ИЛА РАН, 2011. – 75 с.
27. Що відбувається у Венесуелі: розвиток кризи. [Електронний ресурс] – Режим доступу: <https://www.dw.com/uk/що-відбувається-у-венесуелі-розвиток-кризи/a-47214763>
28. Власти США расширили список санкций по Венесуэле. [Електронний ресурс] – Режим доступу: <https://iz.ru/1106684/2020-12-30/vlasti-ssha-rasshirili-spisok-sanktcii-po-venesuele>
29. Мадуро выдвинул ультиматум Евросоюзу. [Електронний ресурс] – Режим доступу: <https://iz.ru/1129167/2021-02-25/maduro-vydvynul-ultimatum-evrosoiuzu>
30. Мадуро назвал уход Трампа победой Венесуэлы. [Електронний ресурс] – Режим доступу: <https://iz.ru/1114294/2021-01-21/maduro-nazval-ukhod-trampa-pobedoi-venesuely>
31. Васильева М. От и Джо: как победа Байдена повлияет на ситуацию в Венесуэле / Новый глава Белого дома может решить региональный кризис в Латинской Америке. Известия. 30 ноября 2020. [Електронний ресурс] – Режим доступу: <https://iz.ru/1092980/mariia-vasileva/ot-i-dzho-kak-pobeda-baidena-povliiaet-na-situaciiu-v-venesuele>
32. Евросоюз перестал признавать Хуана Гуайдо главой Венесуэлы. [Електронний ресурс] – Режим доступу: <https://rg.ru/2021/01/08/evrosoiuz-perestal-priznavat-huana-guajdo-glavoj-venesuely.html>
33. Мадуро после прихода Байдена к власти поручил установить новые отношения с США. [Електронний ресурс] – Режим доступу: https://www.gazeta.ru/politics/news/2021/01/21/n_15514826.shtml

References

1. Husyeva, A. *Evolutsiya roli Venesuely u mizhnarodniy ekonomichniy politytsi v XX st. Naukovyy bloh Natsional'nyy universytet "Ostroz'ka akademiya"* [The evolution of the role of Venezuela in international economic policy in the twentieth century. Scientific blog National University "Ostroh Academy"]. [Online]. Available from: <https://naub.oa.edu.ua/2015/еволюція-полі-венесуели-у-міжнародні> [In Ukrainian].
2. Silva, M. (2006). *Integración Energética Andino-brasileña. Revisión de Marcos Jurídicos Nacionales y Regional*. Caracas: Ildis. [In Spanish].
3. Aguilar, M. (2007). Política Exterior. *Observatorio de Venezuela*, 1. [In Spanish].
4. Gel'man, V. (2008). *Neft'. Gaz. Modernizatsiya obshchestva: uchebnik* [Gas. Modernization of society: textbook]. Moskva: Omega-L. [In Russian].
5. Ergin, D. (1999). *Dobycha. Vsemirnaya istoriya bor'by za neft', den'gi i vlast'* [Production. World history of the struggle for oil, money and power]. Moskva: DeNovo, 1999. [In Russian].
6. Ewell, J. (1984). *Venezuela: A Century of Change*. Stanford: Stanford University Press. [In English].
7. Kingsbury, D. (2012). *State and Power after Neoliberalism in Bolivarian Venezuela*. Santa Cruz. [In English].
8. Eljuri, E. & Pérez, V. (2008). 21st Century Transformation of the Venezuelan Oil Industry and Victorino. *Journal of Energy & Natural Resources Law*, 4. [In English].
9. Spelz, A. (2007). Latin American Liberation Philosophies: Analyzing Hugo Chávez's Bolivarian Revolution. *European University Center for Peace Studies*. (Pp. 16-21). Stadtschlaining, 2007. [In English].
10. Ivanov, N.S. (2013). Ugo Chaves: shtrikhi ideyno-politicheskogo portreta [Hugo Chavez: strokes of an ideological and political portrait]. *Latinoamerikanskiy istoricheskiy al'manakh* [Latin American Historical Almanac], 13, pp. 212-230. [In Russian].
11. Ivanov, N.S. (2016). Uroki Chavesa: Bolivarianskiy reformizm [Lessons from Chavez: Bolivarian Reformism]. *Vestnik RUDN. Seriya: Vseobshchaya istoriya* [Bulletin of RUDN. Series: General History], 1, pp. 11-20. [In Russian].

12. Chávez Frías, H. & Chaparro, C. (2007). “*El que me acuse de dictador es un ignorante*”: frases de Hugo Chávez. Caracas. [In Spanish].
13. (2010). *Las líneas de Chávez. Hugo Rafael Chávez Frías*. Moscú. [In Spanish].
14. Gott, R. (2010). *In the Shadow of the Liberator: Hugo Chávez and the Transformation of Venezuela*. L.: Verso. [In English].
15. Conway, C. (2013). *The Cult of Bolívar in Latin American Literature*. Miami: University Press of Florida. [In English].
16. Arnoux, E.N. (2008). *El discurso latinoamericanista de Hugo Chávez*. Caracas. [In Spanish].
17. (2009). Venezuela da ejemplo de soberanía agroalimentaria. *Gobierno Bolivariano de Venezuela. Instituto Nacional de Nutrición. INN Noticia*, 4. Mayo. [In Spanish].
18. *United Nations Statistics Division. Bolivarian Republic of Venezuela*. [Online]. Available from: [http://unstats.un.org/unsd/pocketbook/PDF/2013/Venezuela%20\(Bolivarian%20 Republic%20of\); Banco Central de Venezuela; World Economic Outlook Database. International Monetary Fund.](http://unstats.un.org/unsd/pocketbook/PDF/2013/Venezuela%20(Bolivarian%20 Republic%20of); Banco Central de Venezuela; World Economic Outlook Database. International Monetary Fund.) [Online]. Available from: <http://www.imf.org/external/pubs/ft/weo/2007/02/weodata/weoselgr.aspx> [In English].
19. (2013). World Happiness Report 2013. In: Helliwell, J., Layard, R., Sachs, Jf. (eds). *The Sustainable Development Solutions Network (SDSN). Global Initiative for the United Nations*. N.Y. [In English].
20. Barabash, O.V. (2018). Traektoriya politychnykh rezhymiv ta zahal'no-transformatsiyni protsesy v Venesueli ta Meksytysi: osoblyvosti rozvytku i konturnist' zmin [The trajectory of political regimes and general transformation processes in Venezuela and Mexico: features of development and the contour of change]. [Online]. *Suchasne suspil'stvo* [Modern Society], 2, (16). Available from: <http://journals.hnpu.edu.ua/index.php/politology/article/view/2135> [In Ukrainian].
21. Baykov, A., Istomin, I., Kolodnyy, A. (2013). O krizisakh, strannykh druzhbakh Rossii i novoy roli malykh i srednikh gosudarstv [On crises, strange friendships of Russia and the new role of small and medium-sized states]. *Mezhdunarodnyye protsessy* [International processes], 1, pp. 94-112. [In Russian].
22. Zabolotna, M.F. (2015). Vplyv novoho rehionalizmu na rozvytok krayin Latyns'koyi Ameryky [The impact of new regionalism on the development of Latin America]. [Online]. *Visnyk Mariupol's'koho derzhavnoho universytetu. Seriya: Istoriya. Politolohiya* [Bulletin of the Mariupol State University. Series: History. Politicalology], 13-14, pp. 242-248. Available from: <http://mdu.in.ua/Nauch/VESTNIK/History/visnik-13-14.pdf> [In Ukrainian].
23. Dabagyan, E.S. (2012). Vneshnyaya politika Venesuely v nachale XXI veka: osnovnyye napravleniya. Regional'nyye problemy mirovoy politiki [Foreign policy of Venezuela at the beginning of the XXI century: main directions. Regional problems of world politics]. [Online]. *Vestn. Mosk. un-ta, Ser. 25. Mezhdunarodnyye otnosheniya i mirovaya politika* [Vestn. Moscow university, Ser. 25. International relations and world politics], 1. Available from: <https://cyberleninka.ru/article/n/vneshnyaya-politika-venesuely-v-nachale-xxi-veka-osnovnye-napravleniya> [In Russian].
24. Dabagyan, E.S. (2005). *Ugo Chaves. Politicheskii portret* [Hugo Chavez. Political portrait]. Moskva: INION RAN. [In Russian].
25. Dabagyan, E.S. (2006). Venesuela: kontseptual'nyye osnovy mezhdunarodnoy politiki [Venezuela: Conceptual Foundations of International Politics]. *Mirovaya ekonomika i mezhdunarodnyye otnosheniya* [World Economy and International Relations], 7, pp. 80-91. [In Russian].
26. (2011). *Venesuela: praktika “bolivarianskogo proyekta” (rezul'taty i riski)* [Venezuela: the practice of the “Bolivarian project” (results and risks). Moskva: ILA. [In Russian].
27. Shcho vidbuvayet'sya u Venesueli: rozvytok kryzy [What is happening in Venezuela: the development of the crisis]. [Online]. Available from: <https://www.dw.com/uk/що-відбувається-у-венесуелі-розвиток-кризи/a-47214763> [In Ukrainian].

28. *Vlasti SSHA rasshirili spisok sanktsiy po Venesuele* [The US authorities have expanded the list of sanctions on Venezuela]. [Online]. Available from: <https://iz.ru/1106684/2020-12-30/vlasti-ssha-rasshirili-spisok-sanktcii-po-venesuele> [In Russian].
29. *Maduro vydvinul ul'timatum Yevrosoyuzu* [Maduro issued an ultimatum to the European Union]. [Online]. Available from: <https://iz.ru/1129167/2021-02-25/maduro-vydvinul-ultimatum-evrosoiuzu> [In Russian].
30. *Maduro nazval ukhod Trampa pobedoy Venesuely* [Maduro called Trump's departure a victory for Venezuela]. [Online]. Available from: <https://iz.ru/1114294/2021-01-21/maduro-nazval-ukhod-trampa-pobedoi-venesuely> [In Russian].
31. Vasil'yeva, M. Ot i Dzho: kak pobeda Baydena povliyaet na situatsiyu v Venesuele / Novyy glava Belogo doma mozhет reshит' regional'nyy krizis v Latinskoy Amerike [Ot and Joe: how Biden's victory will affect the situation in Venezuela / The new head of the White House can solve the regional crisis in Latin America. [Online]. *Izvestiya. 30 noyabrya 2020*. Available from: <https://iz.ru/1092980/mariia-vasileva/ot-i-dzho-kak-pobeda-baidena-povliiaet-na-situatciiu-v-venesuele> [In Russian].
32. *Yevrosoyuz perestal priznavat' Khuana Guaydo glavoy Venesuely* [The European Union stopped recognizing Juan Guaido as the head of Venezuela]. [Online]. Available from: <https://rg.ru/2021/01/08/evrosoiuz-perestal-priznavat-huana-guajdo-glavoj-venesuely.html> [In Russian].
33. *Maduro posle prikhoda Baydena k vlasti poruchil ustanovit' novyye otnosheniya s SSHA* [Maduro, after Biden came to power, instructed to establish new relations with the United States]. [Online]. Available from: https://www.gazeta.ru/politics/news/2021/01/21/n_15514826.shtml [In Russian].

Романюк В.А. Особенности исторического развития Венесуэлы: прошлое и современность.

В статье рассмотрено особенности исторического развития Венесуэлы со времени провозглашения независимости страны в начале XIX в. до современного периода правления государством президентами Венесуэлы Уго Чавесом и Николасом Мадуро. Отдельное внимание уделено важному в истории Венесуэлы событию – открытию в 1914 г. гигантского месторождения нефти в районе озера Маракайбо, внедрению и дальнейшему развитию в государстве так называемой нефтеематической модели и влияния нефтегазовой добычи и переработки углеродных ресурсов на общественно-политическую обстановку в стране.

Исследован период правления президента Венесуэлы Уго Чавеса (1998-2013 гг.), рассмотрены общие тезисы доктрины «боливарианской революции» и программы строительства «боливарианского социализма», определены достижения и проблемы реализации в Венесуэле партиципаторной демократии, проанализированы внешнеполитические инициативы президента и шаги, направленные на лидирование в регионе Латинской Америки и Карибского бассейна.

В статье проанализирован антиамериканизм, как характерное направление внешней политики Уго Чавеса и настроений венесуэльского общества, исследованы особенности развития венесуэло-украинских двусторонних отношений.

Сделано обобщение опыта создания государства и проведения реформ в Венесуэле и использования отдельных подходов Венесуэлы относительно лидерства в регионе Латинской Америки и Карибского бассейна для активизации и усиления роли Украины в европейском региональном сотрудничестве.

Ключевые слова: регион Латинской Америки и Карибского бассейна, Венесуэла, нефтеематическая модель, трансформация политических процессов, доктрина «боливарианской революции», «венесуэльский антиамериканизм», партиципаторная демократия.

Romaniuk V. Features of Historical Development of Venezuela: Past and Present.

The article examines the features of historical development of Venezuela since the proclamation of the country's independence at the beginning of the 19th century up to the modern period of governing by the Venezuelan presidents Hugo Chavez and Nicolas Maduro. The article pays a special attention to an important event in the history of Venezuela - the 1914 discovery of a giant oil field in the region of Maracaibo Lake, Venezuela's implementation and further development of the so-called oil-containing model and the impact of the oil and gas production and processing of carbon resources on the socio-political situation in the country and well-being of the Venezuelan people.

The period of the reign of Venezuelan President Hugo Chavez (1998-2013) has been studied in more detail. The general thesis of the doctrine of the "Bolivarian revolution" have been considered and certain provisions end attainments of the program to construct the "Bolivarian socialism", have been detected certain achievements and problems of implementing the participatory democracy in Venezuela. Certain foreign policy initiatives of the president and specific steps aimed at achieving the leading role in the region of Latin America and the Caribbean have been analyzed.

The article highlights anti-Americanism as a peculiar trend of Hugo Chavez's foreign policy and the sentiments of Venezuelan society, the peculiarities of Venezuela-Ukraine bilateral relations development have been emphasized.

It has been concluded that it is advisable to further study the experience of creating the state and carrying out reforms in Venezuela for its possible further use in the development of our state, as well as using certain Venezuelan approaches regarding its leadership in the region of Latin America and the Caribbean in order to enhance and strengthen the role of Ukraine in the European regional cooperation.

Keywords: *the region of Latin America and the Caribbean, Venezuela, oil-containing model, transformation of political processes, the doctrine of the "Bolivarian revolution", "Venezuelan anti-americanism", participatory democracy.*

УДК 94: 327(94)"1901/1940"

<http://doi.org/10.46869/2707-6776-2021-13-6>

Вєтринський І.М.

<https://orcid.org/0000-0003-2867-291X>

СПЕЦИФІКА МІЖНАРОДНО-ПОЛІТИЧНОГО СТАНОВИЩА АВСТРАЛІЙСЬКОГО СОЮЗУ В ПЕРШІЙ ПОЛОВИНІ ХХ СТ.

Робота присвячена початковому етапу становлення Австралійського Союзу, а також процесу його утвердження в якості самостійної держави. Насамперед розглядається міжнародно-політичний контекст розвитку країни, починаючи з періоду утворення федерації і до початку Другої світової війни. Проаналізовано міжнародне становище Австралійського Союзу, його місце й роль в регіональних та глобальних геополітичних процесах початку ХХ ст., зокрема, в контексті його відносин з Великою Британією. Досліджено особливості трансформації британської колоніальної політики напередодні Першої світової війни. Розглянуто систему відносин Великої Британії з домініонами в цілому та Австралією, зокрема. Показано особливості статусу і повноважень домініонів в межах Британської імперії. Аналізується роль домініонів та, зокрема, Австралійського Союзу у процесі підготовки до Першої світової війни, а також особливості його участі у бойових діях. Розкривається значення подій Першої світової війни для внутрішньополітичної ситуації в Австралії та вплив її наслідків на відносини домініонів з Британською імперією. Аналізується історія створення та участь австралійсько-новозеландського армійського корпусу (АНЗАК) у складі імперських сил на фронтах Першої світової війни, здобутки та невдачі його бійців, а також роль АНЗАКу в процесі становлення австралійської політичної нації. Розглянуто економічні, гуманітарні та міжнародно-політичні наслідки Першої світової війни для Австралійського Союзу, а також показано вплив цих наслідків на структуру відносин між домініонами та Британською імперією. Проаналізовано соціально-економічне становище Австралійського Союзу напередодні Другої світової війни, зокрема особливості впливу Великої депресії на розвиток країни в цілому та її внутрішньополітичне становище зокрема. Розглянуто ідеологічні, військово-стратегічні та міжнародно-політичні передумови вступу Австралії до Другої світової війни.

Ключові слова: Австралійський Союз, домініон, міжнародна політика, АНЗАК, Перша світова війна.

Дослідження специфіки розвитку і становлення держави Австралія виявляє низку цікавих та навіть екзотичних особливостей, в першу чергу через суто еволюційний характер цього процесу. Пройшовши протягом півтора століття шлях від колонії-поселення для каторжників до респектабельної та процвітаючої держави, Австралія завжди залишалася вірною своїй метрополії – Великій Британії. Водночас, рівень самостійності, який заохочувався британською владою подекуди вражає: по-перше, буквально в перші роки існування колонії, були створені місцеві органи управління з широким рівнем автономії, які поступово перетворилися на повноцінні локальні політичні інституції; по-друге, навіть не маючи власної зовнішньої політики де-юре, австралійські політики відчували себе повноправними лідерами регіону і в

певний момент навіть вдалися до регіонального експансіонізму, зокрема отримавши контроль над частиною Папуа-Нової Гвінеї.

Зважаючи, що основу населення країни, з самого початку колонізації, складали британські переселенці (як добровільні, так і засудженні), ці люди принесли на нову територію британський менталітет, відповідні традиції та цінності, що згодом стали основою австралійської державності. Походження дозволяло місцевим елітам ставитись до Лондону як до старшого партнера, а не домінанта чи загарбника, а метрополія зі свого боку, з самого початку взяла курс на «конструктивне управління» колоніями Австралії. На перших етапах воно передбачало виведення поселень на рівень економічної ефективності, і відповідно, самозабезпечення, а згодом саме Лондон рішуче підтримав створення федерації – Австралійського Союзу, зокрема з метою підвищення ефективності державного управління та централізації економічних, соціально-політичних та безпекових процесів. Молода федерація отримала статус домініону, який визначав особливий рівень самостійності в межах Британської імперії, а кілька десятиліть потому у 1931 р., відповідно до Вестмінстерського статуту, підпорядкування домініонів метрополії було відмінено і визнавалася їхня повна політична суб'єктність (фактично незалежність). Одним з важливих етапів на шляху здобуття Австралією незалежності стала її участь у Першій світовій війні, наслідки якої суттєво вплинули на світогляд австралійців та процес розбудови австралійської нації.

Метою даної статті є аналіз міжнародно-політичного контексту становлення й розвитку Австралійського Союзу з моменту утворення федерації до початку Другої світової війни.

На початку ХХ ст. австралійські колонії, що розвивалися відносно автономно, утворили єдину федеративну країну – Австралійський Союз. Це стало результатом більш ніж столітнього процесу розвитку британських поселень на новому континенті. Органи самоврядування в австралійських колоніях почали з'являтися в перші десятиліття освоєння нового континенту, але вони мали локальний характер, тобто кожна з колоній мала свій уряд та парламент. Протягом тривалого часу колонії розвивалися як досить автономні соціально-економічні комплекси і перші спроби утворення спільних управлінських структур зазнали фіаско через протидію частини місцевих еліт. Лише активна підтримка ідеї федералізації з боку офіційного Лондона, трансльована через губернаторів австралійських колоній, спонукала локальні уряди до об'єднання у федерацію. Колишні колонії після об'єднання отримали статус штатів і зберегли свої початкові найменування – Новий Південний Уельс, Тасманія, Квінсленд, Вікторія, Південна Австралія та Західна Австралія. Цікаво, що утворення нової країни відбулося еволюційним шляхом: колонії фактично не боролися, ані за об'єднання (воно відбулося насамперед з політичної волі метрополії), ані за розширення повноважень в межах британської імперії, принаймні йдеться про відсутність збройної боротьби чи

масових громадянських виступів. Після проголошення 1 січня 1901 р. Австралійського Союзу, було проведено конкурс ескізів національного прапора, в якому взяли участь понад 32 тис. проектів. Перший приз розділили кілька учасників, а перемогу здобуло зображення британського прапора в куті, на тлі сузір'я Південного Хреста, власне саме таким є австралійський прапор нині (хоча Британський Юніон Джек залишався державним прапором до 1950 р.). Також у 1908 р. було затверджено герб Австралії, на якому кенгуру та страус ему тримають щит із зображенням символів кожного з шести штатів. У 1912 р. на гербі з'явилися дві гілки акації, які символізують австралійську флору (тварини, відповідно, символізували фауну країни). Національними кольорами Австралії стали зелений та золотистий, зокрема, саме їх почали використовувати спортсмени для своєї форми [1, с. 176]. Через суперечки щодо того, яке з найбільших міст стане столицею, Мельбурн чи Сідней, було знайдено компромісне рішення – побудувати нове місто, яке й отримає столичний статус. У 1908 р. для реалізації проекту було обрано район Канберра. Будівництво розпочалось у 1913 р. і тривало понад 14 років, протягом цього періоду тимчасовою столицею Австралійського Союзу був Мельбурн.

Утворення Австралійського Союзу співпало у часі з періодом трансформації розмаїтого в культурному та соціально-економічному сенсі населення кількох автономних колоній в єдину австралійську націю. Формування національної ідентичності відбувалося під впливом зростання зовнішніх загроз та внутрішніх соціальних хвилювань. Водночас, якщо у внутрішній політиці місцеві еліти мали високий ступінь автономності, то зовнішня політика Австралійського Союзу ще тривалий час цілком залежала від Лондона. Також, окрім економічних та адміністративних мотивів створення федерації на базі австралійських колоній, британський уряд мав ще один надважливий імператив – необхідність протистояння зовнішнім загрозам імперії в цілому та тихоокеанським колоніям зокрема.

Зовнішня загроза для Австралії виникала, насамперед, через експансіоністську політику європейських (і не тільки) держав, що конкурували з Великою Британією та одне з одним. Якщо у XVII-XVIII ст. Іспанія та Нідерланди навіть дещо випередили Лондон в освоєнні басейну Тихого океану, то пізніше у XIX-XX ст. головними суперниками Великої Британії в регіоні стали Франція, Німеччина та Японія, які вели запеклу боротьбу за останні незатребувані території [1, с. 166].

Австралія з одного боку відчувала власну вразливість, оскільки її безпека повністю залежала від Великої Британії, а з іншого мала власні субімперіалістичні амбіції в регіоні, насамперед щодо Нової Гвінеї. Тож австралійські політики усіяко закликали Лондон до активнішого протистояння потенційним викликам імперії з боку інших держав, насамперед це стосувалося присутності британського військового флоту в Тихому океані. Однак для Великої Британії все важчою ставала справа забезпечення безпеки власних

залежних територій. Справа збереження Британської імперії потребувала дедалі більших зусиль. Зважаючи на те, що стосовно Великої Британії постійно зростав рівень конкуренції з боку виробників, торговців та фінансистів з інших країн, які посилювалися, вона все більше уваги стала приділяти можливостям своїх колоній і домініонів. Комфортний режим вільного ринку всередині імперії, з його дешевою колоніальною продукцією та доступними ринками, вимагав значних військових витрат, оскільки дешевий імпорту для «світової фабрики» треба було захищати й охороняти. Особливої ваги це набувало в умовах прискорення гонки озброєнь в межах європейського континенту, тож Велика Британія була змушена тримати свої основні військово-морські сили ближче до власних берегів. Саме з міркувань дотримання власних безпекових інтересів, Велика Британія прагнула до того, щоб її переселенські домініони були економічно самоокупними і могли створити власні військові підрозділи для захисту від зовнішніх загроз. Ще у 1870 р. Британія вивела з території Австралії свої гарнізони, мотивуючи місцеву владу до створення власних збройних сил, проте ще кілька десятиліть військово-морський флот Великої Британії залишався гарантом австралійської безпеки. З 1887 р. австралійські колонії долучилися до фінансування британської ескадри, що розташовувалась в австралійських територіальних водах [1, с. 167].

Протягом тривалого часу австралійські колонії, не дивлячись на існуючі зовнішні загрози, фактично не мали навіть мінімальних власних засобів ураження на воді. Наявні судна були настільки жалюгідними, що британське адміралтейство забороняло піднімати на них англійський військово-морський прапор. Одночасно австралійські добровольці брали участь у багатьох військових кампаніях Великої Британії, зокрема вони долучилися до війни проти корінного населення в Новій Зеландії, допомагали британським експедиційним військам у Судані (1885 р.), брали участь у кампанії в Південній Африці (1899-1902 рр.) та Китаї (1900 р.). З політичного погляду, більшість означених військових операцій мали імперіалістичний характер приборкання бунтівного місцевого населення, відповідно австралійські сили підтримували жорстку політичну лінію метрополії [1, с. 168].

Якщо у XIX ст. основні загрози в уявленні мешканців австралійських колоній, походили з боку європейських держав, то в XX ст. побоювання почали стосуватися насамперед азійських країн, що стрімко набирали силу. Військові успіхи Японії в Китаї, окупація у 1895 р. Кореї та розгром Російської імперії у 1905 р. лише посилили побоювання австралійців та спонукали їх до створення власного військового флоту. Підвищення активності німецького флоту в Тихому океані зумовило підтримку австралійських ініціатив з боку Лондона, результатом стало створення в 1911 р. австралійського військово-морського флоту, до складу якого увійшли військово-морські сили Союзу. В 1913 р. новий флот складався з флагмана – лінійного крейсера «Австралія», а також трьох легких крейсерів і трьох есмінців, ще кілька кораблів знаходилися на стадії

будівництва [2]. Головним ідеологом створення австралійського військового флоту став прем'єр-міністр Австралійського Союзу А. Дікін.

Утворивши федерацію Австралія отримала статус домініона в межах Британської імперії, який означав фактично повне самоврядування у внутрішньополітичних справах, водночас зовнішня політика ще протягом тривалого часу залишалася виключно прерогативою метрополії. Окрім Австралії цей статус вже мала Канада (1867 р.), а пізніше отримали Нова Зеландія (1907 р.), Ньюфаундленд (1907 р.), Південно-Африканський союз (1910 р.) та Ірландська Вільна Держава (1921 р.). Хоча офіційного визначення статусу домініону не існувало, у заяві Імператорської конференції 1926 р. Велика Британія та домініони були описані як «автономні громади Британської імперії, рівні за своїм статусом, жодним чином не підпорядковані одна одній у будь-якому аспекті їхніх внутрішніх або зовнішніх справ, проте об'єднані спільною відданістю Короні та вільно об'єднані як члени Британської Співдружності Націй» [3].

Зовнішня політика імперії включно з домініонами здійснювалася лише урядом метрополії, який призначав послів, вів переговори з іноземними урядами, підписував договори, оголошував війну чи заключав мир від імені всієї імперії. Тож, якщо у внутрішній політиці домініонів існували лише певні обмеження, то щодо зовнішньої політики вони спершу взагалі не мали права голосу [4, с. 73].

Однак поступово ситуація змінювалася, активна участь домініонів у війнах, які вела імперія, впливала на баланс інтересів та повноважень всередині імперії. Наприклад, під час Першої світової війни домініони активно підтримували метрополію коштами, сировиною, військовим спорядженням, а також людськими ресурсами. Тож згодом стало очевидно, що для подальшого надходження допомоги від домініонів Лондон буде змушений йти на політичні поступки, зокрема щодо передачі їм повноважень у зовнішньополітичній сфері [4, с. 74]. Починаючи з 1887 р. існувала практика, коли уряд метрополії залучав представників переселенських колоній до обговорення загальноімперських політичних питань. Прем'єр-міністри з колоній та домініонів скликалися на конференції, які спочатку називалися колоніальними, а з 1911 р. – імперськими [4, с. 75]. Подібні заходи проходили кожні 3-4 роки і були майданчиком, на якому представники колоніальних урядів могли відстоювати власні інтереси та добиватися розширення своїх прав в межах імперії.

Важливим етапом в процесі національного становлення Австралії, а також трансформації її ролі й місця на міжнародній арені, стала її спільна з іншими британськими домініонами участь у Першій світовій війні. Безпрецедентний за своїми масштабами глобальний конфлікт призвів до величезних втрат, як людських, так і фінансових, що зумовило важливі зміни на рівні суспільної свідомості в Австралії. Якщо на початку війни позиція австралійського уряду

полягала в цілковитій та безумовній підтримці Великої Британії, включно з негайним вступом до війни і відправкою на фронт десятків тисяч солдат, то вже за кілька років, внаслідок великих втрат та численних економічних негараздів, прийшло усвідомлення того, що молода держава потребує поміркованішої та незалежної позиції у зовнішній політиці. Стало зрозуміло, що національні інтереси Британії та її домініонів можуть бути не тотожними, відповідно останні почали обстоювати необхідність власної самостійної позиції на міжнародній арені.

Напередодні війни австралійські еліти всіляко підтримували ідею активізації Британської ролі в регіоні у відповідь на геополітичні виклики з боку інших регіональних гравців, зокрема Німеччини та Японії. Але суспільство досить швидко втомилося від проблем та втрат, що їх приніс глобальний конфлікт, тож австралійський уряд замість реалізації геополітичних амбіцій зосередився на мінімізації втрат та боротьбі за незалежність зовнішньополітичного курсу Австралії в майбутньому.

4 серпня 1914 р. Велика Британія оголосила війну Німеччині, в той же день про вступ у війну і підтримку метрополії оголосив австралійський уряд. Такий крок з боку Австралії був логічним враховуючи її статус домініона, проте він висвітлив проблемні моменти у відносинах з Лондоном, а також заклав фундамент для майбутніх протиріч. На той момент всю зовнішню політику Австралії здійснювала Велика Британія, тож оголошення війни відбулося від імені всієї імперії, навіть, без жодних консультацій з домініонами, хоча такий механізм був передбачений. На відміну від Лондона, який оголошуючи війну Німеччині оперував глобальними категоріями суперництва великих імперій, інтереси національної безпеки в Австралії формулювалися насамперед в регіональному вимірі. Фактично вона була європейською країною в Азійсько-Тихоокеанському регіоні, яку було важко захищати суто з погляду географії: Австралія мала величезну берегову лінію, але зовсім невеликі армію та флот. Головну небезпеку у військовому сенсі австралійці вбачали насамперед з боку Японії, що проявлялося в економічних та політичних рестрикціях, зокрема високих митних тарифах на імпорту та суттєві обмеження щодо міграції з азійських країн [5].

Австралійці були свідомі того, що безпека їх величезного але малонаселеного континенту залежить від збереження британського військово-морського панування в Азійсько-Тихоокеанському регіоні. Зважаючи, що в разі поразки Лондона в Європі, австралійці можуть опинитися під німецьким пануванням або, ще гірше, під впливом Японії, яка після перемоги над Росією у війні 1904-1905 рр. становила серйозну загрозу для півночі, суспільна підтримка дій Великої Британії щодо оголошення війни Німеччині була величезною [6].

Водночас, окрім загроз, Австралія мала територіальні амбіції в регіоні, зокрема щодо Нової Гвінеї. Так, ще 24 серпня 1828 р. голландський

уповноважений проголосив власністю Нідерландів західну частину острова Нова Гвінея, а за 20 років, 30 липня 1848 р., генерал-губернатор голландської Ост-Індії оголосив, що східним кордоном Нідерландських володінь на Новій Гвінеї буде 141-й меридіан. 4 квітня 1883 р. під час самовільної експедиції організованої урядом Квінсленду, було оголошено про приєднання до володінь британської королеви всієї території Нової Гвінеї та навколишніх островів між 141° та 155° східної довготи. Такі дії Квінсленду зустріли підтримку всіх колоній Австралії, але були піддані нищівній критиці з боку Лондона, який не хотів фінансувати кампанію з приєднання нових територій в регіоні. Активність Німеччини, яка також претендувала на території Нової Гвінеї, спонукала австралійські колонії погодитись з витратами на управління захопленими територіями, після чого британський уряд негайно відправив власну експедицію для проголошення англійського протекторату над захопленою територією. 6 листопада 1884 р. командер Дж. Ерскін офіційно заявив права на території Нової Гвінеї. Такі дії Великої Британії викликали обурення Німеччини, проте після низки взаємних звинувачень сторони вирішили розділити острів, як наслідок згідно угоди від 25-29 квітня 1885 р. Німеччина отримала північно-східну частину Нової Гвінеї з усіма островами, а також частину Соломонових островів [7]. З 1902 р. Австралійський Союз отримав в управління британську частину Нової Гвінеї – Папуа. Юридичне оформлення передачі владних повноважень тривав до 1906 р. Очолив колонію губернатор, якого призначав Австралійський Союз, також в управлінні брали участь законодавча та виконавча ради [8, с. 70].

Початок війни в Австралії зустріли з великим ентузіазмом, уряд прем'єр-міністра Е. Фішера пообіцяв повну підтримку Великої Британії Австралією, зокрема 3 серпня було погоджено надання у використання Лондону Королівського австралійського флоту та 20 тис. бійців, які мали утримуватись коштом Австралії та могли бути розміщені на розсуд британської влади. Вхід австралійського флоту до складу британських військово-морських сил було цілком закономірним, оскільки так було передбачено довоєнним плануванням, проте з піхотою ситуація була дещо іншою. Згідно Закону про оборону 1903 р. розміщення невеликої австралійської регулярної армії за кордоном виключалося, тож усі громадяни Австралії, що брали участь на фронтах Першої світової мали бути добровольцями. Тому масштабна допомога людськими ресурсами з боку Австралійського Союзу була навіть ціннішою за надання власного флоту [6]. Австралійські добровольці увійшли до складу спільного з Новою Зеландією військового формування, яке отримало назву АНЗАК (австралійсько-новозеландський армійський корпус). Формування корпусу було розпочато в листопаді 1914 р. з групи дивізій, створених на початку війни в Австралії та Новій Зеландії. Спочатку «Анзаками» називали учасників битви при Галліполі, що походили з відповідних домініонів, але пізніше так стали називати всіх австралійських та новозеландських солдат. Не

відомо напевне, хто саме придумав термін «Анзак», але він став важливим елементом культури обох держав, який нагадує про героїчні сторінки в історії народів та має особливе для них значення [9]. Спочатку планувалося, що австралійські та новозеландські частини будуть спрямовані до Західного фронту, але через те, що тренувальні табори в Англії були переповнені канадськими військами, а Османська імперія вступила у війну, британське командування змінило плани та прийняло рішення направити АНЗАК до Єгипту. Командувачем корпусу було призначено генерала У. Бідвуда, який разом зі своїм штабом прибув до Каїру 21 грудня 1914 р. і прийняв командування корпусом. Спершу до складу корпусу увійшли: 1-ша австралійська дивізія, новозеландська піхотна бригада, австралійська бригада легкої кавалерії та новозеландська кінно-стрілкова бригада [9]. Пізніше, окрім австралійських і новозеландських частин до складу АНЗАКу також увійшли індійські, цейлонські й англійські підрозділи. Також, разом з солдатами АНЗАК на фронт відбули медсестри-добровольці з Австралії та Нової Зеландії. Першою масштабною військовою операцією за участі «Анзаків» стали бойові дії на півострові Галліполі в Туреччині. У квітні 1915 р. АНЗАК, що був включений до складу англо-французьких військ, висадився в локації, яка пізніше стала відома під назвою – бухта Анзак. Кампанія із захоплення Галліполі стала стратегічним провалом, оскільки військових цілей не було досягнуто, а втрати були величезні. Однак про операцію, з легкої руки преси й літераторів, швидко пішли легенди, основою яких стали сміливість та винахідливість Анзаків перед лицем неймовірних перешкод, їх героїзм та видатні фізичні подвиги, не дивлячись на жахливі рани та надзвичайно складну місцевість [6]. Як зазначає О. Зернецька, під час Першої світової війни тисячі молодих австралійців були призвані для захисту інтересів Британської імперії на далеких полях битви в Європі та північній Африці, де вони зазвичай перебували в лавах разом із британськими робітниками. Англійські офіцери часто не зважали на кількість втрат і використовували солдат як «гарматне м'ясо». Проте за легендою, австралійці, тим не менш виявляли себе надзвичайними воїнами, які не підкорялися долі, а хоробро билися до кінця [10, с. 181].

Після евакуації з Галліполі, де союзники втратили понад 46 тис. солдат вбитими, з яких 8 тис. склали втрати австралійців, АНЗАК було розформовано. Замість нього на початку 1916 р. були створені 1-й АНЗАК корпус та 2-й АНЗАК корпус, внаслідок чого австралійські та новозеландські війська опинилися в різних підрозділах. Нові військові формування були спрямовані на Західний фронт. Пізніше Анзакі також брали участь в інтервенції західних держав у Росію для протистояння більшовикам після перевороту 1917 р., а також у спробі придушення єгипетської революції 1919 р. [9]. 1-й і 2-й корпуси АНЗАКу разом з багатьма іншими, продовжили служити у великих битвах на Західному фронті в той час, коли втрати були великими, а здобутки малими. У липні та серпні 1918 р. австралійські солдати брали участь у низці вирішальних

битв, які в підсумку визначили долю Німеччини. Також австралійські війська досягли значних успіхів на Близькому Сході, де їм разом з англійцями вдалося захопити Газу та Єрусалим, змусивши Османську армію капітулювати в жовтні 1918 р. [11].

Романтизація та героїзація військового шляху Анзаків стала важливим елементом націєбудівництва Австралії: 25 квітня – день висадки АНЗАКу в Галліполі – стало національним святом в Австралії та Новій Зеландії, яке має назву «День АНЗАК». В Австралії День АНЗАК офіційно відзначається з 1916 р., як день пам'яті всіх загиблих громадян у Першій світовій війні. Пізніше, після Другої світової війни, 25 квітня Австралія і Нова Зеландія згадують своїх громадян, які загинули у всіх війнах та конфліктах за участі цих держав. З 1916 р. термін «Анзак» офіційно захищений від несанкціонованого використання в комерційних та інших недоречних цілях. Час від часу у відповідне законодавство вносяться правки, але завжди з метою його посилення [12].

Якщо на початку війни австралійці з великим задоволенням долучалися до добровольчого корпусу, то зі збільшенням втрат ентузіазм у суспільстві змінився обуренням. Загалом, при населенні менше 5 млн. осіб, під час Першої світової війни Австралійський Союз спрямував для служби за кордоном біля 330 тис. громадян, при цьому втрати склали понад 61 тис. вбитими і понад 150 тис. пораненими. Це був найбільший відсоток загиблих серед усіх армій Британської імперії [6]. Водночас, не дивлячись на те, що вступ Австралії у Першу світову війну став результатом загальноімперського рішення прийнятого Лондоном, австралійське керівництво мало в цьому контексті власні цілі й амбіції. Основним мотивом безумовної підтримки військових рішень британського уряду, було прагнення збереження імперського панування в Азійсько-Тихоокеанському регіоні, яке гарантувало регіональну безпеку Австралійського Союзу та його морських комунікацій. Крім того, австралійський прем'єр-міністр У. Хьюз, який фактично був на той час провідником її зовнішньополітичних інтересів, прагнув позбутися присутності Німеччини в регіоні, зокрема отримавши контроль над її колоніями. Також, важливим елементом австралійської стратегії напередодні Першої світової війни була протидія потенційній японській експансії, як військовій так і гуманітарній, насамперед імміграції та імпорту. Варто зауважити, що подібне ставлення до Японії та інших країн регіону, формувалося в австралійському суспільстві зокрема на тлі існуючих расистських поглядів на пріоритети розвитку країни, виражених зокрема у політиці «Білої Австралії» [13]. Зокрема, ще в 1901 р. в межах цієї політики було прийнято закон, покликаний обмежити імміграцію з неєвропейських країн – The Immigration Restriction Act [14, с. 158]. Після закінчення війни, зважаючи на ті людські та матеріальні втрати Австралійського Союзу, прагнення У. Хьюза доповнились вимогами щодо репарацій, які на його думку мали покрити усі військові витрати країни. Крім того,

на внутрішньоімперському рівні, Австралія та інші домініони, які зробили великий внесок у перемогу Великої Британії, почала вимагати чітко окресленої державної суб'єктності, насамперед в галузі зовнішньої політики. Домініони вимагали самостійного представництва на Паризькій мирній конференції 1919 р. та визнання їх сторонами перемовин, що зрештою й було реалізовано [13]. Не дивлячись на відчайдушну боротьбу У. Хьюза щодо дотримання інтересів Австралії, далеко не всі цілі вдалося реалізувати. Хоча німецькі позиції в регіоні були фактично нівельовані, Японія, що виступила на боці союзників, лише зміцнилася. Не вдалося домогтися й значних фінансових компенсацій: при загальних витратах на війну близько 364 млн. фунтів стерлінгів, Австралія отримала лише трохи більше 5,5 млн. репарацій [13]. Однак набагато більшого вдалося домогтися домініонам в межах імперії у їхній боротьбі за самостійність. На імперській конференції 1923 р. домініони отримали право на самостійне підписання договорів з іноземними державами. Результатом гострих суперечностей між Лондоном та домініонами щодо статусу та повноважень останніх, що відбулося в період 1925-1926 рр. стала декларація А. Бальфура, де наголошувалося, що домініони є автономними державними одиницями всередині Британської імперії, рівні за статусом, в жодному сенсі не підпорядковані одна одній, ані щодо внутрішніх, ані щодо зовнішніх справ, проте об'єднані спільним підданством короні, що вільно об'єдналися в якості членів Британської Співдружності Націй [4, с. 76].

Згідно даної резолюції, Англія позбавлялася права втручатися у внутрішні справи Австралії та всіх інших домініонів, а також приймати за них, зокрема, зовнішньополітичні рішення, вони ставали юридично вільними, але залишалися у складі імперії. Велика Британія та домініони стали міждержавним об'єднанням під назвою «Британська Співдружність Націй». У 1931 р. британський парламент прийняв Весмінстерський статут, в якому було юридично закріплено права домініонів, тим самим завершивши еволюційний процес трансформації правових відносин Великої Британії з домініонами, забезпечивши новий формат – асоціацію незалежних держав [4, с. 77]. Тим не менше, до Другої світової війни Австралія не мала своїх дипломатичних представництв за кордоном, хоча згідно Вестмінстерського статуту 1931 р. отримала право на здійснення самостійної зовнішньої політики разом з іншими британськими домініонами. Міністерство закордонних справ формально існувало в Австралії з 1901 р. Воно підтримувало контакти між Австралією і Великою Британією, вело справи, пов'язані з інтересами Австралії в районі Тихого океану, включно з управлінням територією Папуа, а також імміграційними справами. У 1916 р. це міністерство було ліквідовано. Його функції були передані спочатку канцелярії прем'єр-міністра, а потім міністру територій. Відновлення міністерства закордонних справ як самостійного державного відомства відбулося лише в середині 1930-х рр. [15].

Не дивлячись на міжнародно-політичні здобутки, участь у Першій світовій війні дорого обійшлася Австралії, окрім жахливих людських втрат, важкий удар отримала економіка країни. Особливо зважаючи, що при певному зростанні промисловості Австралія залишалася переважно аграрною державою, де панівне положення в економіці займав експорт вовни. Через обмеження транспортних потоків під час війни, виникли складнощі з експортом пшениці, оскільки для її транспортування була необхідна велика кількість суден. Так, щоб доставити 500 тис. тон австралійської пшениці до Великої Британії, потрібно було 100 суден протягом 6 місяців, які б курсували за відповідним маршрутом. Для оптимізації транспортування вантажів до Європи, у 1916 р. австралійський прем'єр-міністр У. Хьюз, знаходячись в Англії, придбав 15 кораблів за понад 2 млн. фунтів. Було встановлено жорсткий урядовий контроль за виробництвом і продажем кольорових металів. Їх постачання було можливим лише в Англію та союзні держави, а цинк і мідь експортувались лише до Великої Британії. Значне скорочення імпорту в роки війни трохи посприяло розвитку локальної промисловості, проте обсяги зростання були незначними: якщо у 1913 р. в промисловості було зайнято 337 тис. працівників, то у 1918 р. їхня кількість склала 376 тис. [15].

Оскільки розвиток австралійської економіки традиційно був пов'язаний з використанням великих обсягів іноземного капіталу, ще одним ударом для неї стало різке скорочення іноземних інвестицій. Великі воєнні витрати та скорочення притоку інвестицій суттєво ускладнили фінансове становище країни, яке уряд намагався покращити шляхом збільшення внутрішніх та зовнішніх позик, а також за рахунок підвищення податків. До середини 1918 р. Австралія позичила в британського уряду 49 млн. фунтів стерлінгів, а розмір внутрішніх позик досяг 188,5 млн. фунтів. Подібна ситуація в економіці призвела до стрімкого зростання цін та швидкого подорожчання життя в Австралії [13]. Початок 1920-х рр. Австралія зустріла зі зростанням економіки, насамперед через стрімке підвищення цін на основні експортні позиції країни. Так, у 1925 р. експортні ціни на вовну збільшились на 163% порівняно з 1913 р., ціни на зерно зросли на 50%, ціни на масло і м'ясо – на 60%. Почався масштабний приплив людей та капіталу: протягом 1921-1927 рр. до Австралії прибули 263 тис. мігрантів, в той час як за 20 попередніх років – 248 тис. Загальна кількість населення держави на початку 1930-х рр. досягла 6,5 млн. осіб, а обсяг ввезеного на цей період іноземного капіталу оцінювався у 1188 млн. фунтів стерлінгів, з яких 554 млн. фунтів стерлінгів були британськими інвестиціями. Позитивна динаміка в економіці сприяла зростанню основних галузей австралійської економіки, зокрема виробництво вовни в період 1920-1929 рр. збільшилось з 625 млн. до 968 млн. фунтів, а поголів'я овець – з 86,1 до 106, 2 млн. Окрім Великої Британії, яка залишалася основним торговельним партнером Австралії, суттєво зросли частки США і Японії у зовнішньому товарообігу країни [15].

Позитивна ситуація в економіці драматичним чином змінилася після сумнозвісного обвалу на нью-йоркській біржі 24 жовтня 1929 р., який став початком Великої депресії в США та світової економічної кризи 30-х рр. XX ст. Тоді курси акцій стрімко почали дешевшати, втративши протягом місяця понад 40% попередньої вартості. Хвиля небаченої кризи поглинула насамперед США, де збанкрутували тисячі промислових, фінансових та торгівельних компаній, а мільйони людей залишилися без роботи. Проте, економічна криза дуже швидко поширилась на країни Європи та Японію. У 1932 р. загальна кількість безробітних в США, Японії та країнах Західної Європи сягнула 30 млн. осіб [16]. Світова економічна криза боляче вдарила по Австралії, оскільки ціни на головні її експортні товари різко впали. Якщо у 1928 р. фунт вонни коштував 15 пенсів, то на кінець 1930 р. він торгувався вже за 8 пенсів, водночас ціна бушеля пшениці в цей же період впала з 5 шилінгів до 2 шилінгів і 6 пенсів. Вартість австралійського експорту в 1930 р. знизилася вдвічі порівняно з 1928 р., національний дохід країни в 1930-1931 рр. зменшився на третину. В 1933 р. майже третина австралійських працівників не мали роботи, а заробітна плата працюючих впала на 20%. Ситуація в економіці почала покращуватись починаючи з 1934 р., але наслідки глибокої кризи все ще відчувалися, а економічний розвиток держави суттєво уповільнився. Одним з наслідків спаду в економіці стало помітне зменшення темпів приросту населення, як за рахунок зниження народжуваності, так і через уповільнення імміграції [15].

Зовнішня політика Австралії у міжвоєнний період залишалася у зародковому стані, не дивлячись на широту повноважень щодо розробки самостійного курсу, а формування австралійської позиції на міжнародній арені відбувалося в умовах цілковитої орієнтації на політику Великої Британії. Відповідно, під час активного нарощення своїх потужностей фашистськими режимами Німеччини й Італії та їхнього звернення до суто агресивної політики в Європі, австралійський уряд слідом за Лондоном продовжував його політику умиротворення агресорів. Британське керівництво робило ставку на механізми колективної безпеки та Лігу Націй, але як ми знаємо ці надії виявилися марними. У. Хьюз, який у 1937 р. обійняв посаду міністра зовнішніх справ, усіляко засуджував дії А. Гітлера й Б. Муссоліні, він наголошував, що прийняти територіальні їх претензії це все одно, що «кинути пару сендвічей голодному тигру». Хьюз наголошував на необхідності ретельнішої підготовки держави до війни, однак його позиція не знаходила підтримки австралійської правлячої еліти [17].

Політика загравання з агресором в повній мірі проявилася також у позиції Австралії щодо Японії. Не дивлячись на більш ніж очевидну загрозу національній безпеці з боку агресивної японської імперії, протягом тривалого часу австралійський уряд утримувався від будь-яких активних дій спрямованих на попередження нападу. Навіть під час японської агресії проти Китаю у 1937 р.

було прийнято рішення «не критикувати Японію більш ніж це буде необхідно», звичайно про жодні санкції не могло бути й мови [15].

Напередодні Другої світової війни, Австралія жодним чином не готувалася до бойових дій на власній території, розраховуючи на те, що британські флот і армія забезпечать мирне небо над п'ятим континентом. Це стало стратегічною помилкою. Водночас, австралійські війська були готові приймати активну участь у підтримці Лондона під час війни у Європі, прихід якої видавався неминучим. Оголосивши прихильність Австралії до війни 3 вересня 1939 р., прем'єр-міністр Роберт Гордон Мензіс сказав наступні, відомі слова, які трансливались на кожній національній та комерційній радіостанції країни: «Друзі австралійці, мій меланхолійний обов'язок офіційно повідомити вас, що внаслідок наполегливості Німеччини в її вторгненні в Польщу, Велика Британія оголосила їй війну, і, як результат, Австралія також перебуває у стані війни. На долю демократичного лідера не може впасти більш важке завдання, ніж зробити таке оголошення». Як частина Британської імперії, Австралія була однією з перших країн, яка оголосила війну нацистській Німеччині, і між 1939 і 1945 рр. майже мільйон австралійських чоловіків і жінок служили у військових силах протягом Другої світової війни [11].

Отже, початок ХХ ст. став періодом тектонічних змін у світовій політиці. Велика війна змінила не лише політичну карту світу, а й поклала початок структурній трансформації всієї міжнародної системи, де провідними акторами стали не імперії, а нації-держави. Для Австралії нове століття стало початком принципово нової ролі на міжнародній арені. Об'єднання колоній в єдину федерацію – Австралійський Союз – відбувалося непросто, але відкривало низку можливостей: спільна політика у сфері зовнішніх зносин, оподаткування, торгівлі з іноземними державами, мореплавства, зв'язку, морської та сухопутної оборони тощо. Також створювався єдиний митний простір і тариф, повна свобода торгівлі між штатами, єдина банківська система тощо. Об'єднавшись у федерацію, колишні колонії отримали статус домініона в межах Британської колоніальної імперії, що суттєво розширювало повноваження локальної влади спочатку в галузі внутрішньої політики, а згодом вони поширилися й на зовнішню. Водночас, шлях Австралійського Союзу до суб'єктності в міжнародній політиці не був простим, зокрема рішення щодо участі імперії у Першій світовій війні, Лондон приймав, навіть, без формальних консультацій з домініонами, хоча вони в повній мірі розділили з Великою Британією тягар війни. Попри величезні людські та фінансові втрати, саме під час участі австралійців у військових діях на фронтах Першої світової війни народилися легенди й символи, що сприяли процесу націєбудівництва і залишаються актуальними й нині. Одним з таких символів став АНЗАК – австралійсько-новозеландський армійський корпус, бійці якого брали активну участь на різних фронтах Великої війни. Їхні мужність та звитяга стали

легендою, а день АНЗАК є одним з головних національних свят Австралії і Нової Зеландії.

Важкі наслідки участі у Першій світовій війні спонукали уряд Австралії та інших домініонів до активнішої боротьби за можливість вести самостійну зовнішню політику в майбутньому. Результатом багаторічних непростих дебатів з урядом метрополії, стало прийняття Вестмінстерського статуту 1931 р., в якому було закріплене подальше розширення повноважень домініонів в межах імперії, включно з правом на власні зовнішньополітичні рішення. І хоча процес розбудови самостійної австралійської дипломатії зайняв ще багато років, саме Вестмінстерський акт створював для цього всі юридичні підстави. Фактично, цей етап ознаменував набуття незалежності Австралійським Союзом, оскільки домініони отримали рівний з Великою Британією статус у складі Британської Співдружності Націй.

Список використаних джерел та літератури

1. Макінтайр С. Краткая история Австралии. – М.: Весь мир, 2011. – 360 с.
2. NAVY. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <https://www.navy.gov.au/hmas-australia-i>
3. Dominion. British Commonwealth. Encyclopedia Britannica. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <https://www.britannica.com/topic/dominion-British-Commonwealth>
4. Зимулина Л.А. Эволюция национальной государственности Британских доминионов // Британская империя в XX веке [ред. А.М. Пегушев, Е.Ю. Сергеев]. – М.: Ин-т всеобщей истории РАН, 2010. – С. 72-80.
5. Anzacportal. Australian Government. Department of Veterans' Affairs. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <https://anzacportal.dva.gov.au/wars-and-missions/ww1/politics/causes-of-war>
6. Australia. International Encyclopedia of the First World War. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <https://encyclopedia.1914-1918-online.net/article/australia>
7. German colonization in the pacific the outbreak of war. Australian war memorial. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <https://s3-ap-southeast-2.amazonaws.com/awm-media/collection/RCDIG1069938/document/5520688.PDF>
8. Скоробогатых Н.С. История Австралии. XX век / Отв. ред. В.П. Николаев; Институт востоковедения РАН. – М.: ИВ РАН, 2015. – 452 с.
9. AnzacDay. New Zeland history. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <https://nzhistory.govt.nz/war/anzac-day/the-anzacs>
10. Зернецька О.В. Розвиток культури в Австралії протягом XX ст.: кіноіндустрія // Проблеми всесвітньої історії: науковий журнал. – 2020. – № 2 (11). — С. 174-200.
11. Australiansin WWII. The Australian War Memorial. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <https://www.awmlondon.gov.au/australians-in-wwii>
12. Graham S. Anzac (Australia). International Encyclopedia of the First World War. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: https://encyclopedia.1914-1918-online.net/article/anzac_australia
13. Beaumont J. War Aims and War Aims Discussions (Australia). International Encyclopedia of the First World War. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: https://encyclopedia.1914-1918-online.net/article/war_aims_and_war_aims_discussions_australia
14. Романенко О. Стратегії міграційної політики Австралії: етапи становлення, нові виклики та відповіді на сучасні загрози // Проблеми всесвітньої історії: науковий журнал. – № 3 (12). – 2020. – С. 156-171.
15. Малаховский К. История Австралии. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://historic.ru/books/item/f00/s00/z0000185/st003.shtml>

16. Great Depression. Encyclopedia Britannica. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <https://www.britannica.com/event/Great-Depression>
17. Fitzhardinge L.F. Hughes, William Morris (Billy) (1862-1952). Australian Dictionary of Biography. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <https://adb.anu.edu.au/biography/hughes-william-morris-billy-6761>

References

1. Makintayr, S. (2011). *Kratkaya istoriya Avstralii* [A Brief History of Australia]. Moskva: Ves' mir. [In Russian].
2. NAVY. [Online]. Available from: <https://www.navy.gov.au/hmas-australia-i>. [Accessed: 25th January 2021]. [In English].
3. Encyclopedia britannica. *Dominion. British Commonwealth*. [Online] Available from: <https://www.britannica.com/topic/dominion-British-Commonwealth>. [Accessed: 25th January 2021]. [In English].
4. Zimulina, L. (2010). *Evolutsia natsionalnoi gosudarstvennosti Britanskikh dominionov* [The evolution of the national statehood of the British dominions]. *Britanskaya imperia v XX veke* [British Empire in the 20th century] (Pp. 72-80). Moskva: Institut vseobshei istorii RAN. [In Russian].
5. *Anzac portal. australian government. department of veterans' affairs*. [Online]. Available from: <https://anzacportal.dva.gov.au/wars-and-missions/ww1/politics/causes-of-war>. [Accessed: 25th January 2021]. [In English].
6. Australia. International Encyclopedia of the First World War. *Australia*. [Online]. Available from: <https://encyclopedia.1914-1918-online.net/article/australia>. [Accessed: 25th January 2021]. [In English].
7. Australian War Memorial. *German colonization in the pacific the outbreak of war*. [Online] Available from: <https://s3-ap-southeast-2.amazonaws.com/awm-media/collection/RCDIG1069938/document/5520688.PDF> [Accessed: 25th January 2021]. [In English].
8. Skorobogatych, N. (2015). *Istoria Avstralii. XX vek* [History of Australia. XX century]; Institut vostokovedenia RAN. – Moskva: IVRAN. [In Russian].
9. New Zeland history. *Anzac Day*. [Online]. Available from: <https://nzhistory.govt.nz/war/anzac-day/the-anzacs>. [Accessed: 25th January 2021]. [In English].
10. Zernetska, O. (2020). *Rozvytok kultury v Avstralii protyagom XX st.: kinoindustria* [The Development of Australian Culture in the XX Century: Film Industry]. *Problemy vsesvitnyoi istorii: naukovi jurnal* [Problems of World History: Scientific Journal], 2(11), pp. 174-200. [In Ukrainian].
11. The Australian war memorial. *Australians in WWII*. [Online]. Available from: <https://www.awmlondon.gov.au/australians-in-wwii>. [Accessed: 25th January 2021]. [In English].
12. Graham, S. *Anzac (Australia)*. [Online] Available from: https://encyclopedia.1914-1918-online.net/article/anzac_australia. [Accessed: 25th January 2021]. [In English].
13. Beaumont, J. *War Aims and War Aims Discussions (Australia)*. [Online] Available from: https://encyclopedia.1914-1918-online.net/article/war_aims_and_war_aims_discussions_australia. [Accessed: 25th January 2021]. [In English].
14. Romanenko, O. (2020). *Strategi imigratsiinoi polityky Avstralii: etapy stanovlennia, novi vyklyky ta vidpovidi na suchasni zagrozy* [Strategies of Australia's Migration Policy: the Stages of Becoming, New Challenges and Responses to Today's Threats]. *Problemy vsesvitnyoi istorii: naukovi jurnal* [Problems of World History: Scientific Journal], 2(11), pp. 156-171. [In Ukrainian].

15. Malakhovskiy, K. *Istoriya Avstralii* [History of Australia]. [Online]. Available from: <http://historic.ru/books/item/f00/s00/z0000185/st003.shtml>. [Accessed: 25th January 2021]. [In English].
16. Encyclopedia Britannica. *Great Depression*. [Online]. Available from: <https://www.britannica.com/event/Great-Depression>. [Accessed: 25th January 2021]. [In English].
17. Fitzhardinge, L. *Hughes, William Morris (Billy) (1862-1952)*. [Online] Available from: <https://adb.anu.edu.au/biography/hughes-william-morris-billy-6761>. [Accessed: 25th January 2021]. [In English].

Ветринский И.М. Специфика международно-политического положения Австралийского Союза в первой половине XX в.

Работа посвящена начальному этапу становления Австралийского Союза, а также процессу его утверждения в качестве самостоятельного государства. В первую очередь рассматривается международно-политический контекст развития страны, с периода создания федерации до начала Второй мировой войны. Анализируется международное положение Австралийского Союза, его место и роль в региональных и глобальных геополитических процессах начала XX в., в частности в контексте его отношений с Великобританией. Исследуются особенности трансформации британской колониальной политики накануне Первой мировой войны. Рассматривается специфика системы отношений Великобритании с Австралией, а также иными доминионами. Показаны особенности статуса и полномочий доминионов в рамках Британской империи. Анализируется роль доминионов и, в частности, Австралийского Союза в процессе подготовки к Первой мировой войне, а также особенности его участия в боевых действиях. Раскрывается значение событий Первой мировой войны для внутривнутриполитической ситуации в Австралии, а также влияние ее последствий на отношения доминионов с Британской империей. Анализируется история создания и участия австралийско-новозеландского армейского корпуса (АНЗАК) в составе имперских сил на фронтах Первой мировой войны, успехи и неудачи его бойцов, а также роль АНЗАКа в процессе становления австралийской политической нации. Рассматриваются экономические, гуманитарные и международно-политические последствия Первой мировой войны для Австралийского Союза, а также показано влияние этих последствий на структуру отношений между доминионами и Британской империей. Анализируется социально-экономическое положение Австралийского Союза накануне Второй мировой войны, в частности, особенности влияния Великой депрессии на развитие страны в целом и ее внутривнутриполитическую ситуацию в частности. Рассматриваются идеологические, военно-стратегические и международно-политические предпосылки вступления Австралии во Вторую мировую войну.

Ключевые слова: Австралийский Союз, доминион, международная политика, АНЗАК, Первая мировая война.

Vietrynskyi I. Specifics of the International Political Position of the Commonwealth of Australia in the first half of the XX-th century.

The paper focuses on the initial stage of the formation of the Commonwealth of Australia, and the process of its establishing as an independent State. The international political context for the development of the country, from the period of creation of the Federation to the beginning of the Second World War, is primarily viewed. The Commonwealth's international position, its place and role in the regional and global geopolitical processes of the early XX century, in particular in the context of its relations with Great Britain, are analyzed. The features of the transformation of British colonial policies on the eve of the First World War are examined. The specifics of the UK system of relations with Australia, as well as other dominions, are being examined. The features of status of the dominions in the British Empire system are shown. The role of the dominions and, in particular, the

Commonwealth of Australia in the preparatory process for the First World War, as well as the peculiarities of its participation in hostilities, is analyzed. The significance of the actions of the First World War on the domestic political situation in Australia, as well as its impact on dominions relations with the British Empire, is revealed. The history of the foundation of the Australian-New Zealand Army Corps (ANZAC) and its participation in imperial forces on the frontline of the First World War is analyzed. The success and failure of its fighters, as well as the role of ANZAC, in the process of formation an Australian political nation are analyzed. The economic, humanitarian and international political consequences of the First World War for the Commonwealth of Australia are examined, as well as the influence of these consequences on the structure of relations between the dominions and the British Empire. The socio-economic situation of the Commonwealth of Australia on the eve of World War II, in particular the impact of the Great depression on the development of the country as a whole and its internal political situation in particular, is analyzed. The ideological, military-strategic and international political prerequisites for Australia's entry into the Second World War are being considered.

Keywords: *The Australian Union, dominion, international politics, ANZAC, First World War.*

УДК 94:327(575.3)

<http://doi.org/10.46869/2707-6776-2021-13-7>

Бульвінський А.Г.

<https://orcid.org/0000-0001-9665-7418>

ІДЕОЛОГІЧНІ ОСНОВИ ЗОВНІШНЬОПОЛІТИЧНОГО ПОЗИЦІОНУВАННЯ РЕСПУБЛІКИ ТАДЖИКИСТАН

У статті здійснено аналіз відображення ідеологічних основ зовнішньополітичного та державного позиціонування Таджикистану у його доктринальних документах. Основними блоками нашого аналізу стали історичні засади таджицької державності; місце і ролі Таджикистану у всесвітній історії; місце країни у сучасному світі та особливості розуміння світових тенденцій розвитку; місце водної дипломатії в зовнішньополітичному позиціонуванні Таджикистану.

Було з'ясовано, що важливою частиною офіційного ідеологічного концепту Таджикистану є апеляція до арійського походження таджиків, спадку Держави Саманідів та втрат «споконвічних» таджицьких територій. Встановлено, що впродовж 1990-х – 2010-х рр. доктринальне розуміння Таджикистаном свого місця у регіоні еволюціонувало до положення про історичну цивілізаторську місію таджицької нації щодо відсталіших народів регіону.

Важливими елементами ідеології зовнішньополітичного позиціонування Таджикистану у 1990-х рр. стали положення про світський характер розвитку цієї мусульманської держави, виборене під час громадянської війни 1992-1997 рр. та про потребу міжнародної допомоги через бідність і нерозвинутість країни. У доктринальних документах першої половини 2000-х рр. положення про бідність було поєднано з тезою про несправедливість світового розвитку, при якому панує Захід та негативний вплив глобалізації, яка підживлює протистояння цивілізацій. З середини 2000-х рр. відбувається доктринальне переосмислення ролі та місця Центральної Азії у світі – з відсталого та проблемного регіону на місце зіткнення глобальних інтересів та економічно важливий регіон світу, домінування у якому дозволить великим державам отримати контроль над євразійським простором та наблизитись до світового панування. Проголосивши у 2002 р. багатовекторну політику «відкритих дверей», Таджикистан доктринально розширив горизонт взаємодії зі світом, вишикувавши за межі дискурсу співпраці лише з сусідніми мусульманськими країнами та Росією.

Ключові слова: Таджикистан, таджики, арійці, цивілізація, доктринальні документи, традиції, Е. Рахмон.

Аналіз проблеми впливу державних, культурних чи цивілізаційних традицій на становлення та розвиток пострадянських республік має велике пізнавальне й практичне значення, адже створює ґрунтовні засади для прогнозування напрямків їх подальшого розвитку.

Серед іншого, розкриття цих чинників дасть змогу краще зрозуміти тенденції трансформації пострадянського простору після розпаду СРСР, які, як це вже очевидно, полягають у його дезінтеграції як цілісної системи та регіональній сегментації за цивілізаційними ознаками. Передумови цих тенденцій полягають у відмінних культурно-історичних традиціях пострадянських держав до їх входження до складу СРСР, які після його розпаду почали активно проявлятися. У результаті всі колишні радянські республіки пішли своїм природнім історичним шляхом.

Метою даного дослідження є з'ясування ідеологічних засад зовнішньополітичного позиціонування Республіки Таджикистан, особливостей їх наукового та політичного обґрунтування.

Окремі аспекти цієї проблеми розглядались у роботах Х. Заріфі [1], З. Саїдова [2], М. Бабаханова [3], Н. Мірзоева [4], А. Мамадазімова [5], А. Махмадова [6], А. Сатторзода [7], але ні у таджицькій, ні у зарубіжній історіографії не проводився комплексний аналіз представлення та еволюції основних ідеологічних засад зовнішньополітичного позиціонування Таджикистану у державних документах доктринального характеру.

Об'єктом аналізу у цьому дослідженні виступали насамперед документи доктринального характеру у яких відображено офіційне бачення та його трансформація історичних, цивілізаційних та ідеологічних засад зовнішньополітичного позиціонування Республіки Таджикистан.

До таких документів належать виступи президента Таджикистану на святкових зібраннях з нагоди відзначення річниць незалежності країни, щорічні послання до парламенту (Маджлісі Олі) 2000-2019 рр., виступи на сесіях Генеральної Асамблеї ООН, Концепції зовнішньої політики Республіки Таджикистан 2002 та 2015 рр., Концепція переходу Республіки Таджикистан до стійкого розвитку 2007 р. та низка інших документів й офіційних виступів.

Історичні засади

Чвертьстолітнє існування незалежної Республіки Таджикистан дає нам підстави говорити, що в основі його державного утвердження та зовнішньополітичного позиціонування лежить історичний чинник. Як написав у своїй концептуальній праці «Таджики в дзеркалі історії» президент Республіки Таджикистан Е. Рахмон, «одне з головних джерел справжньої національної самосвідомості – це постійне звернення до героїчного минулого свого народу» [8, с. 125].

Тому в історико-політичному аспекті новопостала таджицька державність утверджується шляхом апеляції до реального чи уявного великого минуло таджицького народу. Так, згідно бачення сучасної таджицької історіографії (Н. Негматов [9], Р. Масов [10] та ін.) та підходів державних ідеологів (Е. Рахмон [8]) таджики є найдавнішим автохтонним народом сучасної Центральної Азії, нащадками цивілізації арійців якій понад 8 тис. років. Тут варто підкреслити, що вперше положення про те, що таджики є єдиним корінним населенням регіону – потомками давньої арійської цивілізації були обґрунтовані у роботах академіка АН СРСР Б. Гафурова [11], який у 1946-1956 рр. був першим секретарем ЦК Комуністичної партії Таджикистану.

Саме з метою утвердження у таджицькому суспільному та науковому дискурсі цього доктринального положення, у 2006 р. у Таджикистані офіційно святкувався Рік арійської цивілізації. Виступаючи 3 березня 2006 р. перед представниками інтелігенції Е. Рахмон підкреслив, що це було зроблено для глибокого вивчення і дослідження свого коріння, оскільки «арійська

цивілізація для нас, таджиків, одних з її споконвічних спадкоємців, є головним стрижнем долі та історії, появи і формування, самосвідомості і світогляду», а бататотисячолітня доля таджицького народу бере свій початок «із джерела арійської цивілізації». Важливим акцентом цього програмного виступу був наголос на тому, що «таджицька нація є однією з найдавніших націй регіону і світу» [12].

Концептуальні підходи щодо тисячолітньої історії таджиків були розвинуті під час виступу в Душанбе 8 вересня 2006 р. на урочистому засіданні, присвяченому святкуванню 15-ї річниці незалежності Таджикистану і Року арійської цивілізації, де Е. Рахмон заявив: «Арійська цивілізація заклала основи історії наших предків, зародження і формування традицій державності, культури, інших національних цінностей, більше того, вона зіграла роль історичної арени для формування самосвідомості і пізнання світу». У своєму виступі глава таджицької держави підкреслив, що «святкуючи Рік арійської цивілізації, ми лише ставимо собі за мету охопити свіжим неупередженим поглядом давню культуру нашої нації і бути ближче до своїх історичних коренів і своєї минулої культури... Кожен гідний представник нації повинен знати, що наші предки – согдійці і бактрійці є нащадками арійського роду, наша рідна мова поряд з іншими мовами регіону, зокрема перською і дарі, бере початок від древніх арійських мов», наголосивши, що «таджицька історія і цивілізація налічує понад п'ять тисяч років» [13].

Продовжуючи офіційне утвердження цього наративу Е. Рахмон в посланні 2007 р. заявив, що «таджики, будучи одним із давніх племен арійського народу, мають більш ніж п'ятитисячолітню історією цивілізації та культури, державотворення та державності», підкресливши, що «впродовж багатьох століть наші мудрі прадіди на території свого проживання і поза нею стояли біля витоків великих інтелектуальних і духовних змін, були творцями передової культури, засновниками потужних і міцних держав, авторами безсмертних праць з філософії, права, медицини і природознавства, які протягом століть служили людству» [14].

Намагаючись максимально заглибити таджицьку державність Е. Рахмон ще у виступі на урочистому засіданні, присвяченому святкуванню 6-ї річниці незалежності Таджикистану у 1997 р. заявив, що таджицька державність бере свій початок з часів великого Куруша (Кіра) і Дарія [15]. У виступі 2006 р. глава Таджикистану через залучення арійського дискурсу також підкреслив її більш давні, ніж ісламські корені: «арійська цивілізація здобула світову славу ще до VII ст., тобто до появи ісламської релігії. Під її прапорами об'єдналися десятки дрібних і великих держав від кордонів Ірану до околиць Хінда, від територій Турана до берегів річок Даджли і Євфрату, а його народ подарував світові перші зразки духовних цінностей людства, насамперед традиції людинолюбства», та зараховував до арійських предків таджиків найвидатніших правителів Імперії Ахеменідів, Кушанського царства, Держави Сасанідів,

Держави Тахіридів, Держави Саффаридів та держави Саманідів [13]. Таким чином таджики позиціонувались як нащадки історичної спадщини усіх великих держав Сходу часів Античності та Ранняго Середньовіччя, до приходу у регіон тюрків.

Одним із способів унаочнити зв'язок таджиків з арійською цивілізацією у сучасному світі стало активне просування владою Таджикистану на міжнародній арені та в середині країни святкування Навруза, свята приходу весни та нового року у народів перського культурного кола, «свята таджиків та усіх арійських народів», яке поширилось на 3 тис. років раніше виникнення зороастризму та 4,5 тис. років раніше виникнення ісламу. При цьому, щоб узгодити святкування Навруза з ісламом Е. Рахмон у своєму зверненні до парламенту 2013 р. наголосив, що великий ісламський правник-факіх Імам Азам Абу Ханіфа ще у VIII ст. довів, що традиції та обряди Навруза не суперечать ісламу та його канонам, давши таким чином їм легітимний статус у мусульманських країнах [16]. Крім того, Е. Рахмон, ще у 1998 р. підкреслював, що «в епоху Саманідів Навруз був одним із найбільших і найшановніших свят таджицького народу», не зважаючи на те, що араби після завоювання Мавераннахра і Хорасана прагнули припинити його святкування, тому «Навруз в історії нашої нації уособлює протистояння могутнім іноземцям та долю багатостраждального таджицького народу» [17].

23 лютого 2010 р. з ініціативи Таджикистану та низки інших країн ГА ООН ухвалила резолюцію про надання Наврузу статусу міжнародного свята – Міжнародний день Навруз (21 березня) [18].

Іншим дипломатичним механізмом утвердження концепції про те, що таджики є найдавнішим у регіоні автохтонним народом, а їх предки населяли цю місцевість з незапам'ятних часів, стало включення з ініціативи Таджикистану у міжнародний календар пам'ятних дат ЮНЕСКО на 2020 р. відзначення 5500-річчя городища Саразм – найстарішого поселення осілих народів Центральної Азії [19].

Концепт про таджиків як нащадків арійської цивілізації у Центральній Азії – це перша історична цеглина у процесі вписування Таджикистану в історію світу та утвердження думки про давність таджицької державності.

Другою такою доктринальною цеглиною є офіційне трактування Держави Саманідів (819-999 рр.), як першої таджицької держави. Варто зазначити, що Держава Саманідів охоплювала практично усі території, де й нині проживають таджики як автохтонне населення (Таджикистан, Афганістан та Узбекистан).

У 1996 р. уряд Таджикистану намагався легітимізувати цю концепцію на міжнародному рівні, залучивши ЮНЕСКО до святкування 1100-ї річниці створення Держави Саманідів як «першої незалежної таджицької держави» [20]. Виступаючи 19 березня 1997 р. на зустрічі з інтелігенцією Е. Рахмон доктринально обґрунтував цей історичний наратив, номінувавши Державу Саманідів «нашою національною державою», яка «дала поштовх

розвитку таджицької цивілізації» [21]. Розвиваючи цей дискурс Е. Рахмон у зверненні з нагоди підписання спільної угоди про мир і злагоду в Таджикистані 27 червня 1997 р. запропонував «встановити в Душанбе пам'ятник засновнику Таджицької держави Ісмаїлу Сомоні», який «зумів об'єднати таджицьку націю і створив могутню державу» та увіковічити його ім'я, перейменувавши найвищу вершину Паміру – пік Комунізму на пік Ісмаїла Самані [22].

Відзначення 1100-ї річниці створення Держави Саманідів відбулося на офіційному рівні у 1999 р. Воно мало не лише зміцнити національну самосвідомість і національну єдність таджиків та засвідчити їх глибокі державні традиції, а й підкреслити той факт, що нинішній Таджикистан є лише малою частиною «Великого Таджикистану», столицею якого була Бухара.

Із другої історичної засади утвердження таджицької державності випливає третя – тема втрати земель історичного проживання таджиків (великого «Історичного Таджикистану»), яка присутня і в історико-ідеологічному дискурсі сучасного Таджикистану, і в його політиці [23].

Як слушно зазначає С. Абашин, у 1990-х рр. ідея «Великого Таджикистану» була сформульована у вигляді концепції «Історичного Таджикистану», яку обґрунтував таджицький історик академік Н. Негматов [24, с. 201]. За його баченням «Історичний Таджикистан» займав всю територію сучасних Узбекистану і Таджикистану, значні частини територій Киргизстану та Туркменістану, частину території Казахстану, Афганістану, Китаю та Ірану. Цей концептуальний підхід, по-суті, набув офіційного характеру, адже біля підніжжя монументу І. Самані у Душанбе було розміщено кам'яну карту з обрисами «Великого Таджикистану», коли він став реальністю у кордонах Держави Саманідів.

У темі втрати таджиками своїх історичних земель є й відносно сучасний аспект. Це несправедливість під час національно-територіального розмежування у Центральній Азії 1924 р. у результаті чого найплідніші та економічно розвинуті області (Бухарська, Ферганська) на яких переважало таджицьке населення, та міста Бухара, Самарканд, де таджики на той час складали абсолютну більшість відійшли Узбекистану, а до складу Таджицької АРСР увійшли найменш розвинуті таджицькі території – Східна Бухара, райони Гірського Бадахшану та Східний Памір, перетворивши Таджикистан на гірську країну [25].

Концептуально у таджицькому суспільному дискурсі положення про те, що таджики у 1920-х рр. цілеспрямовано витіснялись зі своїх традиційних рівнинних культурних центрів в гірські райони, а ті, що залишались піддавались асиміляції у формі узбекизації обґрунтовує директор Інституту історії, археології та етнографії ім. А. Доніша АН Республіки Таджикистан у 1988-2015 рр. академік Р. Масов та інші таджицькі науковці [26].

У доктринальних документах ця тема фактично не піднімалась. Лише у програмному виступі 2006 р. до 15-ї річниці державної незалежності

Таджикистану Е. Рахмон згадав про спотворення та обмеження прав таджицького народу під час створення Таджикицької республіки на основі Східної Бухари.

Таким чином, апеляція до арійського походження таджиків, спадку Держави Саманідів та втрат «споконвічних» таджицьких територій на користь тюрків є частиною офіційного ідеологічного концепту, який не лише заглиблює у давнину таджицьку державність, а й відділяє таджиків від сусідніх тюркських народів, підкреслює їх прийшлий характеру у регіоні, їх фактичний статус завойовників.

Той факт, що нинішнє узбецьке місто Бухара у Таджикистані офіційно вважається столицею першої таджицької держави, а таджики вважають низку територій сучасного Узбекистану своїми несправедливо відібраними землями і плекають надії на їх повернення, не сприяють стабільним і добросусідським відносинам між Таджикистаном та Узбекистаном.

Місце і роль країни у всесвітній історії

Говорячи про ідеологічні засади державного та історичного самоусвідомлення сучасного таджицького політикуму та суспільства варто наголосити, що з другої половини 1990-х рр. у публічному концептуальному дискурсі почав активно просуватись наратив про цивілізаторську місію таджицького народу у регіоні з давніх часів. Дуже швидко ця думка трансформувалась у положення про існування таджицької цивілізації.

Вперше концептуальне бачення місця та ролі Таджикистану у всесвітній історії було сформульоване Е. Рахмоном на святковому зібранні з нагоди відзначення 6-ї річниці незалежності країни у 1997 р., де він сказав, що «цивілізація, яку створили три тисячі років тому наші предки, справила великий вплив на багато народів Азії та Європи». Продовжуючи думку, Е. Рахмон заявив, що в часи держави Саманідів «культура і цивілізація світового значення поширилися на великій території Центральної Азії і Хорасана, привівши до виникнення десятків процвітаючих міст і центрів науки... В цей період багато племен і національностей регіону влилися в культуру таджицької нації, що призвело до зародження якісно нової цивілізації» [15].

Надалі роль таджиків та їх державності у долі регіону та світу у доктринальних промовах з часом лише підносились. Так, у виступі на зустрічі з представниками інтелігенції у 2006 р. Е. Рахмон оголосив таджицьку націю авангардом арійської, а потім й ісламської цивілізації у центральноазійському регіоні [12]. У виступі на урочистому засіданні, присвяченому святкуванню 15-ї річниці незалежності Таджикистану у 2006 р. він підкреслив, що «наша країна з найдавніших часів займала ключове положення на великому просторі регіону історичної Центральної Азії», а «унікальна матеріальна і культурна спадщина таджиків... внесла гідний внесок в розвиток культури і духовності інших народів, зокрема регіону Центральної Азії» [13].

У цьому виступі також яскраво прозвучала концептуальна теза про завойовників (явно йшлося про тюрків), які ледь не знищили високу культуру цивілізованої нації таджиків, адже «до нині на території нашої країни і персомовних народів світу існують піраміди з черепів, які свідчать про нелюдські дії кровожерливих завойовників». Також Е. Рахмон підкреслював автохтонний статус таджиків, яким «не раз загрожувала небезпека зникнення і забуття. Навали іноземних завойовників і нав'язування нашим предкам чужих культурних цінностей створювали загрозу самому існуванню мови і культури таджиків, які налічують тисячолітню історію існування».

На початку 2010-х рр. Е. Рахмон почав просувати наратив про важливий внесок таджиків не лише у розвиток центральноазійського регіону, а й всієї людської цивілізації. Так, у посланні до парламенту 2010 р. він заявив, що гордий тим, що «таджики внесли і вносять свій вагомий внесок у формування людської цивілізації. Таджики в процесі своєї давньої історії створили високу культуру і безсмертну матеріальну духовну цивілізацію, яка визнана всіма країнами світу і використовується всіма народами» та має світове значення [27].

Наприкінці 2010-х рр. у доктринальному звеличенні значення таджиків він пішов ще далі. Так, у посланні до Маджлісі Олі 2017 р. поряд з твердженням про те, що «таджицька нація, маючи давні традиції і багату культуру, зробила гідний внесок у світову цивілізацію», з'являється теза про цивілізаторську роль таджицької нації [28]. Зміст, який вкладає офіційний Душанбе у цей ідеологічний концепт було дещо роз'яснено у посланні 2018 р.: «Визнання світовою спільнотою нашої історичної та культурної спадщини означає також визнання таджиків як цивілізаторської та культурної нації» [29]. У посланні 2019 р. Е. Рахмон уточнив, що таджики є культурною, просвітницькою, цивілізаторською, містобудівною нацією арійського походження [30].

Поява у доктринальних документах термінології ідеологічної концепції цивілізаторської місії («civilisatory mission») у контексті таджицької нації означає, на нашу думку, остаточне утвердження в офіційному ідеологічному наративі Таджикистану положення про те, що таджики історично несли культуру і цивілізацію відсталішим народам регіону. Відповідно, це означає концептуальне трактування таджиків як історично культурнішої нації у порівнянні з сусідніми тюркськими народами. Хоча прямо у доктринальних документах так не говориться, але цей підтекст очевидний.

Місце країни у сучасному світі та розуміння світових тенденцій розвитку

Вперше на концептуальному рівні градацію зовнішньополітичних орієнтирів та інтересів новопосталого незалежного Таджикистану було здійснено 28 грудня 1993 р. у заяві тодішнього голови Верховної Ради Таджикистану Е. Рахмона. Виходячи з географічних, геополітичних та економічних інтересів країни, він виділив п'ять політичних сегментів, пріоритетних для Таджикистану: перший – СНД, тобто республіки колишнього СРСР; другий –

Центральна Азія, яка за тодішніми уявленнями таджицького керівництва, прагне економічної і політичної єдності; третій – простір сусідніх персомовних держав, тобто Ірану та Афганістану, які ніби притягуються один до одного не лише «історичною єдністю і культурними витоками», але й перспективами національного розвитку; четвертий – мусульманські країни Сходу, пов'язані «єдністю звичаїв та духовних традицій» та можливостями і потребами національного розвитку; і, нарешті, п'ятий сегмент – світове співтовариство, яке рухається до «єдиної загальнолюдської цивілізації» [31, с. 18-20].

Таким чином, на початку осмислення свого місця у світі керівництво Таджикистану бачило свою країну лише як частину традиційної для субрегіону міжнародної системи за участі Росії та сусідніх мусульманських країн (центральноазійських, персомовних та ісламських загалом). Доктринально за межі пострадянсько-мусульманського дискурсу розвитку у 1990-х рр. ніхто виходити не збирався.

Громадянська війна 1992-1997 рр., ідеологічною суттю якої була боротьба між силами, що виступали за світський чи релігійний формат існування цієї мусульманської держави, завершилась перемогою світського формату розвитку Таджикистану. Вперше чітко про світський характер розвитку новопосталої таджицької державності голова Верховної Ради Республіки Таджикистан Е. Рахмон заявив у своєму виступі на Другому форумі таджиків світу 8 вересня 1993 р., підкресливши, що «в нинішньому таджицькому суспільстві релігія повинна бути відділена від держави. Але це не означає дискримінації соціальної позиції священної ісламської релігії. Іслам є важливою складовою частиною нашої культури. Релігія відокремлена від держави тільки з тією метою, щоб вона не втручалася в політичні справи держави і держава, в свою чергу, також не втручалась в релігійні справи» [32].

У привітанні з нагоди ісламського свята Ід аль-Фітр 27 січня 1998 р. Е. Рахмон уточнив державну позицію щодо ісламу, підкресливши концептуальне неприйняття екстремістських поглядів: «Таджикистан є суверенною, демократичною, світською і єдиною державою, і на його території гарантується свобода переконань. У зв'язку з цим, я хочу підкреслити, що ми прихильники здорових релігійних переконань і сприяємо розвитку гуманної ідеології ісламу. Водночас, ми не дозволимо, щоб нашому народу насильно нав'язувалися екстремістські і сепаратистські переконання в будь-якому вигляді, оскільки ще в жодній мусульманській країні світу екстремізм не приводив до миру і спокою» [33].

Ще чіткіше положення про світський характер розвитку держави було сформульовано у посланні Е. Рахмона до Маджлісі Олі 2002 р.: «Ми висловлюємо свою повагу до ісламської релігії як до сакрального морального джерела. Але водночас, ми не повинні забувати, що наша країна прийняла багато принципів цивілізованого суспільства і користується благами світського життя» [34, с. 37]. У Концепції переходу Республіки Таджикистан до стійкого

розвитку, схваленої урядом у 2007 р. це положення було сформульовано ще сконцентрованіше: «Запорукою сталого розвитку країни буде світська державність, світська культура і релігійність на основі свободи совісті, що не суперечить гуманізму, розуму і моралі» [35].

Водночас завершення Громадянської війни у країні спонукало керівництво країни оголосити про власний таджицький шлях розвитку. Про це у своєму виступі з нагоди підписання Загальної угоди про встановлення миру і національної згоди в Таджикистані 27 червня 1997 р. заявив Е.Рахмон: «Таджикистан, будучи своєрідним і неповторним, не буде сліпо копіювати досвід і модель інших держав. Наш народ обрав власний шлях, таджицьку модель розвитку... Тому ми не допустимо, щоб політика тієї чи іншої держави, якою б вона не була – розвинутою, чи такою, що розвивається, релігійною, світською, сусідньою або дальньою, – силою нав'язувалася нашому народу» [22].

Одним із сумних трендів зовнішньополітичного самоусвідомлення Таджикистану з середини 1990-х рр. стало його офіційне позиціонування як вкрай бідної, нерозвинутої країни, яка потребує міжнародної допомоги.

Вперше офіційно про це Е.Рахмон заявив у своєму виступі на 49-й сесії ГА ООН 30 вересня 1994 р.: «Нині Таджикистан гостро потребує допомоги міжнародного співтовариства не тільки для відновлення економіки, але і для створення умов довгострокового розвитку. Держава, яка не має до того ж виходу до моря, розраховує на особливу увагу з боку міжнародного співтовариства в питаннях економічного і соціального розвитку та сподівається, що її звернення про надання статусу найменш розвинутої країни знайде розуміння і підтримку в колах ООН» [36].

Надалі положення про бідність Таджикистану як частину його зовнішньополітичного самоусвідомлення у доктринальних документах першої половини 2000-х рр. було поєднано з тезою про несправедливість світового розвитку, яка підживлює протистояння цивілізацій.

Так, у своєму зверненні до парламенту 2003 р. глава таджицької держави вперше концептуально обґрунтував думку про несправедливість світового розвитку та протистояння цивілізацій, при якому «колективний Захід» («золотий мільярд») володіє високими технологіями та 80% світових багатств у той час як в Азії живе 2/3 незаможних жителів планети. З цією тезою логічно поєднується положення про те, що «світовій безпеці більше всього загрожує протистояння цивілізацій», оскільки «сьогодні між мусульманським світом і Заходом виникла стіна нерозуміння, що складає все більшу загрозу», бо «в уявленнях певних кіл Заходу починає переважати думка про те, що екстремізм притаманний природі ісламу – однієї із світових релігій».

З огляду на те, що відмінність між багатими і бідними країнами постійно зростає, загроза тероризму та екстремізму може відступити лише у разі зниження рівня бідності та безробіття. Е.Рахмон висловив надію, що «при

підтримці розвинутих держав слаборозвинуті країни повинні використати свої внутрішні резерви з метою забезпечення зростання своєї економіки», оскільки «країни, що розвиваються, не можуть самостійно вирішувати економічні проблеми, які перед ними стоять. Вони потребують передових технологій, підвищення рівня навчання, досвідчених спеціалістів, інвестицій і безкорисної допомоги». Також президент заявив, що процеси глобалізації вимагають нових відносин, в зв'язку з чим можна буде закласти «фундамент нового розвитку людської цивілізації», а «враховуючи специфічне геополітичне положення Таджикистану, ми готові всебічно сприяти початку діалогу цивілізацій за участі найвидатніших світових діячів», а розпочатись цей процес має з діалогу релігій.

Власне сам Таджикистан у цьому документі було офіційно позиційовано як відсталу та бідну країну Азії, яка перебуває під загрозою політичної та економічної ізоляції через імідж «гарячої» зони, але, яка іде шляхом долучення до західних цінностей та досягнень, «без дотримання яких в сучасних умовах складно уявити собі подальший розвиток. В першу чергу, це означає розвиток соціально-орієнтованої ринкової економіки, плюралістичної демократії» [34, с. 40-42, 48-54].

У 2002 р. Таджикистан проголосив багатовекторну політику «відкритих дверей», яка має сприяти стійкому економічному розвитку країни, залученню іноземних інвестицій та оптимізації економічного співробітництва з усіма державами світу, які захочуть співробітничати з Таджикистаном на взаємовигідній основі [31, с. 24]. Інакше кажучи, керівництво Таджикистану вирішило доктринально розширити горизонт взаємодії зі світом, вийшовши за межі дискурсу співпраці лише з сусідніми мусульманськими країнами та Росією.

У посланні 2004 р. відбувається концептуальне переосмислення значення Центральної Азії у світі. Тепер акцент робиться не на відсталості чи проблемах регіону, а на тому, що він став місцем зіткнення глобальних інтересів, й «комплекс інтересів великих держав навколо Центральної Азії з геополітичної і геостратегічної точок зору полягає в отриманні контролю над євразійським простором, природними і комунікаційними мережами регіону».

Також у цьому документі ще чіткіше, ніж у попередніх посланнях артикулюється ідея захисту ісламу від звинувачень західних країн у прихильності до тероризму, засуджується вживання термінів «ісламський тероризм», «ісламський фундаменталізм», «ісламісти», що приводить до «виникнення у свідомості населення планети ненависті до світлої релігії іслам та мусульманських народів», що у свою чергу може «привести світ до міжконфесійних конфліктів і, більше того, – до конфлікту цивілізацій» [34, с. 63-65].

Крім того, у посланні 2004 р. було чітко артикульовано націленість на активізацію економічних відносин з арабськими, і загалом з мусульманськими країнами, чому має сприяти «наша культурно-історична спільність».

Положення про протистояння цивілізацій було розвинуто у посланні до парламенту 2005 р., де зазначалось, що «під безпосереднім впливом глобалізації поглибився розрив між розвинутими, такими, що розвиваються і відсталими країнами, вкрай посилювався тиск на національні структури й культурні традиції народів, ще очевиднішими стали претензії деяких розвинутих країн на свою перевагу, дещо похитався дух протистояння цивілізацій». Е. Рахмон констатував посилення боротьби за сировинні ресурси та контроль над економічно важливими регіонами, спрогнозувавши, що Центральна Азія «в найближчі роки стане місцем геополітичної і геостратегічної конкуренції сил, які прагнуть світового панування». Також у посланні 2005 р. вперше було офіційно оприлюднено доктринальне положення про необхідність оберігати таджицький народ, країну і національну культуру від негативних і руйнівних наслідків глобалізації.

У цьому документі було також суттєво піднесено осмислення ролі та значення Центральної Азії у світовій політиці. «Центральна Азія, яка є важливою геополітичною і геостратегічною зоною світу, не повинна стати ареною нестабільності і світових протистоянь, а покликана бути центром об'єднання світових інтересів».

У посланні 2005 р., мабуть вперше у доктринальному документі, було однозначно констатовано, що історично Таджикистан «є частиною мусульманського світу і великої ісламської цивілізації», яка незаперечно здійснила великий внесок в культуру і загальнолюдську цивілізацію [34, с. 79-80, 91]. У промові на святковому засіданні, присвяченому 15-й річниці державної незалежності Таджикистану 8 вересня 2006 р. Е. Рахмон розвинув тезу про те, що «історично ми розвивалися як частина ісламського світу і займаємо гідне місце у великій ісламській цивілізації», новим доктринальним зовнішньополітичним положенням про те, що «широкі плідні зв'язки з усіма мусульманськими країнами в ім'я забезпечення спільних інтересів, перш за все, прогресу ісламських держав і гідного життя мусульман, є пріоритетними в регіональній і міжнародній стратегії Таджикистану» [13].

Однак, у Концепції переходу Республіки Таджикистан до стійкого розвитку 2007 р. місце Таджикистану у світі було переосмислено у євразійському контексті, адже у документі зазначалось, що Таджикистан знаходиться на кордоні ісламського і європейського світів, і що «філософія майбутнього Таджикистану повинна виходити з інтересів Євразійського регіону, в центрі якого він знаходиться» [35].

Під час виступу перед інтелігенцією Таджикистану у 2006 р. Е. Рахмон закликав відмовитись від протистояння цивілізацій та перейти до співробітництва і діалогу цивілізацій, наголосивши, що «ми не повинні ділити людей на західних і східних, білих і чорних, мусульман і християн, повинні визнати цінності всіх цивілізацій, так само як звичаї і культуру інших, як досягнення загальнолюдської цивілізації» [12].

У посланні 2006 р. було продовжено критику глобалізації, яка на думку Е. Рахмона «створила серйозну загрозу для національної самобутності і автентичності, вищих моральних і духовних цінностей, нашого національного образу і долі», сприяла розширенню діяльності терористичних і екстремістських кіл та контрабанді наркотиків й не змогла «усунути потенційну небезпеку зіткнення цивілізацій» [37].

Послання 2006 р. важливе тим, що у ньому вперше було концептуально осмислено та сформульовано основні проблеми та стратегічні цілі розвитку Таджикистану – досягнення енергетичної та продовольчої безпеки, вихід із комунікаційного глухого кута, забезпечення постійного розвитку економіки, проведення послідовної соціальної політики та зміцнення безпеки країни.

Концептуально ці положення були детально виписані у Концепції переходу Республіки Таджикистан до стійкого розвитку 2007 р., де констатувалось усвідомлення «необхідності формування нової моделі розвитку цивілізації», оскільки «потенціал поточної моделі розвитку досяг, а у деяких випадках і перевершив допустимі межі», оскільки «ідеологія споживання і «ресурсний» шлях розвитку, що сформували в суспільстві ілюзію невичерпності ресурсного потенціалу і стійке прагнення до постійного збільшення виробництва матеріальних благ, понад природні потреби людини привели до виснаження природних ресурсів». Окрім цього, як зазначається в Концепції, «розрив в рівнях соціально-економічного розвитку індустріальних країн і країн, що розвиваються досягнув таких масштабів, коли обома сторонами він став сприйматися як фундаментальна загроза міжнародної стабільності на планеті» [35].

Оцінюючи у посланні до парламенту 2012 р. десятиріччя політики «відкритих дверей», Е. Рахмон підкреслив правильність цього підходу, оскільки вона сприяла «відродженню старих призабутих зовнішніх зв'язків та набуттю нових нетрадиційних партнерів на міжнародній арені, тим самим створивши нові можливості для сталого розвитку країни» [38].

У посланні 2013 р. Е. Рахмон знову повернувся до теми загроз від глобалізації та ісламського екстремізму, наголосивши, що однією з цілей розвитку таджицької державності є «захист національного менталітету і вищих цінностей нашого древнього народу в умовах глобалізації». Далі глава таджицької держави досить непослідовно роз'яснив, що з його погляду «процес глобалізації поряд зі своїми позитивними аспектами нині поставив людство перед лицем асиміляції і зіткнення різних цінностей і культур», водночас підкресливши, що «ми, як давня і культурна нація, жодним чином не є противником взаємного пізнання різних культур і цивілізацій. Навпаки, ми є прихильниками діалогу цивілізацій і використання наукових відкриттів і культурних досягнень народів Заходу і Сходу в ім'я зміцнення світської системи своєї держави».

Важливою тезою цього послання стало визнання Е. Рахмоном того, що «в ісламському світі також існують течії, низка дій яких спрямована на підбурювання і сепаратизм. Це суперечить суті ісламу і ганьбить нашу священну релігію» [16].

Загалом можемо стверджувати, що у 2010-х рр. у доктринальних документах Таджикистану, насамперед у посланнях президента до парламенту, почалось осмислення проблем, які існують в ісламі. Так, у посланні 2015 р. Е. Рахмон підкреслив, що «зростаюча тенденція політизації ісламу завдає йому тільки шкоди і в очах світової спільноти спотворює світлий образ його послідовників», а тому «ми потребуємо максимального посилення толерантності, щоб вона уособлювала мусульман цивілізованими, культурними та освіченими, служила на благо співпраці всіх здорових сил людства» [39].

У Концепції зовнішньої політики 2015 р. при описі національних інтересів акцент було зроблено на прагматичних речах – забезпечені енергетичної незалежності та продовольчої безпеки, виходу країни з комунікаційного глухого кута та створенні поясу безпеки і добросусідства на кордонах держави. Водночас у цьому документі було доктринально закріплено положення про те, що глобалізація, як найважливіша ознака сучасності, не лише сприяє тісній взаємодії між народами і країнами, а й «може викликати небажані наслідки, такі як посилення різниці між розвиненими і відсталими країнами, зростання пресингу на національні та культурні цінності народів тощо» [40].

У Концепції, як офіційному доктринальному зовнішньополітичному документі було роз'яснено, що політика «відкритих дверей» власне є багатовекторною зовнішньою політикою, націленою на захист стратегічних інтересів країни на міжнародній арені через встановлення дружніх і взаємовигідних відносин з різними країнами світу на основі безумовної поваги міжнародного права.

У посланні президента до Маджлісі Олі 2018 р. було проголошено два нових важливих положення. По-перше, про вирішення однієї з трьох стратегічних проблем розвитку Таджикистану – вихід країни з комунікаційного глухого кута внаслідок реалізації програм масштабного будівництва транспортних магістралей, які тепер надійно зв'язали як регіони країни між собою, так і Таджикистан з КНР, Киргизстаном та Афганістаном, чого раніше не було, та зняття транспортної блокади з боку Узбекистану.

По-друге, Таджикистан вперше було позиціоновано як країну-щит, яка багато років забезпечувала безпеку центральноазійського регіону, пострадянських та європейських країн від поширення наркотиків, зброї, тероризму, екстремізму та незаконної міграції [29].

Місце водної дипломатії в зовнішньополітичному позиціонуванні Таджикистану

Особливе місце в ідеології зовнішньополітичного позиціонування Таджикистану займає питання води та використання водних ресурсів. Адже це

одна з небагатьох тем, де Таджикистан має природню перевагу над сусідами, оскільки країна є територією верхів'їв основних річок Центральної Азії та основним джерелом формування водних ресурсів регіону.

Саме тому керівництво Таджикистану активно намагається відгравати активну роль у справі вирішення глобальної проблеми нестачі води у світі. Для цього Е. Рахмон послідовно проводить активну водну дипломатію та висунув низку міжнародних ініціатив, схвалених ГА ООН: у 2001 р. – про проголошення 2003 р. Міжнародним роком прісної води; у 2003 р. – про проголошення Міжнародного десятиліття дій «Вода для життя, 2005-2015»; про проголошення 2013 р. Міжнародним роком водного співробітництва; у 2015 р. – про проголошення Міжнародного десятиріччя дій «Вода для стійкого розвитку» (2018-2028) [31, с. 30-31].

У Концепції зовнішньої політики 2015 р. було концептуально деталізовано таджицьку «дипломатію водного співробітництва» [40]. По-перше, у документі було констатовано, що «внаслідок зростання населення, розширення площі сільськогосподарських земель, нераціонального використання водних ресурсів, зміни клімату та екологічних проблем, питання нестачі питної води, використання великих і дрібних транскордонних річок та інша проблематика, пов'язана з водою, перетворюються на чинники, що мають значний вплив на міжнародні відносини». А регіон Центральної Азії є дуже чутливим у цьому плані. Тому Таджикистан, який володіє значними запасами водних ресурсів, є прихильником їх справедливого і раціонального використання через механізми регіонального і міжнародного співробітництва.

У документі наголошено, що Таджикистан, згідно з нормами міжнародного права, має повне право використовувати свої природні, зокрема, й водні ресурси для забезпечення стійкого розвитку країни та достойних умов життя народу. Водночас у Концепції підкреслюється, що Таджикистан реалізовуватиме своє право щодо використання водних ресурсів виходячи з загальнорегіональних інтересів на принципах добросусідства, поваги і реального врахування взаємних інтересів, діалогу і співробітництва у вирішенні існуючих проблем і «як держава верхів'я й основне джерело формування водних ресурсів Центральної Азії ні за яких обставин не створюватиме перешкод для водозабезпечення регіону».

У посланні до парламенту від 22 грудня 2016 р. Е. Рахмон вже самопозиціонував Таджикистан як визнаного на міжнародній арені ініціатора й активного лідера у вирішенні глобальних питань, пов'язаних з використанням водних ресурсів [41]. Ця теза була повторена і в посланні 2018 р. [29].

Вище викладене дозволяє зробити наступні висновки.

1. Ідеологічне утвердження сучасної таджицької державності відбувається шляхом апеляції до реального чи уявного великого державного минулого таджицького народу та заглиблення його коренів у віки (нащадки арійської цивілізації). Логічним наслідком цього концептуального бачення стала поява у

доктринальних документах Таджикистану поняття про п'ятитисячолітню таджицьку цивілізацію, культуру та історію.

2. Таджики вважають себе єдиним і найдавнішим автохтонним народом Центральної Азії, нащадками історичної спадщини усіх великих держав Сходу часів Античності та Раннього Середньовіччя, а тому історично культурнішими, ніж прийшли тюркські народи. З цього бачення у 2010-х рр. виринуло доктринальне трактування таджицького народу як цивілізаторського, який був авангардом арійської, а потім й ісламської цивілізації у регіоні.

3. Ідеологічне й геополітичне освоєння регіону та утвердження в його історії ролі та місця Таджикистану, таджицька наукова й політична еліта здійснювала за допомогою історичної концепції про Державу Саманідів як першої таджицької держави. Вона охоплювала території, де й нині таджики проживають як автохтонне населення (Таджикистан, Афганістан та Узбекистан).

4. Логічним наслідком такого підходу стала ностальгія за втраченими територіями «Історичного Таджикистану», присутня у науковому та політичному дискурсі країни, посилена розумінням несправедливого щодо таджиків характеру національно-державного розмежування Центральної Азії 1924 р., у результаті якого таджики втратили свої найрозвинутіші рівнинні землі на користь Узбекистану, перетворившись на гірську країну.

5. Важливими елементами ідеології зовнішньополітичного позиціонування Таджикистану у 1990-х рр. стали положення про світський характер розвитку цієї мусульманської держави, виборене під час громадянської війни 1992-1997 рр. та про потребу міжнародної допомоги через бідність і нерозвинутість країни.

6. У доктринальних документах першої половини 2000-х рр. положення про бідність було поєднано з тезою про несправедливість світового розвитку, при якому панує Захід та негативний вплив глобалізації, яка підживлює протистояння цивілізацій. Концептуальний вихід для зняття загрози тероризму та екстремізму керівництво Таджикистану бачить лише у зниженні рівня бідності та безробіття у світі загалом та ісламських країнах зокрема. Також глобалізація починає трактуватись як загроза для національної самобутності.

7. Проголосивши у 2002 р. багатовекторну політику «відкритих дверей», Таджикистан доктринально розширив горизонт взаємодії зі світом, вийшовши за межі дискурсу співпраці лише з сусідніми мусульманськими країнами та Росією й задекларувавши орієнтацію на стандарти соціально-орієнтованої ринкової економіки і плюралістичної демократії.

8. З середини 2000-х рр. відбувається доктринальне переосмислення ролі та місця Центральної Азії у світі – з відсталого та проблемного регіону на місце зіткнення глобальних інтересів та економічно важливий регіон світу, домінування у якому дозволить великим державам отримати контроль над євразійським простором та наблизитись до світового панування.

9. Також із середини 2000-х рр. у доктринальних документах Таджикистану зростає кількість наративу на захист ісламу від звинувачень західних країн у прихильності до тероризму та починає чітко фіксуватись культурно-історична спільність з мусульманськими країнами, Таджикистан починає номінуватись частиною мусульманського світу і великої ісламської цивілізації. Однак, у доктринальних документах другої половини 2010-х рр. з'являється концептуальне осмислення проблем ісламського світу (політизація ісламу, підбурювання до екстремізму та сепаратизму).

10. У середині 2000-х рр. у доктринальних документах було нарешті чітко сформульовано три ключові проблеми та цілі державного розвитку Таджикистану, кожна з яких має вагому міжнародну складову: досягнення енергетичної та продовольчої безпеки і вихід із комунікаційного глухого кута.

11. Враховуючи свій природний статус країни, багатій водними ресурсами, Таджикистан цілеспрямовано і наполегливо доктринально закріплював за собою статус визнаного на міжнародній арені ініціатора й активного лідера у вирішенні глобальних питань, пов'язаних з використанням води.

Список використаних джерел та літератури

1. Зарифи Х. Многовекторная дипломатия Таджикистана. – Душанбе: ООО «Офсет», 2010. – 352 с.
2. Саидов З., Сабуров А. Таджикистан на рубеже тысячелетий: реализация национальных интересов на международной арене. – Душанбе: Деваштич, 2005. – 432 с.
3. Бабаханов М. История таджиков мира. – Душанбе: Маориф, 1999. – 471 с.
4. Мирзоев Н.М. Таджикистан и страны Востока. – Душанбе, 1998.
5. Мамадазимов А. Новый Таджикистан. Вопросы становления суверенитета. – Душанбе: Шарки озод, 1996. – 172 с.
6. Махмадов А.Н., Асадуллаев, И.К. Национальный интерес Таджикистана. – Душанбе, 2009. – 90 с.
7. Сатторзода А. Актуальные проблемы внешней политики Таджикистана (Многовекторность в действии). – Душанбе: Фонд им. Ф Эберта, 2014. – 520 с.
8. Рахмонов Э.Ш. Таджики в зеркале истории. Кн. 1: От арийцев до Саманидов. – St. Helier, Jersey: London & Flint River ed., 2000. – 240 с.
9. Негматов Н.Н. Ариана и Арйанведжа (история и цивилизация) / Н.Н. Негматов, Р.С. Мукимов, Н.Г. Хакимов, В.В. Воднев, А.М. Мандельштам. – Худжанд: «Ношир», 2006. – 709 с.
10. Масов Р. Тюркизация арийцев: чушь или недомыслие? Ответ на статью А. Аскарова «Арийская проблема: новые подходы и взгляды». 06.01.2006. – [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <https://centrasia.org/newsАмасов.php?st=1136562180>
11. Гафуров Б. Таджики: древнейшая, древняя и средневековая истории. – М., 1972. – 664 с.
12. Выступление на встрече с представителями интеллигенции страны. 18.03.2006. – [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.president.tj/ru/node/1403>
13. Речь на торжественном заседании, посвященном 15-летию государственной независимости Республики Таджикистан и празднованию Года арийской цивилизации. 08.09.2006. – [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.president.tj/ru/node/1386>
14. Послание Президента Таджикистана Эмомали Рахмона Парламенту страны. 30.04.2007. – [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.president.tj/ru/node/868>

15. Выступление на торжественном собрании, посвященном 6-ой годовщине независимости республики. 08.09.1997. – [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <http://www.president.tj/ru/node/1101>
16. Послание Президента Республики Таджикистан Эмомали Рахмона Маджлиси Оли Республики Таджикистан. 26.04.2013. – [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <http://www.president.tj/ru/node/4324>
17. Поздравление по случаю наступления праздника Навруз. 21.03.1998. – [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <http://www.president.tj/ru/node/1474>
18. Резолюция, принятая Генеральной Ассамблеей 23 февраля 2010 года. 64/253. Международный день Навруз. – [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <https://undocs.org/ru/A/RES/64/253>
19. По инициативе Таджикистана празднование 5500-летия древнего городища Саразм включено в календарь памятных дат ЮНЕСКО. 27.12.2019. – [Электронный ресурс]. – Режим доступа: http://cis.minsk.by/news/12802/po_iniciative_tadzhikistana_prazdnovanie_5500-letija_drevnego_gorodischa_sarazm_vkljucheno_v_kalendar_pamjatnyh_dat_junesko
20. Бологов П. Истинные арийцы Таджикистана. Сасаниды, саманиды... рахмонида. 16.02.2012. – [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <https://centrasia.org/newsA.php?st=1329384120>
21. Выступление на встрече с интеллигенцией. 19.03.1997. – [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <http://www.president.tj/ru/node/1099>
22. Обращение по случаю подписания общего соглашения о мире и согласии в Таджикистане. 27.06.1997. – [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <http://www.president.tj/ru/node/1100>
23. Негматов Н.Н. Таджики. Исторический Таджикистан. Современный Таджикистан. – Гиссар, 1992. – 37 с.; Масов Р. Фальсифицировать и присваивать чужую нацисторию нельзя (ответ пантуркистам). 09.03.2006. – [Электронный ресурс]. – Режим доступа: www.centrasia.ru/newsA.php?st=1141856700
24. Абашин С. Национализмы в Средней Азии: в поисках идентичности. – СПб: Алетей, 2007. – 304 с.
25. Шушкова М.Е. Национально-территориальное размежевание Средней Азии: взгляд историков Таджикистана на проблему // Советский проект. 1917-1930-е гг.: этапы и механизмы реализации: сборник научных трудов. – Екатеринбург: Изд-во Урал. ун-та, 2018. – С. 515-521.
26. Масов Р. Таджики: вытеснение и ассимиляция. – Душанбе: Ирфон, 2003. – 175 с.
27. Послание Президента Таджикистана Эмомали Рахмона Парламенту страны. 24.04.2010. – [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <http://www.president.tj/ru/node/865>
28. Послание Президента Республики Таджикистан, Лидера нации Эмомали Рахмона Маджлиси Оли Республики Таджикистан. 22.12.2017. – [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <http://www.president.tj/ru/node/16772>
29. Послание Президента Республики Таджикистан Маджлиси Оли Республики Таджикистан. 26.12.2018. – [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <http://www.president.tj/ru/node/19089>
30. Послание Президента Республики Таджикистан, Лидера нации уважаемого Эмомали Рахмона Маджлиси Оли. 26.12.2019. – [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <http://www.president.tj/ru/node/21977>
31. Саидов З.Ш. Внешняя политика Республики Таджикистан (1991-2017 гг.): Учебное пособие. – Душанбе: Контраст, 2017. – 142 с.
32. Выступление на открытии второго форума таджиков мира. 08.09.1993. – [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <http://www.president.tj/ru/node/1090>
33. Поздравление по случаю светлого праздника «Иди Фитр». 27.01.1998. – [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <http://www.president.tj/ru/node/1476>
34. Рахмон Э. О современном мире и основных аспектах внешней политики Республики Таджикистан. – Душанбе: ООО «Контраст», 2019. – 222 с.

35. Концепция перехода Республики Таджикистан к устойчивому развитию. Утверждена Постановлением Правительства Республики Таджикистан от 1 октября 2007 года № 500. – [Электронный ресурс]. – Режим доступа: http://www.cawater-info.net/library/rus/conc_sd_tj.pdf
36. Выступление на 49-й сессии Генеральной Ассамблеи ООН. 30.09.1994. – [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <http://www.president.tj/ru/node/1097>
37. Послание Президента Таджикистана Эмомали Рахмона Парламенту страны. 20.04.2006. [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <http://www.president.tj/ru/node/874>
38. Послание Президента Республики Таджикистан Эмомали Рахмона Маджлиси Оли Республики Таджикистан. 20.04.2012. – [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <http://www.president.tj/ru/node/1083>
39. Послание Президента Таджикистана Эмомали Рахмона Маджлиси Оли Республики Таджикистан. 23.01.2015. – [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <http://www.president.tj/ru/node/8137>
40. Концепция внешней политики Республики Таджикистан. Утверждена Указом Президента Республики Таджикистан от 27 января 2015 г., № 332. – [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <https://tajemb.kiev.ua/kontseptsiya-vneshnej-politiki-respubliki-tadzhikistan/>
41. Послание Президента Республики Таджикистан, Лидера нации Эмомали Рахмона Маджлиси Оли Республики Таджикистан. 22.12.2016. – [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <http://www.president.tj/ru/node/13747>

References

1. Zarifi, H. (2010). *Mnogovektornaâ diplomatiâ Tadžikistana* [Multi-vector diplomacy of Tajikistan]. Dušanbe: OOO “Ofset”. [In Russian].
2. Saidov, Z. & Saburov, A. (2005). *Tadžikistan na rubeže tysâčeljetij: realizaciâ nacional’nyh interesov na meždunarodnoj arene* [Tajikistan at the turn of the millennium: the realization of national interests in the international arena]. Dušanbe: Devaštič. [In Russian].
3. Babahanov, M. (1999). *Istoriâ tadžikov mira* [History of Tajiks of the world]. Dušanbe: Maorif. [In Russian].
4. Mirzoev, N. (1998). *Tadžikistan i strany Vostoka* [Tajikistan and the countries of the East]. Dušanbe. [In Russian].
5. Mamadazimov, A. (1996). *Novyj Tadžikistan. Voprosy stanovleniâ suvereniteta* [New Tajikistan. Questions of the formation of sovereignty]. Dušanbe: Šarki ozod. [In Russian].
6. Mahmadoev, A. & Asadullaev, I. (2009). *Nacional’nyj interes Tadžikistana* [National Interest of Tajikistan]. Dušanbe: Avesto. [In Russian].
7. Sattorzoda, A. (2014). *Aktual’nye problemy vnešnej politiki Tadžikistana (Mnogovektornost’ v dejstvii)* [Actual problems of the foreign policy of Tajikistan (multi-vector in action)]. Dušanbe: Fond im. F Èberta. [In Russian].
8. Rakhmonov, È. (2000). *Tadzhiky v zerkale ystoryi. Kn. 1: Ot ariytssev do Samanydov* [Tajiks in the mirror of history. Book. 1: From Aryans to Samanids]. St. Helier, Jersey: London & Flint River. [In Russian].
9. Negmatov, N. (2006). *Ariana i Arjanvedža (istoriâ i civilizaciâ)* [Ariana and Aryanweja (history and civilization)]. Hudžand: Nošir. [In Russian].
10. Masov, R. (2006). *Türkizaciâ ariycev: čuš’ ili nedomyslie? Otvet na stat’û A. Askarova “Arijskaâ problema: novye podhody i vzglâdy”* [Turkization of the Aryans: nonsense or thoughtlessness? Answer to the article by A. Askarov “Aryan problem: new approaches and views”]. *CentrAziâ*, 06 January. [Online]. Available from: <https://centrasia.org/newsAmasov.php?st=1136562180> [In Russian].
11. Gafurov, B. (1972). *Tadžiki: drevnejšaâ, drevnââ i srednevekovââ istorii* [Tajiks: the oldest, ancient and medieval stories]. Moskva: “Nauka”. [In Russian].

12. Vystuplenie na vstreče s predstavitelâmi intelligencii strany [Speech at a meeting with representatives of the country's intelligentsia]. (2006). *Sajt Prezidenta Respubliki Tadžikistan*, 18 March. [Online]. Available from: <http://www.president.tj/ru/node/1403> [In Russian].
13. Reč' na toržestvennom zasedanii, posvâšennom 15-letiu gosudarstvennoj nezavisimosti Respubliki Tadžikistan i prazdnovanu Goda arijskoj civilizacii [Speech at the solemn meeting dedicated to the 15th anniversary of state independence of the Republic of Tajikistan and the celebration of the Year of Aryan civilization]. (2006). *Sajt Prezidenta Respubliki Tadžikistan*, 8 September. [Online]. Available from: <http://www.president.tj/ru/node/1386> [In Russian].
14. Poslanie Prezidenta Tadžikistana Ėmomali Rahmona Parlamentu strany [Annual address by the President of the Republic of Tajikistan Emomali Rahmona to the to the Parliament]. (2007). *Sajt Prezidenta Respubliki Tadžikistan*, 30 April. [Online]. Available from: <http://www.president.tj/ru/node/868> [In Russian].
15. Vystuplenie na toržestvennom sobranii, posvâšennom 6-oj godovšine nezavisimosti respubliky [Speech at the gala meeting dedicated to the 6th anniversary of the independence of the republic]. (1997). *Sajt Prezidenta Respubliki Tadžikistan*, 8 September. [Online]. Available from: <http://www.president.tj/ru/node/1101> [In Russian].
16. Poslanie Prezidenta Respubliki Tadžikistan Ėmomali Rahmona Madžlisi Oli Respubliki Tadžikistan [Address by the President of the Republic of Tajikistan Emomali Rahmon to Majlisi Oli of the Republic of Tajikistan]. (2013). *Sajt Prezidenta Respubliki Tadžikistan*, 26 April. [Online]. Available from: <http://www.president.tj/ru/node/4324> [In Russian].
17. Pozdravlenie po slučau nastupleniâ prazdnika Navruz [Congratulation on the occasion of the holiday of Nowruz]. (1998). *Sajt Prezidenta Respubliki Tadžikistan*, 21 March. [Online]. Available from: <http://www.president.tj/ru/node/1474> [In Russian].
18. Resolution 64/253 adopted by the General Assembly (2010). International Day of Nowruz. *Sajt United Nations*. [Online]. Available from: <https://undocs.org/en/A/RES/64/253> [In Russian].
19. Po iniciative Tadžikistana prazdnovanie 5500-letia drevnego gorodiša Sarazm vključeno v kalendar' pamâtnyh dat ŬNESKO [At the initiative of Tajikistan, the celebration of the 5500th anniversary of the ancient city of Sarazm was included in the calendar of memorable dates of UNESCO]. (2019). *Ispolnitel'nyj komitet SNG*. 27 December. [Online]. Available from: http://cis.minsk.by/news/12802/po_iniciative_tadzhikistana_prazdnovanie_5500-letija_drevnego_gorodischa_sarazm_vključeno_v_kalendar_pamjatnyh_dat_junesko [In Russian].
20. Bologov, P. (2012). Istinnye ariycy Tadžikistana. Sasanidy, samanidy... rahmonidy [True Aryans of Tajikistan. Sassanids, Samanids... Rahmonids]. *CentrAziâ*, 16 February. [Online]. Available from: <https://centrasia.org/newsA.php?st=1329384120> [In Russian].
21. Vystuplenie na vstreče s intelligenciej [Speech at a meeting with the intelligentsia]. (1997). *Sajt Prezidenta Respubliki Tadžikistan*, 19 March. [Online]. Available from: <http://www.president.tj/ru/node/1099> [In Russian].
22. Obrašenie po slučau podpisaniâ obšego soglašeniâ o mire i soglasii v Tadžikistane [Appeal on the occasion of signing a general agreement on peace and harmony in Tajikistan]. (1997). *Sajt Prezidenta Respubliki Tadžikistan*. [Online]. Available from: <http://www.president.tj/ru/node/1100> [In Russian].
23. Negmatov, N. (1992). *Tadžiki. Istoričeskij Tadžikistan. Sovremennyj Tadžikistan* [Tajiks. Historical Tajikistan. Modern Tajikistan]. Gissar; Masov, R. (2006). Fal'sificirovat' i prisvaivat' čužuû nacistoriu nel'zâ (otvet panturkistam) [It is impossible to falsify and appropriate another's national history (answer to the pan-Turkists)]. *CentrAziâ*, 09 March. [Online]. Available from: www.centrasia.ru/newsA.php?st=1141856700 [In Russian].
24. Abašin, S. (2007). *Nacionalizmy v Srednej Azii: v poiskah identičnosti* [Nationalism in Central Asia: In Search of Identity]. SPB: Aletejâ. [In Russian].
25. Šušková, M.E. (2018). Nacional'no-territorial'noe razmeževanie Srednej Azii: vzglâd istorikov Tadžikistana na problemu [National-territorial delimitation of Central Asia: a view of Tajiks historians on the problem]. *Sovetskij projekt. 1917-1930-e gg.: ètapy i mehanizmy realizacii*:

- sbornik naučnyh trudov* [Soviet project. 1917-1930s: stages and mechanisms of implementation]. (Pp. 515-521). Ekaterinburg: Izd-vo Ural. un-ta. [In Russian].
26. Masov, R. (2003). *Tadžiki: vytesnenie i assimilaciâ* [Tajiks: crowding out and assimilation]. Dušanbe: Irfon. [In Russian].
  27. Poslanie Prezidenta Tadžikistana Èmomali Rahmona Parlamentu strany [Annual address by the President of the Republic of Tajikistan Emomali Rahmona to the to the Parliament]. (2010). *Sajt Prezidenta Respubliki Tadžikistan*, 24 April. [Online]. Available from: <http://www.president.tj/ru/node/868> [In Russian].
  28. Poslanie Prezidenta Respubliki Tadžikistan, Lidera nacji Èmomali Rahmona Madžlisi Oli Respubliki Tadžikistan [Annual address by the President of the Republic of Tajikistan, the Leader of the Nation, Emomali Rahmon to the Parliament of the Republic of Tajikistan]. (2017). *Sajt Prezidenta Respubliki Tadžikistan*, 22 December. [Online]. Available from: <http://www.president.tj/ru/node/16772> [In Russian].
  29. Poslanie Prezidenta Respubliki Tadžikistan Madžlisi Oli Respubliki Tadžikistan [from Rus.: Address by the President of the Republic of Tajikistan to the Parliament of the Republic of Tajikistan]. (2018). *Sajt Prezidenta Respubliki Tadžikistan*, 26 December. [Online]. Available from: <http://www.president.tj/ru/node/19089> [In Russian].
  30. Poslanie Prezidenta Respubliki Tadžikistan, Lidera nacji uvažаемого Èmomali Rahmona Madžlisi Oli [Annual address by the President of the Republic of Tajikistan to the Parliament of the Republic of Tajikistan]. (2019). *Sajt Prezidenta Respubliki Tadžikistan*, 26 December. [Online]. Available from: <http://www.president.tj/ru/node/21977> [In Russian].
  31. Saidov, Z. (2017). *Vnešnââ politika Respubliki Tadžikistan (1991-2017 gg.)* [Foreign policy of the Republic of Tajikistan]. Dušanbe: Kontrast. [In Russian].
  32. Vystuplenie na otkrytii vtorogo foruma tadžikov mira [Speech at the opening of the second forum of Tajiks of the world]. (1993). *Sajt Prezidenta Respubliki Tadžikistan*, 8 September. [Online]. Available from: <http://www.president.tj/ru/node/1090> [In Russian].
  33. Pozdravlenie po slučâu svetlogo prazdnika “Idi Fitr” [from Rus.: Congratulation on the occasion of the light holiday “Eid al-Fitr”]. (1998b). *Sajt Prezidenta Respubliki Tadžikistan*, 27 January. [Online]. Available from: <http://www.president.tj/ru/node/1476> [In Russian].
  34. Rahmon, È. (2019). *O sovremennom mire i osnovnyh aspektah vnešnej politiki Respubliki Tadžikistan* [from Rus.: About the modern world and the main aspects of the foreign policy of the Republic of Tajikistan]. Dušanbe: OOO “Kontrast”. [In Russian].
  35. Koncepciâ perehoda Respubliki Tadžikistan k ustojčivomu razvitiû [from Rus.: The concept of the transition of the Republic of Tajikistan to sustainable development]. (2007). *Sajt Prezidenta Respubliki Tadžikistan*. [Online]. Available from: http://www.cawater-info.net/library/rus/conc_sd_tj.pdf [In Russian].
  36. Vystuplenie na 49-j sessii General’noj Assamblei OON [Speech at the 49th session of the UN General Assembly]. (1994). *Sajt Prezidenta Respubliki Tadžikistan*, 30 September. [Online]. Available from: <http://www.president.tj/ru/node/1097> [In Russian].
  37. Poslanie Prezidenta Tadžikistana Èmomali Rahmona Parlamentu strany [Annual address by the President of the Republic of Tajikistan Emomali Rahmona to the to the Parliament]. (2006). *Sajt Prezidenta Respubliki Tadžikistan*, 20 April. [Online]. Available from: <http://www.president.tj/ru/node/868> [In Russian].
  38. Poslanie Prezidenta Respubliki Tadžikistan Èmomali Rahmona Madžlisi Oli Respubliki Tadžikistan [Address by the President of the Republic of Tajikistan Emomali Rahmon to Majlisi Oli of the Republic of Tajikistan]. (2012). *Sajt Prezidenta Respubliki Tadžikistan*, 20 April. [Online]. Available from: <http://www.president.tj/ru/node/1083> [In Russian].
  39. Poslanie Prezidenta Tadžikistana Èmomali Rahmona Madžlisi Oli Respubliki Tadžikistan [Annual address by Emomali Rahmon, the President of the Republic of Tajikistan to Majlisi Oli of the

Republic of Tajikistan]. (2015). *Sajt Prezidenta Respubliki Tadžikistan*, 23 January. [Online]. Available from: <http://www.president.tj/ru/node/8137> [In Russian].

40. *Koncepcija vnešnej politiki Respubliki Tadžikistan* [The concept of foreign policy of the Republic of Tajikistan.]. (2015). *Sajt Prezidenta Respubliki Tadžikistan*. [Online]. Available from: <https://tajemb.kiev.ua/kontseptsiya-vneshnej-politiki-respubliki-tadzhikistan/> [In Russian].
41. *Poslanie Prezidenta Respubliki Tadžikistan, Lidera nacii Ėmomali Rahmona Madžlisi Oli Respubliki Tadžikistan* [Annual address of the President of the Republic of Tajikistan, Leader of the Nation, His Excellency Emomali Rahmon to the Parliament of the Republic of Tajikistan]. (2016). *Sajt Prezidenta Respubliki Tadžikistan*, 22 December. [Online]. Available from: <http://www.president.tj/ru/node/13747> [In Russian].

Булвинский А.Г. Идеологические основы внешнеполитического позиционирования Республики Таджикистан.

В статье проведен анализ отражения идеологических основ внешнеполитического и государственного позиционирования Таджикистана в его доктринальных документах. Основными блоками нашего анализа стали исторические основы таджикской государственности; место и роль Таджикистана во всемирной истории; место страны в современном мире и особенности понимания мировых тенденций развития; место водной дипломатии во внешнеполитическом позиционировании Таджикистана.

Было выяснено, что важной частью официального идеологического концепта Таджикистана является апелляция к арийскому происхождению таджиков, наследию Государства Саманидов и потерь «исконных» таджикских территорий. Установлено, что на протяжении 1990-х – 2010-х гг. доктринальное понимание Таджикистаном своего места в регионе эволюционировало в положение об исторической цивилизаторской миссии таджикской нации относительно более отсталых народов региона.

Важными элементами идеологии внешнеполитического позиционирования Таджикистана в 1990-х гг. стали положения о светском характере развития этой мусульманской страны, завоеванное в ходе гражданской войны 1992-1997 гг. и о необходимости международной помощи из-за бедности и неразвитости страны. В доктринальных документах первой половины 2000-х гг. положение о бедности было соединено с тезисом о несправедливости мирового развития, при котором царит Запад и негативном влиянии глобализации, которая подпитывает противостояния цивилизаций. Со середины 2000-х гг. происходит доктринальное переосмысления роли и места Центральной Азии в мире – из отсталого и проблемного региона в место столкновения глобальных интересов и экономически важный регион мира, доминирование в котором позволит крупным государствам получить контроль над евразийским пространством и приблизиться к мировому господству. Провозгласив в 2002 г. многовекторную политику «открытых дверей», Таджикистан доктринально расширил горизонт взаимодействия с миром, выйдя за пределы дискурса сотрудничества только с соседними мусульманскими странами и Россией.

Ключевые слова: Таджикистан, таджики, арийцы, цивилизация, доктринальные документы, традиции, Э. Рахмон.

Bulvinskyi A. Ideological Bases of Foreign Political Positioning of Republic of Tajikistan.

In the article there has been made the analyzes of reflection ideological bases of foreign political and governmental positioning of Tajikistan in its' doctrine documents. The main blocks of our analyzes was historical bases of Tajik statehood; the place and a role of Tajikistan in the world history, the place of the country in the modern world and features of understanding of the world trends of development; the place of water diplomacy in foreign political positioning of Tajikistan.

It was found, that important part of official ideological concept of Tajikistan was the appeal in way of Aryan origin of Tajiks, the heritage of government of the Samanids and the losses of the “original” Tajik's territories. It was state that during 1990s until 2010s, doctrine understanding of Tajikistan

about their place in the evolutionary region in the spot of the mission of historical civilization of Tajik's nation regarding to other population of the region.

Important elements of the ideology of Tajikistan's foreign policy positioning in the 1990s were the secular nature of the development of this Muslim state, elected during the 1992-1997 civil war, and the need for international assistance due to the country's poverty and underdevelopment. In the doctrinal documents of the first half of the 2000s, the provision on poverty was combined with the thesis of the injustice of world development, which is dominated by the West, and the negative impact of globalization, which fuels the confrontation of civilizations. Since the mid-2000s, there has been a doctrinal rethinking of the role and place of Central Asia in the world - from a backward and troubled region to a clash of global interests and an economically important region of the world, dominance of great powers. By proclaiming a multi-vector open door policy in 2002, Tajikistan has doctrinally broadened its horizons of engagement with the world, going beyond the discourse of cooperation only with neighboring Muslim countries and Russia.

Keywords: *Tajikistan, Tajiks, Aryan, civilization, doctrine documents, tradition, E. Rakhmon.*

УДК 94: 327(574)

<http://doi.org/10.46869/2707-6776-2021-13-8>

Деменко О.Ф.

<https://orcid.org/0000-0002-1144-0576>

ОСОБЛИВОСТІ ФОРМУВАННЯ ЗАСАД ЗОВНІШНЬОЇ ПОЛІТИКИ РЕСПУБЛІКИ КАЗАХСТАН

У статті проаналізовано засади формування зовнішньої політики Республіки Казахстан, на які, у першу чергу, впливають традиції історичного розвитку цієї країни, її геополітичне розташування у центрі Євразійського континенту, транспортно-комунікаційний потенціал та наявність великих запасів природних ресурсів. Підкреслюється, що у сучасному Казахстані поки що відсутнє цілісне сприйняття багатьох історичних подій та процесів, зокрема тих, які замовчувалися під час імперського та радянського періодів. Водночас, у науковому дискурсі країни відбувається переосмислення національної історії через критику попереднього історичного досвіду. Наголошується, що після утворення у середині XV ст. Казахського ханства поступальний розвиток державності змінився періодом боротьби з іноземними загарбниками – спочатку джунгарами, а потім Російською імперією. Він завершився втратою державності, боротьба за відновлення якої представляється у вигляді телеологічно побудованого наративу героїчної боротьби за незалежність, який поєднав низку історичних подій та періодів. Процес сучасного національно-державного будівництва у Казахстані відбувається з опорою на консолідуючу роль титульної нації, що сприяє зростанню інтересу до історичної проблематики та супроводжується поступовою втратою впливу радянсько-російських наративів у політичному та історичному дискурсі.

Особливістю зовнішньої політики Республіки Казахстан є багатовекторність, що склалася історично і має забезпечити балансування між різними геополітичними центрами сили. Пріоритетами зовнішньої політики Казахстану визначені: розвиток союзницьких відносин із РФ, всебічне стратегічне партнерство із КНР, розширене стратегічне партнерство зі США, стратегічні взаємини із державами Центральної Азії, розширене партнерство і співробітництво з Європейським Союзом.

Ключові слова: зовнішня політика, стратегічне партнерство, багатовекторність, євразійство, Центральна Азія, Республіка Казахстан.

Свої кроки на міжнародній арені Республіка Казахстан (РК), як і решта країн Центральної Азії (ЦА), реалізують у непростих умовах. Не маючи глибоких традицій державності, країни регіону були позбавлені ще й історичного досвіду формування та реалізації самостійної зовнішньої політики. Географічне розташування регіону ЦА на периферії світового глобального розвитку, політична нестабільність, соціально-економічні проблеми, залежність від провідних суб'єктів світової політики, таких як КНР, РФ, США, ЄС, обмежують зовнішньополітичні ресурси країн регіону. Водночас, правлячі кола центральноазійських держав цілком усвідомлюють, що їх здатність до підтримки контролю над соціальними процесами у власних країнах та збереження власної влади значною мірою визначаються зовнішнім середовищем становлення державності.

Після розпаду СРСР перед Казахстаном постало складне завдання переоцінити й переусвідомити важливі історичні події у житті казахського народу, роль та спадщину ключових історичних діячів, відтворити справжню історичну науку, яка б виражено й точно сформулювала ідеологічні постулати для розвитку сучасного казахського суспільства та розкривала всі аспекти, які раніше замовчувалися. Аналіз останніх досліджень і публікацій дозволяє зробити висновок, що нині у Казахстані відсутнє цілісне сприйняття багатьох історичних подій та процесів, у першу чергу тих, які замовчувалися під час імперського та радянського періодів.

Питання щодо формування засад зовнішньої політики Казахстану викликає інтерес як у казахських науковців, так і у зарубіжних дослідників. До вивчення цього питання залучаються державні установи та неурядові аналітичні центри Казахстану. Дослідження процесів зовнішньополітичної діяльності РК викликає активний інтерес і у російських експертів, здебільшого у контексті забезпечення російського впливу на цю країну і активного залучення Казахстану до євразійських інтеграційних процесів під егідою РФ.

На формування зовнішньої політики незалежного Казахстану значний вплив здійснюють такі фактори як традиції його історичного розвитку, геополітичне розташування у центрі Євразійського континенту, на межі Європи й Азії в якості сполучної ланки між РФ і Китаєм та на перетині інтересів найбільших іноземних держав. Транспортно-комунікаційний потенціал Казахстану також привертає увагу світової спільноти. Іншим важливим фактором є великі запаси природних та енергетичних ресурсів.

Казахстан є найбільшою країною Центральної Азії та лідером регіону за показниками соціально-економічного розвитку. Площа його території складає 2 млн. 724 тис. 900 кв. км, а чисельність населення – 18,2 млн. осіб [1, с. 15]. За роки незалежності Казахстан зумів створити відносно ефективну модель економічного розвитку, здебільшого зорієнтовану на експорт енергоносіїв. Відповідно до рейтингу найбагатших країн світу, сформованого на основі показників Світового банку та Міжнародного валютного фонду, РК займає 54 місце серед 185 країн світу із загальним показником ВВП 135,13 млрд. дол. та показником ВВП на душу населення у розмірі 9 731 дол. [1, с. 23].

Витоки казахської державності відслідковуються з часів створення на території євразійських степів у середині VI ст. Тюркського каганату і, проявляючи свою тяглість, ведуть до утворення у середині XV ст. Казахського ханства.

Початок XVIII ст. став переломним у житті казахського народу. У цей час території, на яких кочували казахи, розкинулись на великі простори від Іртиша до Уралу, на півночі доходили до Тоболу, а на півдні – до Сирдар'ї і Таласу. При цьому, тогочасний Казахстан не був єдиною державою, оскільки він включав у себе три етнополітичні об'єднання – Старший, Середній та

Молодший жузи, які були державними утвореннями із слабкою центральною (ханською) владою.

В умовах постійних нападів джунгар казахські ханства вимушені були шукати союзника, який би міг їх захистити. Ця ситуація призвела до їхнього зближення з Росією. Спочатку хан Молодшого жузу Абулхайр у вересні 1730 р. звернувся до російської імператриці Анни із проханням про прийняття у російське підданство. У лютому 1731 р. був виданий імператорський указ, який це прохання задовольнив, і вже у вересні того ж року султани та старшини Молодшого жузу прийняли присягу російській імператриці [2, с. 32-34]. Так розпочалося поступове приєднання казахських ханств до Росії.

Варто зазначити, що визнаючи російське підданство, казахські хани не вважали себе пов'язаними якими-небудь зобов'язаннями перед Росією, за винятком гарантій безпеки сибірським поселенням та торговим караванам, які прямували із Росії до Середньої Азії. Для прикладу, хан Середнього жузу Аблай був фактично незалежним правителем, який виконував тільки ті вказівки царських властей, які вважав вигідними для себе. Також хан Аблай вів активну дипломатичну діяльність, зокрема із Китаєм, що викликало незадоволення російської влади [2, с. 86-87].

Після смерті хана Аблая у його володіннях посилювалися міжусобні суперечності, які призвели до розпаду Середнього жузу на декілька феодалних утворень. Зрештою, ослаблення ханської влади і посилення впливу султанів та старшин дали підстави царському режиму у 20-ті рр. XIX ст. відмінити ханську владу у Середньому жузі [2, с. 136], а остаточне приєднання казахських ханств до Росії завершилося у середині XIX ст.

Власне рання казахська історія формувалася в умовах неухильного падіння впливу регіону і колишнього військово-політичного значення кочових об'єднань. Тюркська імперська історія, як і увесь регіон Центральної Азії, не витримали грандіозних змін, які відбулися у світовій економіці протягом XVI ст. Торгівля між Азією і Європою перейшла до рук європейців і стала відбуватися через морські шляхи. Регіон ЦА і сусідні з ним степи Євразії від Китаю до Ірану втратили своє колишнє важливе транзитне значення. Якщо раніше тут могли існувати величезні імперії, які спиралися, з одного боку на доходи від контролю торгових шляхів уздовж Великого Шовкового шляху, а з іншого – на військові можливості тюркських кочівників, то тепер регіон перетворився на віддалену периферію світової економічної системи. Його торговельне і військове значення різко впало.

Після входження Центральної Азії до складу Російської імперії, казахські степи опинилися всередині імперської території. Розпочалася селянська колонізація, що досягла свого піку на початку XX ст. Враховуючи кочовий спосіб життя казахів та відсутність у них права приватної власності на землю, їхні найкращі землі примусово вилучалися та передавалися в користування

селянам-переселенцям із російських губерній, а казахи витіснялися у глибину степу на малопродатні землі.

Повстання 1916 р., яке відбулося під час Першої світової війни та охопило майже всю територію сучасного Казахстану, займає особливе місце в історичній пам'яті казахського народу. Воно набуло форми національно-визвольної революції і хоча зазнало поразки, проте призвело до зростання національної самосвідомості, збільшення політичної активності та сформувало певний досвід самостійного державного будівництва казахського народу. Повстання мало антиколоніальну і антиімперіалістичну спрямованість, при цьому класовий момент, який проявлявся як боротьба проти феодалської верхівки, мав другорядний характер, порівняно із головним завданням національного і політичного визволення казахського народу [3].

Досить складно і неоднозначно у сучасному Казахстані відбувається переосмислення спадщини радянського режиму. Занадто багато людей все ще зберігають спогади про радянський час. При цьому, практично кожен казахстанець безпосередньо пов'язаний і з позитивними, і з негативними сторонами радянської спадщини. У зв'язку з цим людям нелегко сформулювати єдину думку про те, які блага і які негаразди успадкувала держава та її населення за сім десятиліть існування СРСР.

Головне питання, з приводу якого в казахському суспільстві все ще тривають дискусії, полягає у тому, чи був Радянський Союз ще одним втіленням російського імперіалізму, нехай із новою ідеологією, або ж це була ідеологічно консолідована багатонаціональна держава, в якій велика кількість народів та етносів мала широкі можливості для реалізації власного політичного, економічного і соціального життя.

Простої відповіді на це питання не існує. З одного боку – біль і скорбота казахського народу внаслідок сталінських репресій і злочинної політики колективізації. За деякими оцінками, у результаті колективізації було знищено більше половини всіх казахських домашніх господарств і більше 80% худоби, яка була основою для сільського господарства та традиційної культури казахів. Відразу після колективізації відбулися політичні репресії 1930-х рр. У Казахстані рідкісним винятком є сім'ї, старші представники яких не загинули в процесі колективізації або репресій [4].

Прямі втрати у результаті голоду 1930-1933 рр. оцінюються показником близько 1 млн. 500 тис. загиблих (майже четверта частина із 6 млн. 500 тис. осіб населення). До 90% загиблих становили етнічні казахи, які на той час складали лише 57% всього населення республіки. Ще близько 1 млн. 130 тис. осіб залишили свої землі і переселилися, здебільшого, до Китаю [5]. Внаслідок цих потрясінь казахи стали етнічною меншиною на своїй території і залишалися у такому статусі фактично до кінця XX ст. Це пояснює суть колективної скорботи

– казахам довелося чекати кілька поколінь для досягнення демографічного потенціалу, який відповідав ситуації кінця 1920-х рр.

Кампанія М. Хрушова щодо розвитку цілинних земель знову нанесла нищівного удару казахському тваринництву та у черговий раз змінила етнічний баланс у республіці не на користь корінного народу. Національна політика СРСР призвела до того, що на момент здобуття незалежності відбулася майже тотальна русифікація населення республіки. Велику ціну заплатив Казахстан і за присутність на своїй території ядерних, військових та хімічних об'єктів, випробувальних полігонів, які нанесли непоправної шкоди екології.

З іншого боку – за часів СРСР були створені умови, нехай для формального, але національно-державного будівництва. Етнічний казах Дінмухаммед Кунаєв, який тривалий час займав пост першого секретаря компартії Казахстану, протягом 20 років був єдиним представником Центральної Азії у Політбюро ЦК КПРС. У роки правління Д. Кунаєва були закладені основи економічної диверсифікації Казахстану, вкладалися значні кошти у розвиток освіти і медицини та створення сучасної інфраструктури. Саме тоді майбутній перший президент Казахстану Н. Назарбаєв набув статусу знакової постаті політичного істеблішменту Казахської РСР. Освоєння цілинних земель призвело до того, що землеробство стало важливим сектором економіки Казахстану і нині забезпечує її диверсифікацію. Незважаючи на всі дисбаланси мовної політики, письмова казахська мова сформувалася саме в радянський період.

Будівництво національної державності у Казахстані після здобуття незалежності у 1991 р. спиралося на консолідацію суспільства довкола титульного етносу. Проте, на відміну від інших країн Центральної Азії, специфіка Казахстану полягала у відсутності чисельної переваги представників титульної нації у національному складі населення на момент проголошення незалежності. Так, станом на 1989 р. чисельність казахів складала лише 40% населення, а росіян і представників інших етносів – 37,6% і 20% відповідно [6, с. 176]. Така ситуація доповнювалася домінуванням російської мови у всіх сферах суспільного життя та незначним поширення казахської мови, зокрема навіть серед значної частини титульної нації. Саме тому казахстанський підхід до національного будівництва на зорі незалежності був комбінованим, тобто мало місце поєднання громадянського й етнічного компонентів, що, крім іншого, знайшло своє виявлення і у подвійності політики національної пам'яті цієї країни. З одного боку, у пострадянський період підкреслювалися ті позитивні моменти, які були у спільній історії усіх народів колишнього СРСР, пов'язані із модернізацією економіки та осучасненням колишнього патріархального укладу життя суспільства, з іншого – відбувалося переосмислення національної історії через критику попереднього історичного досвіду, пов'язаного із періодами «колоніальної політики царизму» та «радянської тоталітарної системи».

Зокрема, у сучасному науковому дискурсі РК наголошується, що після утворення у середині XV ст. Казахського ханства поступальний розвиток державності змінився періодом боротьби з іноземними загарбниками – спочатку джунгарами, а потім Російською імперією. Він завершився втратою державності, боротьба за відновлення якої представляється у вигляді телеологічно побудованого нарративу героїчної боротьби за незалежність, який поєднав низку історичних подій та періодів. Серед них – повстання проти російської колонізації кінця XVIII – першої половини XIX ст., просвітницька діяльність казахської національної інтелігенції початку XX ст., повстання 1916 р. та національно-визвольний рух у м. Торгай під керівництвом А. Іманова, створення та діяльність політичної партії «Алаш», селянські бунти і повстання 1929-1931 рр. як відповідь на терор радянської влади, і, нарешті, виступи казахської молоді проти диктату союзного центру у листопаді 1986 р. у м. Алмати [6, с. 179].

З метою формування інклюзивної загальнонаціональної ідентичності, яка б інтегрувала колективний історичний досвід усіх етнічних груп сучасного Казахстану, у країні 31 травня широко відзначається День пам'яті жертв політичних репресій та голоду, запроваджений Указом Президента РК від 5 квітня 1997 р. Перший президент Казахстану Н. Назарбаєв свій підхід до проблематики репресій у СРСР обґрунтовує трьома принципами, які він назвав «чорними уроками тоталітаризму». По-перше, збереження пам'яті про жертви репресій є моральним обов'язком кожного казахстанця перед своїми предками; по-друге, це можливість збагнути причини соціально-економічного відставання Казахстану й усвідомити необхідність форсованих реформ як засобу повернення до свого історичного шляху, який був перерваний тоталітарним режимом; по-третє, пам'ять про минуле є застереженням від повторення помилок у майбутньому. Таким чином, всі три уроки спрямовані на повний розрив із спадком «тоталітарної системи» і є своєрідною настановою щодо недопущення її повернення [6, с. 181].

Можна зробити висновок про намагання політичної еліти РК досягти своєрідного балансу між двома групами символів, одні з яких є орієнтованими на внутрішньоетнічну консолідацію казахської нації, а інші – на загальногромадянську консолідацію казахстанської нації. При цьому, процес національно-державного будівництва відбувається з опорою на консолідуючу роль титульної нації, що поступово призводить до казахізації суспільно-політичного та інформаційного простору країни, причому її потенціал ще далеко не вичерпаний, особливо у зв'язку із подальшим збільшенням частки титульної нації, зростанням інтересу до проблематики голоду та політичних репресій та поступовою втратою впливу радянсько-російських нарративів у політичному та історичному дискурсі РК. Безумовно, ці процеси впливають і на зовнішньополітичне позиціонування Казахстану на міжнародній арені.

Варто зазначити, що намагання критично переосмислити історичне минуле та створити національну модель колективної пам'яті у Казахстані відбувається не просто. У першу чергу це стосується історії відносин Казахстану та Росії. З урахуванням тісних інтеграційних зв'язків між цими країнами, це питання набуває стратегічно важливого характеру. При цьому, російська історична свідомість заперечує сам факт колоніального характеру своєї присутності у Центральній Азії. Значна частина російських політиків та науковців пов'язують виникнення казахської державності із розпадом СРСР та створенням незалежних пострадянських держав у 1991 р., перекреслюючи попередні історичні періоди, які мають відношення до формування державності сучасного Казахстану. Водночас, факт перебування казахських земель у складі Російської імперії, а потім – Радянського Союзу, багатьма російськими політиками та науковцями подається як успішний модернізаційний етап в історії РК, що забезпечив розвиток соціально-економічної сфери, сприяв культурному піднесенню та підвищенню рівня життя громадян.

Проте, у науковому середовищі сучасного Казахстану імперський та радянський модернізаційний досвід піддається серйозному критичному переосмисленню. Якщо виходити із міркування, що головним сенсом модернізації є створення сучасного суспільства, то варто зазначити, що і імперський, і радянський модернізаційні проекти на території Казахстану мали характер навздогінної модернізації. Розвиток капіталістичних відносин кінця XIX – початку XX ст. характеризувався викачуванням сировинних ресурсів для потреб імперії, конфіскацією земель у корінного населення на користь переселенців-селян з території Росії та консервуванням аграрно-традиційного соціокультурного середовища. Під час індустріалізації радянського періоду відбулося силове переведення традиційного кочового способу життя казахських селян до осілості, була проведена колективізація сільського господарства, яка супроводжувалася масовим голодом та терором. Незважаючи на високі темпи розвитку промисловості, структура виробництва демонструвала сировинну спрямованість та значне домінування оборонно-промислового комплексу й важкої індустрії. Водночас, виробництво товарів народного споживання у радянському Казахстані становило лише близько 20% у загальній структурі промисловості. Відносно високі темпи промислового і аграрного виробництва досягалися, переважно, екстенсивними методами [7].

Загалом багато політиків і науковців РК підкреслюють, що сучасний розвиток Казахстану відбувається на основі ідей євразійства. Варто підкреслити, що євразійство до нині не має єдиних підходів та концептуальної чіткості, необхідної для практичної реалізації. Під євразійством розуміють різні системи поглядів. Цю ідею експлуатують різні політичні сили: від прихильників реанімації СРСР або реставрації Російської імперії до націоналістичних і навіть фашистських об'єднань [8]. Політична еліта й наукова думка РК трактують євразійство під власним кутом зору, який суттєво

відрізняється від російських підходів. Один із головних ідейних натхненників та засновників проекту Євразійського політичного й економічного союзу Н. Назарбаєв зазначав, що в основі цього об'єднання повинні бути економічні інтереси, добровільність, рівноправність, невтручання у внутрішні справи країн та повне дотримання суверенітету, територіальної цілісності й недоторканності державних кордонів країн.

Крім того, Н. Назарбаєв виділив три рівні сучасного казахського євразійства. Перший рівень – національно-державний, на якому Казахстан осмислюється як азійська і європейська країна одночасно; другий рівень – регіональний, де наголошується акцент на взаємовигідну євразійську інтеграцію; і третій рівень – глобальний, де Казахстан розглядається як держава, що займає «серединне» положення між Сходом і Заходом [9, с. 64]. Євразійська інтеграція у розумінні Н. Назарбаєва має бути спрямована на посилення державного суверенітету, економічного й політичного потенціалу Республіки Казахстан та інших держав-учасниць Євразійського союзу у глобальному світі. Казахстан використовує духовну спадщину і традиції як Сходу, так і Заходу. Оскільки країна знаходиться одночасно і в Європі, і в Азії, на стику двох світових релігій: християнства та ісламу, вона прагне відкритого діалогу між різними країнами, релігіями, культурами й цивілізаціями, щоб зробити світ безпечнішим.

Таким чином, казахське євразійство має дуже мало спільного із агресивними імперіалістичними євразійськими ідеями, які генерує та втілює на практиці Російська Федерація. Декларування євразійської інтеграції в якості одного із пріоритетів зовнішньої політики Казахстану – це своєрідний захисний механізм, який знаходить підтримку з боку Росії та стримує її у наданні підтримки радикальним групам російських націоналістів та козачим рухам на півночі Казахстану.

Узагальнюючи підходи казахських аналітиків та науковців до аналізу зовнішньої політики незалежного Казахстану, умовно її розвиток можна розділити на декілька періодів [1; 10; 11, с. 127]. Перший із них розпочався у 1991 р., тривав до середини 1990-х рр. і був пов'язаний із формуванням основ державності та становленням зовнішньої політики країни. Другий період (друга половина 1990-х – початок 2000-х рр.) пов'язаний зі створення сучасних державних інституцій країни на основі Конституції 1995 р., характеризувався диверсифікацією зовнішньополітичних зв'язків та інтенсифікацією співробітництва із багатьма країнами та міжнародними організаціями. Третій період розпочався після подій 11 вересня 2001 р., тривав до 2008 р. та характеризувався серйозними змінами у світовій політиці. Четвертий період розпочався із глобальної фінансової кризи 2008 р., ознаменував собою руйнування основ світового порядку і умовно тривав до 2019 р. З 2019 р. розпочався сучасний етап розвитку зовнішньої політики Казахстану, основною характеристикою якого є процеси транзиту влади від Н. Назарбаєва до його спадкоємця К.-Ж. Токаєва.

Деталізація стратегії й тактики зовнішньополітичної діяльності РК відбувається через прийняття різноманітних законодавчих актів, періодичного затвердження Концепцій зовнішньої політики Республіки Казахстан (за роки незалежності було прийнято 4 редакції цього документу), у багатьох стратегіях, виступах, посланнях лідерів країни тощо.

Аналіз нової Концепції зовнішньої політики Республіки Казахстан на 2020-2030 рр., яка була затверджена 6 березня 2020 р., дозволяє зробити висновок про спадкоємність у здійсненні офіційного зовнішньополітичного курсу Казахстану, основи якого були закладені Н. Назарбаєвим, та продовження реалізації багатовекторної, збалансованої зовнішньої політики. При цьому, у вказаному документі відкрито заявляються наміри закріпити за собою статус держави-лідера у регіоні Центральної Азії [12].

Традиційно важливим зовнішньополітичним партнером РК залишається Російська Федерація. Ще у липні 1998 р. у Москві президентами Казахстану і Росії була підписана «Декларація між Республікою Казахстан і Російською Федерацією про вічну дружбу і союзництво, орієнтовані у ХХІ сторіччя». При цьому, варто підкреслити, що перший президент РК, як і багато представників політичної еліти Казахстану, характеризуючи казахсько-російські відносини, вважали за краще уникати терміну «союзництво» [13, с. 61].

Принциповою відмінністю позиції нинішнього президента Казахстану К.-Ж. Токаєва від його попередника є чітке визначення характеру державних відносин з Росією як союзницьких. Зокрема, нова Концепція зовнішньої політики Республіки Казахстан на 2020-2030 рр., у якій сформульовані зовнішньополітичні пріоритети країни на найближче десятиліття, відносинам із РФ приділяє першорядне значення та надає особливого статусу. Вперше в основоположному казахському зовнішньополітичному документі вказується на необхідність подальшого розвитку «союзницьких відносин з Російською Федерацією». Що стосується інших пріоритетів зовнішньополітичної стратегії РК, то у Концепції зазначається, що Казахстан буде розвивати: всебічне стратегічне партнерство з КНР; розширене стратегічне партнерство з США; стратегічні взаємини з державами Центральної Азії; розширене партнерство і співробітництво з Європейським Союзом і його державами-членами [12].

Варто зазначити, що після приходу до влади К.-Ж. Токаєв зробив низку кроків, які можна оцінити як ознаки посилення російського вектора у зовнішній політиці Казахстану. Зокрема, на засіданні дискусійного клубу «Валдай» у жовтні 2019 р. він визнав наявність історичних геополітичних інтересів Росії у Центральній Азії. Назвавши Росію «великою державою», президент Казахстану заявив, що вона повинна відігравати провідну роль у регіоні. Крім того, у скандальному інтерв'ю радіо «Німецька хвиля», оцінюючи російську агресію в Україні, К.-Ж. Токаєв відмовився від терміну «анексія» у кримському питанні та зазначив, що Казахстан не відчуває ніякого страху перед Росією, оскільки ці дві країни пов'язують добросусідські відносини [14, с. 92].

Також пріоритетом зовнішньої політики Концепція визначає «продовження тісної взаємодії з державами-учасниками Євразійського економічного союзу (ЄАЕС)» [12]. Варто нагадати, що одним із авторів ідеї євразійської інтеграції вважається Н. Назарбаєв, тому розвитку співпраці у межах цього інтеграційного об'єднання приділяється особлива увага.

Проте, оцінюючи п'ятирічний період діяльності ЄАЕС, важко побачити позитивну динаміку у розвитку цього проекту. Якщо Казахстан, як і Білорусь, у поглибленні євразійських інтеграційних процесів керуються суто економічною логікою й мотивами, сподіваючись на зростання товарообігу між країнами, розширення ринків збуту, збільшення виробництва продукції, можливість транспортувати свою експортну продукцію через територію Росії за внутрішніми російськими тарифами, то для Росії, крім суто економічних питань, важливе значення мають геополітичні й геоекономічні інтереси, зокрема, прагнення взяти під свій контроль ключові економічні активи в пострадянських країнах та залучити до об'єднання якомога більшу кількість країн. Нині Москва повністю домінує в ЄАЕС, нав'язує вигідні лише їй рішення та значною мірою контролює наднаціональні структури. Водночас, і Білорусь, і Казахстан періодично висловлюють невдоволення економічною політикою РФ через те, що білоруським та казахським товарам дедалі важче конкурувати з дешевшою російською продукцією. Стримують євразійську інтеграцію і санкції Заходу проти Росії та російські економічні контрзаходи у відповідь, які Москва вводить, не порадившись із країнами-партнерами по ЄАЕС.

Негативний вплив на інтеграційні процеси здійснюють структурні відмінності національних економік, їхній асиметричний характер, різний рівень державного регулювання та соціального патерналізму. Як наслідок, економічна співпраця демонструє значні дисбаланси між сторонами на користь РФ. ЄАЕС характеризується незначною часткою внутрішнього товарообігу, який, за даними Євразійської економічної комісії, за час існування об'єднання фактично не зріс, становлячи близько 14% [15]. Для Казахстану доля країн ЄАЕС у структурі товарообігу за 2019 р. становила лише 22,2% [16].

Активно розвивається співробітництво Казахстану із Китайською Народною Республікою, яке із кінця 2014 р. здійснюється у межах узгодження китайської ініціативи Економічного пояса Шовкового шляху (ЕПШШ) і казахської національної програми «Нурли жол». Незважаючи на низку проблем, казахсько-китайська співпраця динамічно розвивається. По-перше, існує обопільний інтерес щодо збільшення транзиту через територію Казахстану китайських вантажів та розвитку транспортної і логістичної інфраструктури на території РК. По-друге, Китай надає щедрі кредити і готовий фінансувати не тільки проекти в межах ЕПШШ, а й проекти у межах програми «Нурли жол». По-третє, на відміну від Росії та США, Китай не висуває ніяких попередніх політичних умов [17, с. 21].

Окрім цього, зростають обсяги взаємної торгівлі, збільшується кількість казахських громадян, які навчаються у Китаї за гранти, що надаються китайським урядом, інтенсивно розвиваються туристичні контакти та інформаційні комунікації, зростає чисельність спільних підприємств.

До проблемних моментів у казахсько-китайських відносинах варто віднести: домінування на ринках Казахстану китайських товарів, що істотно знижує можливості Казахстану розвивати власне виробництво; високу корупційну складову (дані китайської та казахської статистики за обсягами двосторонньої торгівлі розходяться на 4-6 млрд. дол. щорічно); перетворення економіки Казахстану на сировинний придаток економіки КНР, оскільки у структурі казахського експорту переважають енергоресурси, чорні й кольорові метали та інші товари із низькою доданою вартістю; зростаючу залежність РК від китайських кредитних ресурсів; загрозу китайської трудової міграції (цю проблему важко оцінити детально, оскільки точні статистичні дані щодо кількості й структури китайської міграції відсутні); збільшення впливу китайських компаній у сфері видобутку нафти й газу, зростання конкуренції між Росією і Китаєм за енергоресурси Казахстану та Центральної Азії загалом; невирішеність питання про використання транскордонних річок; міфи про ймовірну «китайську експансію», які мають місце серед казахів та провокують їх до антикитайських виступів [17].

Щодо співробітництва Казахстану із США, то воно у сучасних умовах здійснюється як на двосторонній основі, так і у межах взаємодії США із регіоном ЦА через платформу C5+1. У нещодавно прийнятій «Стратегії Сполучених Штатів у Центральній Азії на 2019-2025 роки: зміцнення суверенітету і економічного процвітання» зазначається, що «головний стратегічний інтерес Сполучених Штатів у цьому регіоні полягає у створенні більш стабільної і процвітаючої Центральної Азії, яка може вільно реалізовувати політичні, економічні й безпекові інтереси з різними партнерами на своїх власних умовах, пов'язаної зі світовими ринками і відкритої для міжнародних інвестицій, яка має сильні демократичні інститути, дотримується верховенства закону і поважає права людини. Стабільна і захищена ЦА робить безпосередній внесок у зусилля США по боротьбі з тероризмом, підтримку регіональної стабільності, зміцнення енергетичної безпеки та підвищення економічного процвітання в регіоні і за його межами» [18].

Стратегія визначає цілі політики США у регіоні ЦА, серед яких: підтримка та зміцнення суверенітету й незалежності держав як індивідуально, так і у межах всього регіону; скорочення терористичних загроз у ЦА; продовження та розширення підтримки стабільності в Афганістані; сприяння розвитку зв'язків між ЦА та Афганістаном; підтримка реформування системи верховенства права і дотримання прав людини; сприяння з боку США інвестиціям та розвитку у Центральній Азії.

У сучасних умовах Казахстан, який зміг вийти за межі регіонального контексту ЦА та зміг підняти свій престиж на міжнародній арені, представляє головний інтерес для США у якості основного стратегічного партнера у зазначеному регіоні.

У Казахстані функціонують більше ніж 500 компаній за участю США, американські інвестиції оцінюються приблизно у 50 млрд. дол. Під час візиту до США президента Н. Назарбаєва у січні 2018 р. було укладено більше 20 комерційних угод на загальну суму 7 млрд. дол., спрямованих на реалізацію проектів у сферах авіації та космічних технологій, енергетики та сільського господарства, інфраструктурних проектів [19, с. 96].

У квітні 2018 р. Казахстан дозволив американським військовим використовувати каспійські порти Актау і Курик у логістичних цілях для здійснення транзиту вантажів через казахську територію до Афганістану. Останніми роками США значно зміцнили й розширили військово-політичне співробітництво з Казахстаном. У 2019 р. РК отримала американську фінансову допомогу у розмірі 1,7 млн. дол. для підтримки експортного контролю й безпеки кордонів та підготовки збройних сил. Вказана співпраця здійснюється на основі підписаного сторонами п'ятирічного плану військово-технічного співробітництва на період 2018-2022 рр. [19, с. 97].

Завдяки активним відносинам із США в енергетичній та військово-політичній сферах Казахстан урівноважує вплив РФ на свій політичний курс.

Сучасний розвиток РК значною мірою залежить від перебігу процесу транзиту влади, що розпочався у країні за ініціативи першого президента Н. Назарбаєва, та полягає у намаганні вибудувати інституційну систему балансів з метою забезпечення внутрішньополітичної стабільності та гарантій безпеки нинішній владній еліті. З огляду на те, що анонсовані політичні реформи мають демонстративний «косметичний» характер, Казахстан залишається консолідованою авторитарною державою. Відтак не варто очікувати на глибинне переформатування владної системи у короткостроковій перспективі [20, с. 72].

У цілому постназарбаєвський період у Казахстані характеризується загостренням внутрішньополітичної боротьби, проявами якої стали події, що почалися відразу після відходу першого президента з поста глави держави. Варто згадати мітинги і протести, що відбулися відразу після опублікування указу про перейменування міста Астана у Нур-Султан, а також напередодні і після президентських виборів 9 червня 2019 р. Акції протесту проходили і під час офіційного візиту теперішнього президента К.-Ж. Токаєва до Китаю у вересні 2019 р. Спроби організувати протестні акції не припиняються і зараз. Випробуваннями на міцність для влади стали вибухи боєприпасів на військових складах поблизу м. Арісь влітку 2019 р. та бандитські погроми у с. Масанчі у лютому 2020 р., під час яких загинуло 11 громадян дунганської національності,

та зниження вартості казахського тенге відносно долара США, внаслідок падіння цін на енергоносії.

Негативно на ситуацію в країні впливають і скандали, пов'язані із онуком першого президента Айсултана Назарбаєва, який знаходиться на примусовому лікуванні від наркозалежності, а також судові розслідування у Лондоні, пов'язані із арештом нерухомості доньки Н. Назарбаєва Даріги та її іншого сина Нурали (два особняки і квартира вартістю в 100 млн. дол.) [13, с. 59]. На цьому тлі лідер опозиційного руху «Демократичний вибір Казахстану», колишній урядовець і банкір, який знаходиться у вигнанні, М. Аблязов регулярно закликає населення Казахстану до протестних акцій.

Діючий президент РК К.-Ж. Токаєв усвідомлює необхідність налагодження діалогу між суспільством і владою. З цією метою він ініціював створення Національної ради суспільної довіри, Положення про яку було затверджено указом президента 17 липня 2019 р. Основними завданнями Національної ради були визначені:

- проведення громадської експертизи проектів концепцій, державних програм і нормативних правових актів;
- розгляд важливих стратегічних проблем з урахуванням думки громадськості і громадянського суспільства;
- забезпечення конструктивного діалогу між представниками громадськості, політичних партій, неурядового сектора і державних органів тощо [21].

До складу Ради увійшли відомі політики, громадські діячі, політологи та правозахисники. Варто зазначити, що експертне співтовариство і громадськість, певною мірою, критично оцінили факт створення вказаної Ради [22, с. 104]. Адже вона не обиралася народом, незрозумілі принципи формування її складу. Крім того, важко збагнути функціональне призначення цієї Ради у системі державної влади Казахстану, де є обраний Президент, парламент та інші органи влади із визначеними повноваженнями.

Партійна система Казахстану не відповідає суспільним запитам і вимагає реформування в умовах зростання активності населення та поширення протестних настроїв. Між партіями та їх прихильниками відсутній зворотній зв'язок. Домінуюче положення у політичній системі займає правляча партія «Nur Otan», яка єдина володіє достатніми ресурсами для повноцінної партійної діяльності.

За результатами останніх парламентських виборів 2016 р. партія «Нур Отан» зберігає переважну більшість місць (82,2%) у нижній палаті Парламенту. Семивідсотковий виборчий бар'єр подолали 3 партії із 7 існуючих: «Нур Отан» отримала 84 мандата, «Ак жол» та Комуністична народна партія Казахстану мають лише по 7 представників [23, с. 70]. У такій ситуації постає питання забезпечення умов щодо публічного висловлення представниками громадськості своїх політичних позицій, суспільного обговорення політичних реформ, необхідність багатьох із яких давно назріла.

Таким чином, проведений аналіз демонструє, що в умовах незалежного розвитку Казахстану відбувається активний процес відродження духовності суспільства, зростання його національної самосвідомості та національної гідності, відновлюється об'єктивна та правдива історія Казахстану з давніх-давен і до нині.

Історичний розвиток та національні традиції безпосередньо впливають на формування стратегії зовнішньої політики Республіки Казахстан, відмінною рисою якої є багатовекторність, що спрямована на реалізацію незалежної та вільної у своєму виборі політики на міжнародній арені. Ця багатовекторність склалася історично і має забезпечити балансування між різними геополітичними центрами сили, які впливають на РК та на регіон ЦА у цілому. Пріоритетами зовнішньої політики Казахстану нині визначені: розвиток союзницьких відносин з Російською Федерацією; всебічне стратегічне партнерство з КНР; розширене стратегічне партнерство з США; стратегічні взаємини з державами Центральної Азії; розширене партнерство і співробітництво із Європейським Союзом.

Майбутнє Республіки Казахстан та регіону Центральної Азії у цілому значною мірою буде залежати від результатів транзиту влади, який поки що відбувається під контролем Н. Назарбаєва та його оточення. Однак, існує низка чинників, які можуть поставити під загрозу внутрішню стабільність та спровокувати посилення зовнішнього тиску на країну.

Казахстан є ключовою країною у контексті реалізації центральноазійського вектора української зовнішньої політики, а отже процеси, що відбуваються у цій країні безпосереднім чином визначатимуть цю політику та впливатимуть на її змістовне наповнення. На сучасному етапі, у ситуації значної залежності Казахстану від РФ та його активної участі у російських інтеграційних об'єднаннях, українсько-казахські відносини носять обмежений характер. При цьому, потенціал взаємного співробітництва залишається досить високим, зокрема, в енергетичній, транспортно-комунікаційній, машинобудівній та агропромисловій сферах.

Список використаних джерел та літератури

1. Гарбузарова Е.Г. Центральная Азия в современных мирополитических процессах. – Москва: Издательство «Аспект Пресс», 2020. – 192 с.
2. Сулейменов Р.Б. Избранные труды. – Т. 1. Алматы: Изд-во «Елтаным», 2015. – 336 с.
3. Деменко О.Ф. Повстання 1916 року та його вплив на формування національної ідентичності казахського народу // Проблеми всесвітньої історії: науковий журнал. – № 2 (8). – 2019. – С. 55-66.
4. Олкотт Марта Брилл. Советское наследие Казахстана // Центр Азии. – 2011. – № 20-21 (57-58). [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://magazine.asiakz.com/rus/article/1034>
5. Cameron S. The hungry steppe: famine, violence, and the making of Soviet Kazakhstan. Ithaca. (NY); L.: Cornell univ. press, 2018. – XIV. – 277 p.
6. Рыжичкин Н. Постсоветский Казахстан. Пути формирования национальной идентичности // Свободная мысль. – 2020. – № 3 (1681). – С. 75-186.

7. Абылхожин Ж.Б. Модернизационные опыты: проекции в историю Казахстана / Центральна Азия. Человек-общество-государство. Сборник статей / Отв. ред. Ар. А. Улунян. – Москва: ИВИ РАН, 2013. – С. 273-298.
8. Дюсалинова Б.К., Сагатова А.С. Идея евразийства в контексте современной общественно-политической мысли Казахстана. 2009. [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <https://articlekz.com/article/14335>
9. Никулина А.А., Торопыгин А.В. К вопросу о концептуальной основе развития Евразийской интеграции. 2017. [Электронный ресурс]. – Режим доступа: https://spb.ranepa.ru/images nauka/UK_DOI/3_17/Nikulina_3_17.pdf
10. Тургамбаев А. Основные этапы развития внешней политики Республики Казахстан // Международная жизнь. – 2019. – № 7. [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <https://interaffairs.ru/jauthor/material/2212>
11. Веденеева В. Казахстан: строительство независимого государства // Мировая экономика и международные отношения. – 2018. – Том 62. – № 12. – С. 126-131.
12. Концепция внешней политики Республики Казахстан на 2020 – 2030 годы. – Официальный сайт Президента Республики Казахстан. 09.03.2020. [Электронный ресурс]. – Режим доступа: https://www.akorda.kz/ru/legal_acts/decrees/o-koncepcii-vneshnei-politiki-respubliki-kazahstan-na-2020-2030-gody
13. Султанов Б. Казахстано-российские отношения во внешней политике президента К.-Ж. Токаева // Россия и новые государства Евразии. – 2020. – № 2 (XLVII). – С. 58-68. DOI: 10.20542/2073-4786-2020-2-58-68
14. Ионова Е. Казахстан в период транзита власти // Россия и новые государства Евразии. – 2020. – № 1 (XLVI). – С. 82-97. DOI: 10.20542/2073-4786-2020-1-82-97
15. Об итогах взаимной торговли товарами Евразийского экономического союза. Январь-декабрь 2019 г. [Электронный ресурс]. – Режим доступа: http://www.eurasiancommission.org/ru/act/integr_i_makroec/dep_stat/tradestat/analytics/Documents/2019/Analytics_I_201912.pdf
16. Аналитические материалы / Сайт Евразийской экономической комиссии. [Электронный ресурс]. – Режим доступа: http://www.eurasiancommission.org/ru/act/integr_i_makroec/dep_stat/tradestat/analytics/Pages/default.aspx
17. Сыроежкин К. Проблемы современных казахстанско-китайских отношений // Россия и новые государства Евразии. – 2019. – № 1 (XLII). – С. 21-36. DOI: 10.20542/2073-4786-2019-1-21-36
18. Стратегия Соединенных Штатов в Центральной Азии на 2019-2025 годы: укрепление суверенитета и экономического процветания. 05.02.2020. [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <https://kz.usembassy.gov/ru/u-s-strategy-for-central-asia-2019-2025-advancing-sovereignty-and-economic-prosperity-ru/>
19. Гегелашвили Н.А., Модникова И.В. Казахстан в зеркале политики администрации Д. Трампа // США & Канада: экономика, политика, культура. – 2019. – № 49 (9). – С. 92-107. DOI 10.31857/S032120680006300-4
20. Орлик В.В. Політичні процеси в Республіці Казахстан у контексті «транзиту влади» // Стратегічна панорама. – 2018. – № 2. – С. 64-75.
21. Положение о Национальном совете общественного доверия при Президенте Республики Казахстан. Утверждено Указом Президента Республики Казахстан от 17 июля 2019 года. [Электронный ресурс]. – Режим доступа: https://www.akorda.kz/ru/legal_acts/decrees/ob-utvrzhenii-polozheniya-i-sostava-nacionalnogo-soveta-obshchestvennogo-doveriya-pri-prezidente-respubliki-kazahstan
22. Иванов И., Петренко С. Социально-политическая модернизация Казахстана // Россия и новые государства Евразии. – 2020. – № 1 (XLVI). – С. 98-110. DOI: 10.20542/2073-4786-2020-1-98-110

23. Сулейменов А. Оппозиционные движения Казахстана в постназарбаевский период // Россия и новые государства Евразии. – 2020. – № 2 (XLVII). – С. 69-80. DOI: 10.20542/2073-4786-2020-2-69-80

References

1. Harbuzarova, E.H. (2020). *Central'naja Azija v sovremennyh miropoliticheskikh processah* [Central Asia in modern world political processes]. Moskva: Yzdatel'stvo "Aspekt Press". [In Russian].
2. Sulejmenov, R.B. (2015). *Izbrannye trudy* [Selected Works]. T. 1. Almaty: Yzd-vo "Eltanyum". [In Russian].
3. Demenko, O.F. (2019). Povstannia 1916 roku ta joho vplyv na formuvannia natsional'noi identychnosti kazakhs'koho narodu [The uprising of 1916 and its impact on the formation of the national identity of the Kazakh people]. *Problemy vsesvitn'oi istorii: naukovyj zhurnal* [Problems of world history: a scientific journal], 2 (8), pp. 55-66. [In Ukrainian].
4. Olcott Marta Bryll. (2011). Sovetskoe nasledie Kazakhstana [Soviet legacy of Kazakhstan]. *Centr Azii* [Center of Asia], 20-21 (57-58). [Online]. Available from: <http://magazine.asiakz.com/rus/article/1034> [In Russian].
5. Cameron, J. (2018). *The hungry steppe: famine, violence, and the making of Soviet Kazakhstan*. Ithaca. (NY); L.: Cornell univ. press. [In English].
6. Ryzhichkin, N. (2020). Postsovetskij Kazahstan. Puti formirovaniya nacional'noj identichnosti [Post-Soviet Kazakhstan. Ways of Forming National Identity]. *Svobodnaja mysl'* [Free Thought], 3 (1681), pp. 175-186. [In Russian].
7. Abylkhozhyn, Zh.B. (2013). *Modernizatsionnye opyty: proekcii v istoriju Kazakhstana / Central'na Azija. Chelovek – obshchestvo – gosudarstvo. Sbornik statej* [Modernization Experiments: Projections into the History of Kazakhstan / Central Asia. Personality – society – state. Digest of articles]. (Pp. 273-298). Moskva: YVY RAN. [In Russian].
8. Djusalina, B.K. & Sagatova, A.S. (2009). *Ideja evrazijs'tva v kontekste sovremennoj obshchestvenno-politicheskoy mysli Kazakhstana* [The idea of Eurasianism in the context of modern socio-political thought in Kazakhstan]. [Online]. Available from: <https://articlekz.com/article/14335> [In Russian].
9. Nikulina, A.A. & Toropygin, A.V. (2017). *K voprosu o konceptual'noj osnove razvitiya Evrazijskoj integracii* [On the conceptual basis for the development of Eurasian integration]. [Online]. Available from: https://spb.ranepa.ru/images/nauka/UK_DOI/3_17/Nikulina_3_17.pdf [In Russian].
10. Turgambaev, A. (2019). Osnovnye etapy razvitiya vneshnej politiki Respubliki Kazahstan [The main stages of the development of foreign policy of the Republic of Kazakhstan]. *Mezhdunarodnaja zhizn'* [International life], 7. [Online]. Available from: <https://interaffairs.ru/jauthor/material/2212> [In Russian].
11. Vedeneeva, V. (2018). Kazakhstan: stroitel'stvo nezavisimogo gosudarstva [Kazakhstan: building an independent state]. *Mirovaja jekonomika i mezhdunarodnye otnoshenija* [World Economy and International Relations], Tom 62, 12, pp. 126-131. [In Russian].
12. Konceptcija vneshnej politiki Respubliki Kazahstan na 2020 – 2030 gody [Concept of foreign policy of the Republic of Kazakhstan for 2020 – 2030]. *Oficial'nyj sayt Prezidenta Respubliki Kazahstan* [Official site of the President of the Republic of Kazakhstan]. 09.03.2020. [Online]. Available from: https://www.akorda.kz/ru/legal_acts/decrees/o-koncepcii-vneshnei-politiki-respubliki-kazahstan-na-2020-2030-gody [In Russian].
13. Sultanov, B. (2020). Kazahstano-rossijskie otnoshenija vo vneshnej politike prezidenta K.-Zh. Tokaeva [Kazakh-Russian relations in the foreign policy of President K.-J. Tokaeva]. *Rossija i novye gosudarstva Evrazii* [Russia and the new states of Eurasia], 2, pp. 58-68. DOI: 10.20542/2073-4786-2020-2-58-68 [In Russian].

14. Ionova, . (2020). Kazakhstan v period tranzita vlasti [Kazakhstan during the transit of power]. *Rossija i novye gosudarstva Evrazii* [Russia and the new states of Eurasia], 1, pp. 82-97. DOI: 10.20542/2073-4786-2020-1-82-97 [In Russian].
15. Ob itogah vzaimnoj trgovli tovarami Evrazijskogo jekonomicheskogo sojuza. Janvar' – dekabr' 2019 goda [On the results of mutual trade in goods of the Eurasian Economic Union. January – December 2019]. [Online]. Available from: http://www.eurasiancommission.org/ru/act/integr_i_makroec/dep_stat/tradestat/analytics/Documents/2019/Analytics_I_201912.pdf [In Russian].
16. Analiticheskie materialy [Analytical materials]. *Sajt Evrazijskoj jekonomicheskoy komissii*. [Website of the Eurasian Economic Commission]. [Online]. Available from: http://www.eurasiancommission.org/ru/act/integr_i_makroec/dep_stat/tradestat/analytics/Pages/default.aspx [In Russian].
17. Syroezhkin, K. (2019). Problemy sovremennyh kazahstansko-kitajskih otnoshenij [Problems of modern Kazakh-Chinese relations]. *Rossija i novye gosudarstva Evrazii* [Russia and the new states of Eurasia], 1, pp. 21-36. DOI: 10.20542/2073-4786-2019-1-21-36 [In Russian].
18. Strategija Soedinennyh Shtatov v Central'noj Azii na 2019-2025 gody: ukreplenie suvereniteta i jekonomicheskogo процветания [United States Strategy for Central Asia 2019-2025: Building Sovereignty and Economic Prosperity]. 05.02.2020. [Online]. Available from: <https://kz.usembassy.gov/ru/u-s-strategy-for-central-asia-2019-2025-advancing-sovereignty-and-economic-prosperity-ru/> [In Russian].
19. Gegelashvili, N.A., Modnikova, I.V. (2019). Kazahstan v zerkale politiki administracii D. Trampa [Kazakhstan in the Mirror of the Politics of the D. Trump Administration]. *SShA & Kanada: jekonomika, politika kul'tura* [USA & Canada: Economics, Politics, Culture], 49 (9), pp. 92-107. DOI 10.31857/S032120680006300-4 [In Russian].
20. Orlyk, V.V. (2018). Politychni protsesy v Respublitsi Kazahstan u konteksti “tranzytu vлады” [Political processes in the Republic of Kazakhstan in the context of “transit of power”]. *Stratehichna panorama* [Strategic panorama], 2, pp. 64-75. [In Ukrainian].
21. Polozhenie o Nacional'nom sovete obshhestvennogo doverija pri Prezidente Respubliki Kazahstan. Utverzhdeno Ukazom Prezidenta Respubliki Kazahstan ot 17 ijulja 2019 goda [Regulations on the National Council of Public Trust under the President of the Republic of Kazakhstan. Approved by the Decree of the President of the Republic of Kazakhstan dated July 17, 2019]. [Online]. Available from: https://www.akorda.kz/ru/legal_acts/decrees/ob-utverzhdenii-polozheniya-i-sostava-nacionalnogo-soveta-obshchestvennogo-doveriya-pri-prezidente-respubliki-kazahstan [In Russian].
22. Ivanov, I., Petrenko, S. (2020). Social'no-politicheskaja modernizacija Kazahstana [Socio-political modernization of Kazakhstan]. *Rossija i novye gosudarstva Evrazii* [Russia and the new states of Eurasia], 1, pp. 98-110. DOI: 10.20542/2073-4786-2020-1-98-110 [In Russian].
23. Sulejmenov, A. (2020). Oppozicionnye dvizhenija Kazahstana v postnazarbaevskij period [Opposition movements of Kazakhstan in the post-Nazarbayev period]. *Rossija i novye gosudarstva Evrazii* [Russia and the new states of Eurasia], 2 (XLVII), pp. 69-80. DOI: 10.20542/2073-4786-2020-2-69-80 [In Russian].

Деменко А.Ф. Особенности формирования основ внешней политики Республики Казахстан.

В статье проанализированы основы формирования внешней политики Республики Казахстан, на которые, в первую очередь, влияют традиции исторического развития этой страны, ее геополитическое расположение в центре Евразийского континента, транспортно-коммуникационный потенциал и наличие больших запасов природных ресурсов. Подчеркивается, что в современном Казахстане пока отсутствует целостное восприятие многих исторических событий и процессов, в частности тех, которые замалчивались во времена имперского и советского периодов. В то же время, в научном дискурсе страны

происходит переосмысление национальной истории через критику предыдущего исторического опыта. Отмечается, что после образования в середине XV в. Казахского ханства поступательное развитие государственности сменилось периодом борьбы с иностранными захватчиками – сначала джунгарами, а затем Российской империей. Он завершился потерей государственности, борьба за восстановление которой представляется в виде телеологически построенного нарратива героической борьбы за независимость, который включает целый ряд исторических событий и периодов. Процесс современного национально-государственного строительства в Казахстане происходит с опорой на консолидирующую роль титульной нации, что способствует росту интереса к исторической проблематике и сопровождается постепенной утратой влияния советско-российских нарративов в политическом и историческом дискурсе.

Особенностью внешней политики Республики Казахстан является многовекторность, которая сложилась исторически и призвана обеспечить балансирование между различными геополитическими центрами силы. Приоритетами внешней политики Казахстана определены: развитие союзнических отношений с РФ, всестороннее стратегическое партнерство с КНР, расширенное стратегическое партнерство с США, стратегические отношения с государствами Центральной Азии, расширенное партнерство и сотрудничество с Европейским Союзом.

Ключевые слова: внешняя политика, стратегическое партнерство, многовекторность, евразийство, Центральная Азия, Республика Казахстан.

Demenko O. Features of the Formation of the Foundations of the Foreign Policy of the Republic of Kazakhstan.

The article analyzes the foundations of the formation of the foreign policy of the Republic of Kazakhstan, which, first of all, are influenced by the traditions of the historical development of this country, its geopolitical location in the center of the Eurasian continent, transport and communication potential and the presence of large reserves of natural resources. It is emphasized that in modern Kazakhstan there is still no holistic perception of many historical events and processes, in particular those that were hushed up during the imperial and Soviet periods. At the same time, in the scientific discourse of the country, there is a rethinking of national history through criticism of the previous historical experience. It is noted that after the formation in the middle of the fifteenth century. In the Kazakh Khanate, the progressive development of statehood was replaced by a period of struggle against foreign invaders – first the Dzungars, and then the Russian Empire. It ended with the loss of statehood, the struggle for the restoration of which is presented in the form of a teleologically constructed narrative of the heroic struggle for independence, which includes a number of historical events and periods. The process of modern nation-state building in Kazakhstan is based on the consolidating role of the titular nation, which contributes to the growth of interest in historical issues and is accompanied by a gradual loss of the influence of Soviet-Russian narratives in political and historical discourse. A feature of the foreign policy of the Republic of Kazakhstan is a multi-vector approach, which has developed historically and is designed to ensure a balance between various geopolitical centers of power.

The priorities of Kazakhstan's foreign policy are determined: the development of allied relations with the Russian Federation, a comprehensive strategic partnership with the PRC, an expanded strategic partnership with the United States, strategic relations with the Central Asian states, an expanded partnership and cooperation with the European Union.

Keywords: foreign policy, strategic partnership, multi-vector, Eurasianism, Central Asia, Republic of Kazakhstan.

КУЛЬТУРНО-ЦИВІЛІЗАЦІЙНИЙ ПРОЦЕС

УДК 94:008 (436) «1939/1945»

<https://doi.org/10.46869/2707-6776-2021-13-9>

Солошенко В.В.

<https://orcid.org/0000-0002-7096-9859>

ПОГРАБУВАННЯ КУЛЬТУРНИХ ЦІННОСТЕЙ ЄВРОПИ ДЛЯ МУЗЕЮ ФЮРЕРА У ЛІНЦІ

У статті проаналізовано діяльність нацистської «місії Лінц», організацію і підготовку до створення нею «Музею фюрера у Лінці». Берлін, за замислом А. Гітлера, мав стати своєрідним Римом, а Лінц – європейською столицею світового мистецтва. Хоча цьому музею так і не судилося бути створеним, однак проєкт його створення і його дорожочинні колекції, які у переважній більшості були конфісковані у єврейських родин, заслуговують на велику увагу, а таємниці, пов'язані з цим продовжують хвилювати людство. Велику роль у підборі і формуванні експозицій музею, який перебував у процесі створення, відігравали його керівники. Вони опікувалися ним і відбирали найцінніше з пограбованих колекцій Європи, узгоджуючи наповнення музею з А. Гітлером.

Автор з'ясовує, що експозиції «Музею фюрера у Лінці» склалися переважно з мистецьких колекцій євреїв. Для здійснення відбору цінних творів мистецтва головним критерієм була приналежність екземпляра, за баченням фюрера, до європейського «високого мистецтва».

Досліджуються складові діяльності «місії», окреслені маршрути переміщення творів живопису, що різними шляхами потрапляли до музейних фондів. Крім того, значну увагу у статті приділено ключовим особам, архітекторам, проєкти яких отримали схвалення фюрера, керівникам музею у Лінці – історикам мистецтв та іншим виконавцям, які брали безпосередню участь в організації і здійсненні масштабного пограбування культурних цінностей на території Європи. Зазначено, що метою «місії Лінц» був, окрім іншого, пошук предметів, створених майстрами «арійського» походження. Підкреслено, що створення музею такого роду було спробою довести велич і непохитність Німецького рейху. У статті наголошується, що у ході війни Гітлер планував спорудження культурних центрів у Кенігсберзі і Дронтгеймі (Норвегія). Встановлено, що у Кенігсберзі фюрер хотів заснувати музей з культурними цінностями зі Східної Європи, у Дронтгеймі – найпівнічнішому центрі майбутньої Великої імперії, експозиції новоствореного музею повинні були прикрашати твори німецьких майстрів. Той факт, що музей фюрера у Лінці так і не був побудований, не дає підстав відкидати проведені заходи систематичного грабунку і конфіскації культурних цінностей, які здійснювалися протягом багатьох років панування нацизму.

Ключові слова: музей фюрера, Лінц, культурний центр, єврейські колекції, цінні твори мистецтва, пограбування Європи, Друга світова війна.

Різні культурні цінності та твори живопису часто ставали здобиччю і трофейним мистецтвом під час війн і збройних конфліктів. Це були найцінніші скарби, культурна спадщина народів і всього людства. У зв'язку з масштабним пограбуванням Європи напередодні та під час Другої світової війни, варто розглянути в даному контексті історію добре відомого на Заході, але недостатньо висвітленому на пострадянському просторі музею в австрійському місті Лінц. Його створення було напряду пов'язане з пограбуванням

європейських культурних цінностей в період панування націонал-соціалізму і художніми вподобаннями Адольфа Гітлера. Історію музею в Лінці, який не відбувся, з'ясовували західні вчені М.Г. Пулой [1], А. Рюдель [2], Б. Уіттер [3], А. Хойс [4], Б. Шварц [5], а також російські дослідники В. Аксьонов [6], О. Мосякін [7], Т. Тимофєєва, В. Захаров [8] та інші.

Так, починаючи з 1920-х рр. А. Гітлер займався колекціонуванням творів живопису, а більш ретельно взявся за цю справу вже після приходу до влади. Маючи свій Фонд у розмірі 300 млн. рейхсмарок, А. Гітлер міг дозволити собі купувати дорогі картини. А. Гітлер високо цінував мистецтво XIX ст., перш за все, представників мюнхенської школи. Тогочасні нові напрями у мистецтві XX ст. особливо експресіонізм, а також абстрактне мистецтво були для нього чужими і не зрозумілими. В той час, коли експресіоністське мистецтво сприймалося за кордоном і вважалося «типово німецьким мистецтвом», високі представники нацистів були зовсім протилежної думки. Проте, член партії, пізніше міністр пропаганди Йозеф Геббельс, дуже цінував художника-експресіоніста Еміля Нольде, який сам був членом партії і не протистояв пануючому режиму. Відомим є факт, коли група студентів, яка підтримувала ідеї націонал-соціалістів у Берліні, у ті роки офіційно представила свою позицію, яка підкреслювала, що саме твори Е. Нольде показують, що це «чисто нордичне мистецтво», що це «молоде німецьке мистецтво» [4, s. 47-49].

Отже, найкращі та найдорожчі культурні цінності, за планом А. Гітлера, мали бути доставлені до міста Лінц, в якому і було заплановано втілити його давню мрію – створити найкращий і найбільший музей світу. За його баченням, спорудження «Музею фюрера у Лінці» було спробою здійснити позитивний внесок у культурну політику Німецького рейху. Той факт, що експозиції цього музею більшою частиною складалися з пограбованих мистецьких колекцій євреїв, не викликали у фюрера докорів сумніння. Для вибору ним цінних творів мистецтва головним критерієм був наступний – належить чи не належить екземпляр, за баченням А. Гітлера, до європейського «високого мистецтва».

Наприкінці 1930-х рр. режим А. Гітлера конфіскував у євреїв для рейху колекції творів мистецтва, майно і фамільні дорогоцінності. Серед перших жертв був барон Луїс де Ротшильд і його брат Альфонс. А. Гітлер висловив бажання залишити вилучені у австрійських євреїв цінності в Австрії, у придатному для цього приміщенні Відня. У такий спосіб цінності залишилися у Відні, до того ж список і фотографії кожного окремого об'єкта були направлені до Рейхсканцелярії. Цінні для виховання німецького народу предмети було запропоновано розподілити поміж маленькими музеями Австрії такими як у Лінці, Зальцбурзі, Клагенфурті. Цінності ж світового значення, за баченням Карла Габерштака та Кастана Мюльманна, слід було направляти до Музею історії мистецтв та інших музеїв Відня. Непотрібне мистецтво, по можливості, варто було продати закордон, а виручені за нього кошти мали бути використанні для купівлі нових цінних речей.

Німецькі історики мистецтв – агенти А. Гітлера, подорожуючи Європою, складали таємні описи і вказували місця збереження творів мистецтва. Вони пробиралися в кожен музей, таємний бункер, кожную фортецю і вітальню, щоб купувати, торгуватися, вимагати і відбирати. Рейхсляйтер Альфред Розенберг та рейхсміністр авіації, рейхсмаршал Третього рейху Герман Герінг, прикриваючись колекціонуванням творів мистецтва, грабували для найкращого у світі Музею фюрера.

У перші місяці після аншлюсу архітектор з Лінца Антон Естерманн, колишній однокласник А. Гітлера, був призначений директором містобудування. Він, перш за все, повинен був всі свої плани і проекти передавати генеральному інспектору з новооблаштування столиці рейху Берліна Альберту Шпеєру. Дещо пізніше, у березні 1939 р. перебудову міста Лінц було передоручено мюнхенському архітектору Родеріку Фіку. Проекти окремих монументальних споруд перейняла Генеральна рада будівництва у Мюнхені, зокрема – професор Германн Гіслер, якому окрім іншого було довірено і планування залізничного сполучення. Підкреслимо, що у всі архітектурні проекти А. Гітлер втручався особисто і часто їх змінював.

Після відвідування визначних місць і музеїв Риму та Флоренції, А. Гітлер наказав архітектору Альберту Шпеєру будувати будівлі імперії для майбутнього, щоб люди протягом віків милувалися архітектурними символами його влади. Берлін, за його замислом, мав стати своєрідним Римом, а Лінц – європейською столицею світового мистецтва, яка возвеличиться над Віднем. Ця ідея захопила фюрера після вражень від флорентійської галереї Уффіці (Італія), яку він відвідав у 1938 р. у супроводі Б. Муссоліні. А. Гітлер ділився враженнями з найближчим оточенням і висловлював жаль з приводу того, що у Німеччині не існує музею, який можна було б порівняти з музеєм в Уффіці [4, s. 47].

А. Гітлер мав особливий зв'язок з містом Лінц, в якому він навчався і провів свої молоді роки, тут він малював і слухав класичну музику. Після свого тріумфального прийому у березні 1938 р. він зажадав перетворити Лінц на індустріальну і культурну метрополію. Перш за все, Музей у Лінці мав стати чимось на зразок дзеркала, яке б відображало всю велич європейського культурного мистецтва та одночасно він транслиував би на весь світ портрет державного діяча, який високо цінує і любить «високе мистецтво» [4, s. 44-45].

«Батьківщина Адольфа Гітлера пишається своїми вишневими, а Кремсталь сливовими садами. Які тут мальовничі та грайливі алеї каштанові, модринові, липові та березові. В долині Інну ростуть пишні дуби, тополі, ліщини, верби тощо. Лінц розкинувся на правому березі Дунаю» [10, s. 2]. А. Гітлер мріяв узбережжя Дунаю в Лінці перетворити на квартал мистецтв з театром, оперним театром і великою бібліотекою. Планувалося спорудити найбільший у світі, вражаючий художній музей, його зібрання повинні були складати шедеври з головних скарбів світу.

Підкреслимо, що А. Гітлер впливав не тільки на підбір творів мистецтва для свого музею, а й на спорудження будівлі «Музею фюрера у Лінці», який розглядався на фоні великих змін у зв'язку з новим облаштуванням міста. Спорудження такого музею, дозволило б не тільки втілити мрію молодих років А. Гітлера, а й реалізувати його власні архітекторські задуми. Архітектори Альберт Шпеєр і Герман Гіслер допомогли створити ескіз Музею фюрера і культурного району (шість метрів завдовжки, а пізніше трьохмірну його модель). Планувалося збудувати цілий музейний комплекс. Музей фюрера був спроектований архітектором Родеріком Фіком, а дещо пізніше за допомогою архітектора Г. Гіслера він отримав новий фасад. Навпроти музею (за задумом і проєктом мюнхенського архітектора Леонарда Галла) планувалося спорудити бібліотеку, яка б не тільки слугувала іституційним продовженням музею фюрера, налічувала 1 млн. книг, а й містила лекційну і читальну зали.

Чудова вулиця «Ін ден Лаубен» шириною 60 м. і довжиною біля 800 м., оточена зеленню десятиметрової ширини повинна була слугувати для відпочинку населення Лінца. Вздовж цієї вулиці окрім іншого мали бути споруджені мистецьке кафе, вар'єте і театр. Зліва від цієї розкішної вулиці був вхід у новий народний парк загальною площею 300 тис. кв. м [4, s. 45-46]. У розрахунки проєкту також було включено зведення башти 160 метрів заввишки, яка мала бути вищою за башту Штефана. Своє завдання А. Гітлер вбачав за обсягами більшим ніж Відень чи Берлін.

Варто зазначити, що плани перебудови міста Лінц лише частково були реалізовані. Індустріалізація міста як необхідного зв'язкового вузла і створення нового житлового простору, як і будівництво моста «Нібелунгів», хоча і розпочалися ще у 1938 р., лише частково були реалізовані. Музей фюрера у Лінці і бібліотека більше не будувалися, а в їх планування постійно вносилися зміни через те, що Німецька імперія завойовувала все більше країн Європи і привласнювала їх культурні багатства. У такий спосіб було розширено раніше заплановані колекції, але з акцентом не на кількість, а на їх ключові особливості. Так, у ході Другої світової війни було створено колекції зброї, монет тощо.

Важливо, зазначити, що у плануванні з 1939 р. Лінц посідав особливе місце серед інших «міст фюрера», до яких належали Гамбург, Нюрнберг, Берлін і Мюнхен. Ці міста мали зв'язок з партією, рухом та імперією.

У ході війни А. Гітлер змінював свою концепцію децентралізації у культурно-політичній області та планував створення наступних культурних центрів у Кенігсберзі і Дронтгеймі (Норвегія). Так, наприклад, у Кенігсберзі ним було заплановано заснувати музей, фонди якого міститимуть культурні цінності зі Східної Європи, в той час, як у Дронтгеймі – найпівнічнішому центрі майбутньої Великої імперії, новостворений музей повинні були наповнити твори німецьких майстрів. Плани розбудови міста Лінц були реалізовані у формі офіційного доручення А. Гітлера і тим самим дали поштовх

до інституціоналізації цілого музейного проєкту. Однак, той факт, що музей ніколи не був побудований не дає підстав для недослідження чи нехтування фактів систематичного грабунку і конфіскації культурних цінностей, які тривали протягом багатьох років [4, s. 42-43].

Загалом, кістяк Музею фюрера у Лінці повинні були скласти шедеври старих майстрів німецької, нідерландської, італійської, фламандської та французької шкіл, а також унікальні твори декоративно-прикладного мистецтва. Також А. Гітлер захоплювався роботами німецьких романтиків XIX ст., особливо Каспаром Давидом Фрідріхом. А найвищим досягненням світового мистецтва вважав дюссельдорфську школу. Чільне місце в експозиції музею в Лінці відводилося Північному Відродженню – роботам Дюрера, Гольбейна, Кранаха Старшого, Альтдорфера. Також перевага віддавалася геніям італійського Ренесансу – Мікеланджело, Леонардо, Тіціану; і видатним майстрам живопису XVII ст. – Рубенсу, Рембрандту. А. Гітлер любив живопис Вермера, його картину «Астроном», вилучену у паризьких Ротшильдів, і полотно «Косовиця» Пітера Брейгеля, захоплене в Чехословаччині. З французьких майстрів перевага віддавалася Буше і Шардену [7].

Варто зазначити, що першим особистим мистецтвознавцем фюрера був берлінський антиквар Карл Габершток. Агенти фюрера їздили Європою і купували для А. Гітлера на аукціонах та в антикварних лавках твори мистецтва [12]. Колекцію також поповнювали подарунки з різних країн. Після аншлюсу Австрії, коли в руки нацистів потрапила велика кількість скарбів, К. Габершток посприяв А. Гітлеру знайти фахівця, який допомагав би йому у відборі найкращих творів для музею в Лінці. Це був Ганс Поссе – кращий музейний працівник Німеччини і директор Дрезденської картинної галереї, німецький мистецтвознавець, а з часом спеціальний уповноважений А. Гітлера у справі створення колекції музею фюрера. Г. Поссе вивчав мистецтвознавство, археологію й історію в Марбурзькому та Віденському університетах, у 1903 р. захистив докторську дисертацію, працював музейним співробітником у Музеї кайзера Фрідріха в Берліні, був призначений асистентом директора Музею Вільгельма фон Боде. Завдяки своїй зразковій роботі з фондами німецького, нідерландського й англійського живопису він отримав визнання в мистецтвознавчих колах, працював асистентом у Німецькому мистецтвознавчому інституті у Флоренції [9, s. 233-234]. Так, у червні 1939 р. Г. Поссе після аудієнції з А. Гітлером в Берліні було запропоновано здійснити мрію фюрера – створити кращий в світі «Музей фюрера німецької нації» в Лінці. З липня 1939 р. Г. Поссе став спеціальним уповноваженим і протягом наступних років виконував особисті доручення фюрера, окрім того займався розподілом по німецьких музеях награваних творів мистецтва. А. Гітлер керувався, перш за все тим, що Г. Поссе був найбільшим знавцем живопису старих майстрів.

Історик мистецтва Г. Поссе так писав у своєму щоденнику про зустріч з фюрером. «Я дам Вам усі необхідні перепустки і повноваження, і справу Ви матимете тільки зі мною, вирішуватиму все я» – підкреслював А. Гітлер. Музей у Лінці має зберігати все найкраще з різних епох (і пограбоване мистецтво, і мистецтво нового часу, і твори сучасності). Багато разів він наголошував на культурно-політичному значенні міста – центру. Гітлер висловлював радість з приводу призначення моєї кандидатури для виконання цього завдання, оскільки для нього була добре відомою Дрезденська галерея і він високо цінував мою діяльність в ній» [4, s. 47].

Заснування музею в Лінці фюрер називав культурно-політичним кроком, який змінить культурне життя Австрії і культурний ландшафт. До числа найперших завдань, які отримав Г. Поссе, перевірити приватну колекцію А. Гітлера, яка знаходиться в «Будинку фюрера» в Мюнхені, а також перевірити награвані картини у зібраннях Гофбурга (Відень) і вишукати найцінніше для поповнення «Музею фюрера у Лінці». У липні 1939 р. Г. Поссе відправив до «Будинку фюрера», що у Мюнхені, відібрані з Гофбурга, конфісковані у євреїв колекції. Там їх оглянув А. Гітлер і отримав першу партію з 324 картин, які переважно походили з пограбованих єврейських, австрійських колекцій. Варто зазначити, що фюрер відмовився від попереднього плану не вивозити австрійські культурні цінності за межі Австрії.

З нападом на Польщу, Г. Поссе отримав доручення оглядати пограбовані колекції і відібрати підходящі картини для музею у Лінці. З цією метою він у листопаді-грудні 1939 р. подорожував Польщею. Не можливо оминати увагою той факт, що у кожній окупованій країні історик мистецтв не з'являвся разом із загонами окупантів, а значно пізніше починав оглядати і відбирати для себе предмети з награваних колекцій. У такий спосіб з Центрального музею він перетворився на «Музей трофейного мистецтва».

Важливо, до того ж, що Г. Поссе мав твердий характер і, як ніхто інший, міг відстоювати свою точку зору, що відіграло важливу роль для якості колекції. Професійно і непохитно він відкидав багато з цих надзвичайно дорогих придбань: «не підходить» або «не відповідає рівню галереї, як я її собі уявляю». Зазвичай, коли фюрер мав справу з фахівцем, він схвально сприймав критику. Г. Поссе з ентузіазмом виконував свою справу, на нього працювали десятки антикварів і секретних агентів гестапо, вони нищили Європою у пошуках майбутніх експонатів. Він мав пріоритетне право на відбір найцінніших творів. Спочатку це був живопис, однак йому було надано право відбору «також і на конфісковані скульптури, книги, меблі, зброю, килими і т.д. в разі, якщо вони можуть вважатися витворами мистецтва». Відтак його повноваження ставали значно ширшими і розповсюджувалися не лише на стару імперію, а згодом і на всі культурні цінності окупованих територій. Відразу ж після окупації будь-якої країни всі художні цінності «ворогів» і «неповноцінних народів»

оголошувалися «прерогативою фюрера» і надходили в розпорядження Г. Поссе, який відбирав найкраще для «місії Лінц».

Натомість, ще в Гаазькому воєнному порядку від 1907 р. з урахуванням правової складової було чітко прописано, що твори мистецтва і науки, заклади, присвячені службі Божій, благочинності, викладанню, мистецтву на окупованій території захищені від нападу окупаційної влади, незалежно від того чи знаходяться вони у приватній або публічній власності [11, с. 192-193].

Мистецтвознавець Г. Поссе мав право у євреїв відбирати все. До інших застосовувалися вмовляння і заходи психологічного тиску. Так, застосовуючи вже відпрацьовані способи, Г. Поссе купив за 700 тис. рейхсмарок у доктора Лебера шедевр Тиціана «Венера і Купідон».

Отже, вже 14 грудня 1939 р. Г. Поссе доповідав Борманну про перші результати роботи в Австрії, де в його розпорядженні виявилася багата колекція творів мистецтва Луїса і Альфонса фон Ротшильдів, а також зібрання Бонді і польського графа Лянцкоронського, в яких окрім живопису були «античні твори з мармуру». Відбір для Музею фюрера був найсуворіший. Підтвердженням цьому є той факт, що з багатьох тисяч конфіскованих в Австрії творів мистецтва в жовтні 1939 р. Г. Поссе відібрав лише 85 безперечних шедеврів. Однак, 31 липня 1940 р. багатосторінковий список відібраних для музею в Лінці предметів включав уже 469 картин видатних майстрів XV-XIX ст. всіх провідних європейських шкіл, з яких 327 походили з приватних колекцій Відня.

Джерелом збагачення музею фюрера в Лінці стали Нідерланди. У місцевому відділенні Роттердамського банку восени 1940 р. на ім'я Г. Поссе було відкрито спеціальний рахунок, на який з Берліна перераховувалися кошти для закупівлі творів мистецтва. Важливо зазначити, що до 23 січня 1942 р. на цей рахунок надійшло 7,5 млн. рейхсмарок, у наступні півроку ще 2,7 млн., потім кошти продовжували надходити ще. У січні 1941 р. у Берлін були відправлені рисунки зі знаменитого зібрання Ф. Кенігса. 25 липня 1941 р. 18 картин давніх європейських майстрів, до їх числа належали і шедеври Тінторетто і Ватто, були відправлені до Берліна. В лютому 1942 р. в Берлін із Гааги було відправлено 26 живописних полотен, включаючи три картини пензля Рубенса, «Чоловічий портрет» Рембрандта, «Видачу нареченої» Стена та інші.

Велику роботу щодо відбору найцінніших творів живопису було проведено і в Італії. З березня 1941 р. до червня 1942 р. Г. Поссе витратив на закупівлю творів мистецтва 7 651 488 рейхсмарок, купуючи їх у Римі, Неаполі, Флоренції, Турині та Генуї [7]. Г. Поссе був музейним експертом, до нього завжди зверталися, коли захоплювали єврейські колекції у Дрездені та навколишніх місцевостях. Так, пограбування єврейського майна перетворилося для нього на звичайну справу. Щодо чеканки з міді Г. Поссе на відстані консультувався з доктором Францом Шубертом з Дрезденського кабінету чеканки з міді. Він здійснив численні експертизи німецьких єврейських і дворянських графічних

колекцій. В свою чергу, Ф. Шуберт склав каталог малюнків і друків з музею у Лінці, які до сьогодні залишаються незнайденими.

Всі мистецько-історичні і управлінсько-технічні роботи, такі як каталогізація і управління «здобутками» Музею фюрера у Лінці виконували особи, які походили з Дрездена і були відомі Г. Поссе як генеральному директору своєю діяльністю вже протягом тривалого періоду часу.

Концепція музею змушувала Г. Поссе балансувати між двома координатами: шефом рейхсканцелярії, який був відповідальним за фінансовий бік проблеми і Мартіном Борманном, через руки якого проходила вся кореспонденція між А. Гітлером і Г. Поссе. А. Гітлер часто запрошував Г. Поссе, щоб в деталях особисто обговорити музей і загалом поспілкуватися про мистецтво, однак перемовини про те, які картини потрібно буде купити і як Г. Поссе їх характеризує з мистецько-історичного погляду, проходили через посередників М. Борманна. При цьому Г. Поссе було дуже приємно, що М. Борманн його цінував і підтримував у всіх його стараннях і в тому числі щодо розширення його компетенцій.

Г. Поссе і Г. Фосс були керівниками музею фюрера у Лінці. З окупацією західноєвропейських країн Голландії, Бельгії і Франції почалася для «Музею фюрера» фаза всеохопних пограбувань.

Новою була практика виставок, коли окремі картини виставляються в комплексі з меблями та іншими предметами інтер'єру, які походять з тих самих часів, що і сама картина. Картини не вивішувалися густо і не нагромаджувалися, а завдяки, наприклад, оригінальним дверним рамкам оптично відмежовувалися одна від одної. В дії була «Система Боде» – до того не існуюча тут система зв'язків між торговцями, творами мистецтва, колекціонерами і музеями в Берліні. Фон Боде дозволив берлінським і закордонним торговцям себе вмовити створити численні оціночні матеріали до картин, які були представлені на ринку.

Г. Поссе вірно служив А. Гітлеру і більше трьох років збирав для нього з награваних в Європі скарбів видатну колекцію мистецтва. Він відібрав для так званого «музею народів» в Лінці 1200 першокласних картин старих майстрів, які представляли всі провідні європейські школи. Магістрат міста Лінц посмертно присвоїв Г. Поссе звання почесного громадянина. У А. Гітлера більше не було провідного мистецтвознавця, а обов'язки Г. Поссе фюрер змушений був розподілити між кількома експертами – професором Г. Фоссом, доктором М. Дворжаком, професором М. Рупрехтом, доктором Ф. Вольфхартом. Вони продовжили справу Г. Поссе, працюючи з командами істориків-мистецтв і арт-дилерами.

Наступником Г. Поссе був відомий мистецтвознавець Герман Георг Фосс – німецький історик мистецтва. З 1943 р. спеціальний уповноважений А. Гітлера у справі колекцій, запланованого Музею фюрера у Лінці. Г. Фосс вивчав історію мистецтв в університетах Гейдельберга і Берліна, у 1907 р. захистив

кандидатську дисертацію, працював з 1908 р. у Вільгельма фон Бодє і Макса Якоба Фрідлендера в Королівських Пруських зібраннях творів мистецтва, був асистентом в Інституті історії мистецтв у Флоренції, очолював графічну колекцію Музею образотворчого мистецтва у Лейпцигу, з 1922 до 1935 рр. працював куратором і заступником директора Музею кайзера Фрідріха в Берліні [14].

З 1935-1945 рр. Г. Фосс керував Муніципальною художньою колекцією в Державному музеї Нассау у Вісбадені. Завдяки продажам творів «дегенеративного мистецтва» за кордон, він перебудував колекцію в дусі націонал-соціалістичної доктрини. Г. Фосс вивчав і оцінював захоплені у євреїв колекції, брав участь у системі вилучення і примусових продажів творів мистецтва в так званому «Центрі німецького викраденого мистецтва». Використовуючи свої широкі професійні зв'язки з арт-дилерами, мистецтвознавцями, колекціонерами в Німеччині та за кордоном, він забезпечував поповнення галереї Вісбадена новими надбаннями, а також залучав до купівель-продажів аукціонний будинок «Доротеум» у Відні, який був відомий своєю торгівлею єврейськими цінностями. Так, лише за період між квітнем 1943 і березнем 1944 рр. Г. Фосс примножив колекцію більше, ніж на 800 картин. Підкреслимо, що для закупівель використовувалися гонорари від «Майн Кампф», чистий прибуток від спеціальної марки пошти рейху, а також спеціальна пожертва німецької промисловості (130 млн. рейхсмарок). Також Г. Фосс найчастіше користувався послугами Гільдебранда Гурлітта, який відповідав за закупівлі творів мистецтва з Парижа. Наближення військ союзників на початку 1945 р. призвело до припинення закупівель [9, s. 231-253].

Під час повітряних нападів на Берлін з осені 1941 р. цінні експонати берлінських музеїв, Пруської Державної бібліотеки у невеликій кількості також приватні колекції, які на той час зберігалися у музеях, на правах на певний час позичених, перевозилися як з Берліна, так і прилеглих місцевостей у так звані депо (пункти збору) на Захід та Схід тодішньої Німецької імперії. Їх переховували у підвалах замків, церквах, школах та шахтах.

Американці знайшли документи, за допомогою яких вони змогли скласти списки цінностей. Перший опис показав, що в шахті в Альтаусзее було сховано 6577 живописних полотен, 122 гобелена, 1700 ящиків з книгами та багато іншого. Там були роботи не тільки Мікеланджело і Ван Ейка, але й улюблених художників А. Гітлера – Вермеєра, Рембрандта, Рубенса, Ватто, Брейгеля, Лукаса Кранаха Старшого і Дюрера. У баварському замку Нойшванштайн було знайдено твори мистецтва із більше, ніж двухсот розорених колекцій, в основному конфіскованих у французьких євреїв. За залізничною станцією в містечку Берхтесгаден було знайдено потяг Германа Герінга. У Ганса Франка в Нойхаузі, неподалік Мюнхена, знайшли відому картину Леонардо да Вінчі «Дама з горностаєм», а також роботи Рембрандта і Дюрера. По мірі того, як

союзники просувалися на південь Німеччини, вони знаходили нові скарби з європейських колекцій – всього вони знайшли більше тисячі тайників. Сотні тисяч творів мистецтва були відібрані у євреїв по всій Європі. Расові закони, що поширювалися і на окуповані країни, дозволяли шантажувати і грабувати єврейське населення. Одним із проявів геноциду євреїв на території Європи було також пограбування і знищення їх культури. Окрім потягу до наживи, за цим грабунком стояла ідеологія, яка ґрунтувалася на расовій, духовній і культурній перевазі німецького народу.

Однією з найбільших серед колекцій Музею фюрера в Лінці була величезна єврейська колекція, складалася вона з 262 картин. Цей мистецький скарб належав єврейському колекціонеру з Парижа Адольфу Шлоссу, який створював своє зібрання на рубежі століть.

Таким чином, у Франції Гітлер за допомогою своїх відомих істориків-мистецтвознавців добув 2000 творів мистецтва, більшість з них – це були картини і малюнки, але й культурні ткані об'єкти, що походять переважно з єврейської приватної власності. Єврейські цінності грабувалися різними організаціями і партійними осередками, сам же Музей фюрера у Лінці ніколи не був тією установою, що грабувала такі колекції. Музей фюрера міг доручити цю непросту справу пошуку культурних цінностей, колекцій які переховувалися євреями, арт-дилерам – це робилося практично з необмеженими фінансами і у такий спосіб музей отримував бажані предмети мистецтва.

Важливими є архівні документи, свідчення мистецтвознавців, торгівців художніми творами та антикваріатом, чиновників Третього рейху, які містять дані про Музей фюрера в австрійському місті Лінц. Значна частина матеріалів «Особливої місії Лінц» нині зберігається у Федеральному архіві Німеччини у Кобленці. Підкреслимо, що у 1945-1946 рр. трофейні документи «Особливої місії Лінц» були відправлені до СРСР [13, s. 44-48].

Підсумовуючи зазначимо наступне. У період з 1938 по 1945 рр. для «місії Лінц» було відправлено близько 30 тис. творів мистецтва. Колекцію для музею фюрера збирали майже до кінця війни. Однак з початком повітряних бомбардувань колекція А. Гітлера була схована в різних місцях, переважна більшість творів у соляній шахті Альт-Аусзеєс під Зальцбургом. Там на глибині півтора кілометри було створено гігантське музейне сховище, яке являло собою один із головних секретів Третього рейху. Вже у травні 1945 р. цю схованку знайшли американські військові. Проте потрібен був значний час та неймовірні зусилля з тим, щоб протягом ще багатьох повоєнних десятиліть культурні скарби Європи поверталися до колишніх власників та їх нащадків. І цій вельми благородній справі – відновленню справедливості – великою мірою сприяють прискіпливі та ґрунтовні дослідження науковців різних країн.

Список використаних джерел та літератури

1. Puloy M.G. High Art and National Socialism. The Linz Museum as ideological arena // *Journal of the History of Collections*. – 1996. – № 8 (2). – P. 201-215.
2. Рюдель А. Мародеры. Как нацисты разграбили художественные сокровища Европы. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://loveread.me/view_global.php?id=68012
3. Уиттер Б. Охотники за сокровищами. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <https://military.wikireading.ru/44191>
4. Heuss A. Kunst und Kulturgutraub. Eine vergleichende Studie zur Besatzungspolitik der Nationalsozialisten in Frankreich und der Sowjetunion. – Universitätsverlag C. WINTER Heidelberg. 1999. – 385 s.
5. Schwarz B. Sonderauftrag Linz und “Führermuseum” // *Raub und Restitution. Kulturgut aus jüdischem Besitz von 1933 bis heute*. Hrsg.: Inka Bertz – Michael Dormann, 2008. – S. 127-140.
6. Аксёнов В. Любимый музей фюрера. Украденные сокровища. – Ленинград: Нева, Олма-Пресс, 2003. – 325 с.
7. Мосякин А.Г. Ограбленная Европа: Вселенский круговорот сокровищ. – М.: Амфора, 2014. – 416 с.
8. Тимофеева Т.Ю., Захаров В.В. «Особая миссия Линц»: музей, который так и не был создан. История, персоналии, документы. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <https://ras.jes.su/nni/s013038640012694-1-1>
9. Солошенко В.В. Арт-діяльність Гільдебранда Гурлітта як віддзеркалення епохи націонал-соціалізму // *Міжнародні зв'язки України: наукові пошуки і знахідки*. – 2019. – № 28. – С. 231-253.
10. Верхній Дунай // *Дзвін волі*. – №10 – 05.02.1943. – С. 2.
11. Солошенко В.В. Захист культурних цінностей у період війн і збройних конфліктів // *Проблеми всесвітньої історії: науковий журнал*. – 2018. – № 2 (6). – С. 187-205.
12. Haase G. Kunstraub und Kunstschutz. Eine Dokumentation. Bd. 1. – Turleback, 1991. – 267 s.
13. Солошенко В.В. Історія, культура, пам'ять у науковому вимірі: стан, перспективи // *Матеріали II всеукраїнської науково-практичної конференції*. Київ, 21 травня. 2021. – С. 44-48.
14. Iselt K. «Sonderbeauftragter des Führers». Der Kunsthistoriker und Museumsman Hermann Voss (1884-1969). Studien zur Kunst, Band 20. – Köln, Verlag Böhlau, 2010. – 528 s.

References

1. Puloy, M.G. (1996). High Art and National Socialism. The Linz Museum as ideological arena. *Journal of the History of Collections*, 8(2), pp. 201-215. [In English].
2. Ryudel, A. *Marodery. Kak natsisty razgrabili khudozhestvennyye sokrovishcha Evropy* [Marauders. How the Nazis plundered Europe's artistic treasures]. [Online]. Available from: http://loveread.me/view_global.php?id=68012 [In Russian].
3. Uitter, B. *Okhotniki za sokrovishchami*. [Treasure hunters]. [Online]. Available from: <https://military.wikireading.ru/44191> [In Russian].
4. Heuss, A. (1999). *Kunst und Kulturgutraub. Eine vergleichende Studie zur Besatzungspolitik der Nationalsozialisten in Frankreich und der Sowjetunion*. Universitätsverlag C. WINTER Heidelberg. [In German].
5. Schwarz, B. (2008). *Sonderauftrag Linz und “Führermuseum”*. In: *Raub und Restitution. Kulturgut aus jüdischem Besitz von 1933 bis heute*. (Ss. 127-140). Hrsg.: Inka Bertz - Michael Dormann. [In German].
6. Aksenov, V. (2003). *Lyubimyy muzey fyurera. Ukradennyye sokrovishcha* [Fuehrer's favorite museum. Stolen treasures]. Leningrad. Neva. Olma-Press. [In Russian].
7. Mosyakin, A.G. (2014). *Ograblennaya Evropa: Vselenskiy krugovorot sukovishch* [Plundered Europe: The Ecumenical Treasure Cycle]. Moskva: Amfora. [In Russian].

8. Timofeyeva, T.Yu. & Zakharov V.V. “*Osobaya missiya Lints*”: muzey, kotoryy tak i ne byl sozdan. *Istoriya. personalii. Dokumenty* [“Special Mission Linz”: a museum that was never created. History, personalities, documents.]. [Online]. Available from: <https://ras.jes.su/nni/s013038640012694-1-1> [In Russian].
9. Soloshenko, V.V. (2019). Art-diialnist Hildebranda Hurlitta yak viddzerkalennia epokhy natsional-sotsializmu [Hildebrand Gurlitt’s Art Activity as a Reflection of the Age of National Socialism]. *Mizhnarodni zviazky Ukrainy: naukovy poshuky i znakhidky* [International Relations of Ukraine: Scientific Research and Findings]., 28, pp. 231-253. [In Ukrainian].
10. Verkhni Dunai [The Upper Danube]. (1943). *Dzvin voli* [The bell of freedom], 10, p. 2. [In Ukrainian].
11. Soloshenko, V.V. (2018). Zakhyst kulturnykh tsinnostei u period viin i zbroinykh konfliktiv [Protection of cultural values during wars and armed conflicts]. *Problemy vsesvitnoi istorii: naukovyi zhurnal* [Problems of world history: scientific journal], 2 (6), pp.187-205. [In Ukrainian].
12. Haase, G. (1991). *Kunstraub und Kunstschutz. Eine Dokumentation*. Bd. 1. Turleback. [In German].
13. Soloshenko, V.V. (2021). Istoriia, kultura, pamiat u naukovomu vymiri: stan, perspektyvy [History, culture, memory in the scientific dimension: state, prospects]. *Materialy II vseukrainskoi nauково-praktychnoi konferentsii* [Proceedings of the II All-Ukrainian scientific-practical conference]. (Pp. 44-48). Kyiv. [In Ukrainian].
14. Iselt, K. (2010). “*Sonderbeauftragter des Führers*”. *Der Kunsthistoriker und Museumsman Hermann Voss (1884-1969)*. Studien zur Kunst, Band 20. 14 Mai 2010. Köln, Verlag Böhlau [In German].

Солошенко В.В. Ограбление культурных ценностей Европы для Музея фюрера в Линце.

В статье проанализирована деятельность нацистской «миссии Линц», организация и подготовка к созданию ею «Музея фюрера в Линце». Берлин, по замыслу А. Гитлера, должен был стать своеобразным Римом, а Линц – европейской столицей мирового искусства. Хотя этому музею так и не суждено было стать созданным, однако проект его подготовки и его драгоценные коллекции, которые в подавляющем большинстве были конфискованы у еврейских семей, заслуживают большого внимания, а тайны, связанные с этим продолжают волновать человечество. Большую роль в подборе и формировании экспозиций музея, который находился в процессе создания, играли его руководители. Они занимались этим и отбирали самое ценное из награбленных коллекций Европы, согласовывая наполнение музея с А. Гитлером.

Автор выясняет, что экспозиции «Музея фюрера в Линце» состояли из художественных коллекций евреев. Для осуществления отбора ценных произведений искусства главным критерием была принадлежность экземпляра, по мнению фюрера, к европейскому «высокому искусству».

В статье проанализированы составляющие деятельности «миссии», указанные маршруты перемещения произведений живописи, которые различными путями попали в музейные фонды. Кроме того, значительное внимание в статье уделено ключевым лицам, архитекторам, проекты которых получили одобрение фюрера, руководителям музея в Линце – историкам искусств и другим исполнителям, которые принимали непосредственное участие в организации и осуществлении масштабного ограбления культурных ценностей на территории Европы. Указано, что целью «миссии Линц» был, помимо прочего, поиск предметов, созданных мастерами «арийского» происхождения. Подчеркнуто, что создание музея такого рода было попыткой доказать величие и стойкость Немецкого рейха. В статье отмечается, что в ходе войны А. Гитлер планировал строительство культурных центров в Кенигсберге и Дронтгейме (Норвегия). Установлено, что в Кенигсберге фюрер хотел основать музей с культурными ценностями из Восточной Европы, в Дронтгейме – самом северном центре будущей Великой

империи, экспозиции вновь созданного музея должны были украшать произведения немецких мастеров. Тот факт, что музей фюрера в Линце так и не был построен, не дает оснований замалчивать факты систематического грабежа и конфискации культурных ценностей, которые осуществлялись в течение многих лет господства нацизма.

Ключевые слова: музей фюрера, Линц, культурный центр, еврейские коллекции, ценные произведения искусства, ограбление Европы, Вторая мировая война.

Soloshenko V. Looting of Cultural Property in Europe for the Fuhrer – Museum in Linz.

The article analyzes the activities of the Nazi “Special Mission Linz”, its organization and preparations for the opening of the Fuhrer-Museum in Linz. By A. Hitler’s design, Berlin was supposed to become a kind of Rome, and Linz – to become the European capital of world art. Although this museum was never established, its creation project and precious collections, most of which were seized from Jewish families, deserve a great deal of attention, and the connected with it secrets continue to be a concern of mankind. The crucial role in the selection and formation of the creating museum’s expositions was played by its leaders. They took charge of future museum and selected for it the most precious items of the looted collections of Europe, coordinating the process of museum’s filling with Hitler.

The author finds out that the Fuhrer-Museum in Linz expositions consisted mainly of art collections of Jews. The main criterion for the selection of valuable pieces of art for the museum was its belonging to the European high art.

The article analyzes the components of the “mission’s” activities, outlines the routes of the artworks, which got into the museum collections in different ways. Besides, significant attention is paid in the article to the key figures: architects whose projects were approved by the Fuhrer, leaders of the museum in Linz – art historians and other executors who were directly involved in organizing and conducting of a large-scale looting of cultural property in Europe. The author notes that the purpose of the “Special Mission Linz”, was, inter alia, to find artworks created by masters of “Aryan” birth. The study emphasizes that such kind of museum establishment was an attempt to prove the greatness and steadfastness of the German Reich. It is noted in the article that Hitler was planning to build cultural centers in Königsberg and Drontheim (Norway) during the war. The Fuhrer wanted to establish a museum with cultural property from Eastern Europe in Königsberg, and the artworks of German authors were supposed to decorate the exposition of the newly created museum in Drontheim – the northernmost center of the future Great Empire. The fact that the Fuhrer-Museum in Linz was never built does not give any grounds to reject the facts of systematic looting and confiscation of cultural property that were conducting during many years of Nazi rule.

Keywords: Fuhrer-Museum, Linz, cultural center, Jewish collections, precious artworks, looting of Europe, World War II.

УДК 94(94)"1914/1919":061.75

<http://doi.org/10.46869/2707-6776-2021-13-10>

Зернецька О.В., МIRONЧУК О.А.

<https://orcid.org/0000-0002-6686-6267>

<https://orcid.org/0000-0003-0061-3563>

ІСТОРИЧНА ПАМ'ЯТЬ ТА ПРАКТИКИ МОНУМЕНТАЛЬНОЇ КОМЕМОРАЦІЇ ПЕРШОЇ СВІТОВОЇ ВІЙНИ В АВСТРАЛІЇ (ЧАСТИНА 2)

Дослідницька увага авторів зосереджена на специфіці австралійських меморіальних практик, присвячених Першій світовій війні. Обґрунтовано положення про те, що в австралійському контексті меморіали та військові пам'ятники сформували особливу післявоєнну і пост-травматичну частину візуальної пам'яті про перший австралійський глобальний військовий конфлікт.

З'ясовуються особливості австралійської меморіальної концепції, відзначається соціальна функція пам'ятників та їх важлива роль у психологічному подоланні пережитих травм і гірких втрат. Аналізуються різнопланові аспекти візуалізації монументальної пам'яті про Першу світову війну в Австралії. Доведено, що пам'ятники і меморіали є важливою частиною візуальної історичної спадщини Австралії.

Зроблено висновок про те, що у кожному австралійському штаті розроблена власна концепція меморіальної пам'яті, втілена у різноманітних за типом та характером монументах. Детально проаналізовано основні з них: Храм пам'яті в Мельбурні (1928-1934); Австралійський військовий меморіал в Канберрі (1941); Кенотаф (1927-1929) та Меморіал АНЗАК в Сіднеї (1934); Меморіал Пустельного кінного корпусу у Західній Австралії (1932); пам'ятні меморіали штату Вікторія: Алея честі та Арка перемоги в Баллараті (1917-1919), Меморіал колишнім австралійським військовополоненим (2004), найдовший загальнонаціональний меморіал пам'яті – Велика океанська дорога (1919-1932); військовий меморіал Хобарта в австралійському штаті Тасманія (1925), а також Меморіал в честь франко-австралійської військової співпраці під час Першої світової війни у Вільер-Бретонне у Франції (1938).

Автори демонструють нерозривний зв'язок комеморативних практик Австралії з політикою національної ідентичності, досліджують тенденції започаткування та розвитку меморіальних практик. Відзначено, що переважна більшість меморіальних пам'яток має в своїй основі чітко виражену функцію місця пам'яті, місця скорботи і вшанування. З'ясовано, що репрезентація меморіальної політики пам'яті Австралії в перші повоєнні роки реалізовувалася спочатку на локальному рівні і частково перебувала під впливом британських меморіальних практик, трансформуючись з часом у загальнонаціональний культурний ресурс.

Ключові слова: історична пам'ять, монументи, Перша світова війна, Австралія, комеморативні практики.

Кенотаф на Мартін-Плейс

Через затримку спорудження Меморіалу АНЗАК у Гайд-парку Сіднея та у зв'язку із зростаючими потребами людей у зосередженні та концентрації пам'яті

та місця скорботи за жертвами Великої війни, було прийнято рішення про спорудження пам'ятного меморіалу в іншому районі Сіднея – Мартін-Плейс.

У листопаді 1924 р. «Sunday Times» опублікувала ініціативу голови Австралійської ліги колишніх військовослужбовців, що повернулися з війни, Фреда Девісона про необхідність будівництва меморіалу саме в цьому місці, оскільки там було проведено багато закликів до мобілізації, мітингів на підтримку солдат під час війни, а також чимало пам'ятних подій вже в післявоєнний час. Власник «Sunday Times» Х'ю Макінтош переконав у 1925 р. щойно призначеного прем'єра Нового Південного Уельсу Джека Ланга у необхідності виділення 10 тис. фунтів для зведення кенотафа [1].

Перші пам'ятники, споруджені після війни, були результатом зусиль локальних місцевих спільнот. Більшість з них були побудовані на кошти самих місцевих спільнот, що свідчить про їх активну участь і чи не провідну роль в процесі меморізації в післявоєнні роки, в період поневір'янь і економічних труднощів. Місцеві установи (підприємства, заклади вищої освіти, громада) підтримували їх фінансово і організаційно.

Тому для уряду штату було нетипово фінансувати меморіал війни. Однак Дж. Ланг свого часу активно виступав проти обов'язкового призову в армію та був причетний до антиімперіалістичних рухів. Турбота про свій новий імідж та позиціювання уряду як «друга солдата», а також зростаючі наполягання ветеранських організацій були головними причинами позитивного рішення про виділення коштів [2, р. 298-299]. Для спорудження кенотафу був створений меморіальний комітет з представників уряду штату, міської ради та ветеранських організацій.

На відміну від більшості інших австралійських пам'ятних символів війни, кенотаф на Мартін-Плейс не називає конкретних осіб, а натомість оплакує і вшановує пам'ять усіх жертв війни. Це робить його і представницьким, і рідкісним як меморіал війни.

Символічне значення місця і незмінне втілення ідеї історичної пам'яті супроводжувалися розумінням того, що, незалежно від анонімної ідентичності монумент такого типу уособлює «етнокультурну ідентичність» національної спільноти [3, р. 19].

В основу його концепції покладений новий тип меморіалу, що був розроблений в 1919 р. британським архітектором Едвіном Лаченсом для лондонського Уайтхолла у вигляді кам'яного обеліска, що піднімався вгору серією уступів до порожньої труни (кенотафу) на вершині. Архітектурну частину пам'ятника становить скромний з сірого граніту п'єдестал у вигляді надгробної стели.

Запланований конкурс на кращий проект кенотафа не відбувся, тому що прем'єр Дж. Ланг натомість безпосередньо звернувся до британського скульптора сера Бертрама Макеннала та доручив йому взятися за роботу. На той час Б. Макеннал був знаним та авторитетним скульптором: він спроектував

гробницю Едварда VII у Віндзорі, медалі Олімпійських ігор 1908 р., а також скульптури кардинала Патріка Морана та архієпископа Майкла Келлі для собору Св. Марії у Сіднеї [4]. 9 березня 1926 р. з Б. Макенналом був підписаний контракт [5, р. 102].

Для кенотафа Б. Макеннал розробив «кремезну прямокутну форму, яку охороняють солдат і матрос» [2, р. 300]. Це була скромніша версія скульптури, яку він створив для кенотафа в Брісбені, що так і не був побудований. Ідея скульптора спричинила певну полеміку в суспільстві, багатьом вона не сподобалась. Так, критик журналу «Building» Джордж Тейлор стверджував, що це «лише надгробна плита, куди люди можуть лише покладати вінки». Художниця Маргарет Престон, одна з провідних австралійських модерністів початку XX ст., захоплювалася «суворою простотою» кам'яної плити, але натомість заперечувала реалізм скульптурного зображення військовослужбовців. Ймовірно, на остаточний варіант Б. Макеннала вплинула скульптура Чарльза Джаггера, розроблена ним для Королівського артилерійського меморіалу в Лондоні, чия фігура також була реалістичною, а не стилізованою [2, р. 300-301].

Конструкції фігур військових також критикували за те, що вони були надто «спокійними», не передавали стану жалоби. На ці закиди Б. Макеннал відповів: «Меморіал не гробниця. Цифри не сумують. Охороняють вівтар пам'яті» [5, р. 102]. За словами К. Інгліса, «можливо, саме пустота кенотафа Макеннала... дозволила стільком людям протягом багатьох років відчувати себе втішеними в ній» [2, р. 300].

У березні 1927 р. Б. Макеннал організував для Дж. Лонга і відомого австралійського інженера Джона Бредфілда, який входив до складу меморіального комітету, попередній огляд гранітного постаменту. Основний блок сірого граніту, що був в результаті відібраний із 23 запропонованих кам'яних глиб, походив з кар'єру Моруя – міста, розташованого на крайньому південному узбережжі Нового Південного Уельсу, відомого своїм гранітним кар'єром, камінь якого використовувався для будівництва головних австралійських пам'яток. Роботи з будівництва розпочалися 8 серпня 1927 р., спорудженням займалась архітектурна фірма Dorman Long & Co.

Кенотаф на Мартін-Плейс – це стриманий меморіал, який має форму монолітного кам'яного блоку що підноситься над ступінчастою основою, увінчаний в основі бронзовим вінком. По обох боках монумента встановлені бронзові скульптури солдата і матроса в натуральну величину, що охороняють кенотаф.

Вони були змодельовані на двох реальних військовослужбовцях, які повернулися з війни. Прототипом солдата був рядовий піхотинець Вільям Дарбі, який служив у Галліполі, а матроса – сигнальник Королівського австралійського військово-морського флоту Джон Варко [2, р. 301]. Обоє зображені доволі реалістично – у військовій формі, зі спорядженням та зброєю.

Вони стоять у невимушеній позі, охороняючи кенотаф. На голову фронтовика одягнута пласка англійська каска. Його куртка з великими накладними кишенями перетягнена ремнями. На ногах солдата черевики і обмотки. До правої ноги він приставив рушницю з відімкнутим багнетом. Перерахування деталей амуніції як би покликане підтвердити справжній тягар війни.

На південній стороні кенотафа висічені слова «Нашим славним полеглим» («To our glorious dead»), за аналогом напису на лондонському кенотафі в Уайтхоллі «славні загиблі». На північній – «Щоб ми не забули» («Lest we forget»). На офіційній церемонії відкриття меморіалу 21 лютого 1929 р. був присутній прем'єр-міністр Нового Південного Уельсу Томас Бавін та Джон Монаш, який виступив із палкою промовою [6, р. 12; 16].

Кенотаф на Мартін-Плейс – це один з найдавніших пам'ятників Першої світової війни в центральній частині Сіднея. В 2009 р. він був внесений до Реєстру національної культурної спадщини Нового Південного Уельсу [1]. Він має державне, історичне, архітектурне та соціальне значення як потужний координаційний центр пам'ятних заходів в Новому Південному Уельсі, пов'язаних з усіма війнами та конфліктами.

Із спорудженням монументу пов'язано започаткування «Служби світанку» у Новому Південному Уельсі. На світанку, в день АНЗАК 25 квітня 1927 р., п'ятеро колишніх військовослужбовців зустріли літню жінку, яка поклала вінок до ще недобудованого кенотафа. Вражені урочистістю цього моменту, вони переконали секретаря Австралійського легіону провести офіційну світанкову службу в Сіднейському кенотафі 25 квітня 1928 р.

Тоді цій події не надавали особливого розголосу, оскільки вона планувалась як можливість покласти вінки і згадати анзаків в тиші о 4:30 ранку, коли почалася висадка в Галліполі. В перший рік до ритуалу долучилися лише 150 осіб. В 1930 р. ця подія зібрала 2 тис. осіб, які слухали звук горніста. Наступного року присутність губернатора зробила службу світанку ще більш офіційною [1].

Кенотаф став не лише центром австралійського трауру та пам'яті, але й меморіалом символічної пам'яті для представників інших держав. Наприклад, 4 липня 1942 р. американські військові, що дислокувалися в Австралії, поклали вінки до Кенотафа в День незалежності США, вшановуючи американських солдатів, які загинули при обороні Філіппін.

Пропозиція додати до меморіалу скульптури льотчика та медсестри в 1962 р. не увінчалася успіхом. Переважна більшість людей, навіть колишніх військових, наполягали, що кенотаф є значно потужнішим в емоційному плані як простий символ для всіх, а не як натуралістичне уявлення кожного, хто служив [2, р. 390].

Представники пацифістських та феміністичних організацій, що виступали проти окремих аспектів легенди про АНЗАК, починаючи з 1970-х рр. обрали Кенотаф на Мартін-Плейс місцем своїх акцій протесту [2, р. 466].

Показовим елементом австралійської меморіальної символіки пам'яті є монументи не офіційно визнаним національним героям, а «рядовим» Великої війни. Одним із них є двадцятитрьохрічний Джон «Джек» Сімпсон Кіркпатрік. 23 серпня 1914 р. в Перті під прізвиськом матері він записався добровольцем як Джон Сімпсон і був зарахований санітаром-носієм польової медичної служби [7].

25 квітня 1915 р. разом з іншими він висадився в Галліполі, де займався винесенням поранених з лінії фронту на берегову лінію для подальшої евакуації. У перші години битви, виносячи на плечах пораненого, він зустрів на березі заблукалого віслюка, якого назвав Даффі, і швидко долучив його до транспортування постраждалих. З того часу вони продовжували робити свою роботу разом. Джон, насвистуючи і наспівуючи пісні, разом зі своїм помічником дбав про поранених, немов не помічаючи шалених куль. Дж. Сімпсон та його віслюк стали не тільки невід'ємною частиною подій в Галліполі, а й одним із символів духу АНЗАК.

Побутує думка, що за двадцять чотири дні під шквальним вогнем противника він вивіз з поля битви понад триста осіб [7]. 19 травня 1915 р. австралійський санітар загинув від кулеметної черги в спину в момент евакуації чергового пораненого і був похований на пляжі Hell Spit. Даффі був евакуйований з Галліполі в складі новозеландських військ, але пропав на зворотному шляху додому на одному з грецьких островів [8]. Хоробрість і безстрашність Дж. Сімпсона відзначав свого часу Джон Монаш [7].

Історія Дж. Сімпсона стала широко відомою у 1916 р. після виходу в світ книги Ернеста Булі «Славні справи австралійців у Великій війні». В основу книги лягли розповіді десятків австралійських фронтовиків, які після поранень лікувались у лондонських шпиталях. Ймовірно, що Е. Буллі дещо модифікував ці свідчення, які, за його словами, «викладені зі скромністю, яку я не прагнув відтворити» [9].

Для більшого ефекту військової пропаганди частина цих історій, зокрема про порятунок Дж. Сімпсоном трьохсот чоловік, були явною вигадкою. Насправді, транспортування такої кількості людей за три тижні була практично неможливою, враховуючи час, необхідний для перенесення кожного пораненого [10].

«Славні справи» Е. Буллі, які були визнані як «перша книга про АНЗАК», тричі перевидавались протягом року та були опубліковані у розширеному виданні через кілька тижнів після евакуації з Галліполі. Впливовий тогочасний сіднейський часопис «The Bulletin» оцінив книгу як «звіт про доблесну пригоду, здійснену солдатом нового типу» [11]. Проте всі історії, описані в книзі, сприймалися багатьма на віру, включно з авторами наступних книг про Дж. Сімпсона. Деякі сучасні критики, коментуючи хоробрість і самовідданість Дж. Сімпсона в Галліполі, вказують на те, що віслюк звільняв його від важкої, виснажливої і небезпечної роботи [12].

Попри це в австралійському суспільстві було зроблено декілька безуспішних спроб представити Дж. Сімпсона до нагородження Хрестом Вікторії. Громадська кампанія 1965 р., наприклад, увінчалася випуском пам'ятної медалі АНЗАК зі стилізованим зображенням санітара, що везе на вісліюку пораненого. Медаль вперше була випущена в 1967 р. і вручалася всім учасникам Галліполійської кампанії або членам їх сімей [13]. Одну з таких медалей генерал-губернатор Австралії вручив сестрі Дж. Сімпсона. У 1995 р., до 80-річчя битви, австралійський монетний двір випустив 5-доларову ювілейну монету аналогічного дизайну. Образ санітара неодноразово експлуатувався на австралійських поштових марках; він присутній як елемент оформлення на 100-доларовій купюрі, зліва від портрета генерала Дж. Монаша. У 2015 р., до 100-річчя Галліполійської битви, австралійський монетний двір випустив 1-доларову ювілейну монету із зображенням санітара та вісліюка [14].

Серед австралійських дослідників побутує усталена думка про те, що рапорти про нагородження Дж. Сімпсона неодноразово подавалися, але отримували відмову як такі, що були неправильно оформлені, і тому загубилися в нетрях військового бюрократичного апарату. Водночас, ніяких документальних свідчень такого роду тверджень не існує. Підґрунтям для цих припущень послужив запис в щоденнику його командира, де той висловлює надію, що за свої заслуги Дж. Сімпсон, ймовірно, буде удостоєний медалі «За доблесну поведінку» або ж Хреста Вікторії. Проте, сам офіцер ніяких офіційних рекомендацій з цього приводу ніколи не подавав. Нині єдиним документально оформленим свідченням про Дж. Сімпсона є згадка його прізвища в наказі від 28 травня 1915 р. поряд з іншими санітарами, які виконували ті ж функції в Галліполі [13].

Поодинокі дебати про можливість ретроспективного нагородження Дж. Сімпсона цією відзнакою мали місце після 1991 р., коли була заснована австралійська версія Хреста Вікторії та періодично під час політичних передвиборчих кампаній. Однак на даний момент австралійський Хрест Вікторії ретроспективно ще не вручався [15].

В 1987 р. на території Австралійського військового меморіалу у Канберрі на честь сарітара і його помічника була встановлена скульптура «Сімпсон і його вісліюк». Пам'ять про санітара увічнюють також пам'ятники в його рідному місті Саут-Шилдс та у Мельбурні.

Меморіал Пустельного кінного корпусу

У Західній Австралії біля вершини гори Кларенс в містечку Олбані стоїть Меморіал Пустельного кінного корпусу – 9-метрова бронзова статуя австралійського солдата, який допомагає новозеландському вершнику, кінь якого поранений.

Ідею про встановлення у Порт-Саїді (Єгипет) меморіалу на честь австралійських та новозеландських солдатів, які загинули в ході Синайської та Палестинської кампанії висунув у 1916 р. бригадний генерал Дж. Р. Ройстон,

командир 3-ї австралійської легкої кінної бригади. Меморіал був споруджений в 1932 р. в пам'ять про військовослужбовців австралійської легкої кінної бригади, новозеландської пустельної кінної бригади та Імперського верблюжого корпусу (всі частини Пустельного кінного корпусу), які загинули в Єгипті, Палестині та Сирії у 1916-1918 рр. Спорудження меморіалу фінансувалось урядом Австралії та Нової Зеландії, а також ветеранами кінного корпусу.

В 1956 р. в ході антибританських заворушень під час Суецької кризи меморіал був пошкоджений. У 1959 р. тодішня Об'єднана Арабська Республіка погодилась передати меморіал в Австралію, і в 1960 р. він прибув до Олбані в Західну Австралію. Саме з Олбані кавалерійські частини першого загону Австралійських імперських та Новозеландських експедиційних сил (згодом АНЗАК) в колоні кораблів у листопаді 1914 р. вирушили на фронт. Копія скульптури була встановлена на оригінальну основу пам'ятника, а у 1964 р. зведена на горі Кларенс [16]. Ще одна копія була встановлена на бульварі АНЗАК в Канберрі.

Меморіали в Баллараті

Чимало пам'ятних меморіалів знаходяться в австралійському місті Балларат у штаті Вікторія. У травні 1917 р. молоді дівчата швейної фабрики Е. Lucas & Со вирішили закласти в Баллараті свій проспект туги – Алею честі – висадити сотні дерев в пам'ять про юнаків, які пішли і не повернулись. Її закладка розпочалася 3 червня 1917 р., коли було висаджено першу тисячу дерев, а остаточне формування алеї закінчилося 3 червня 1919 р. [17]. Загалом було висаджено одинадцять видів дерев загальною кількістю 3771. Вартість дерев становила 2 тис. фунтів стерлінгів, які зібрали працівниці фабрики, де на той час працювало понад 500 молодих дівчат.

Нині Алея честі простягається на 22 кілометри і є найдовшою алеєю честі в Австралії і, ймовірно, в світі. Біля кожного дерева встановлена табличка з іменем солдата, льотчика, моряка або медсестри. 550 дерев належать тим, хто не повернувся до дому. Загалом по всій Австралії розкидано 547 проспектів честі, близько половини з яких – у штаті Вікторія.

Територія Австралії, яка знаходилась на відстані 20 тис. кілометрів від театру воєнних дій, була фактично неушкодженою. Натомість вона та її нація була зламана зсередини [18]. Тож символізм алеї честі полягає у тому, щоб склеїти «зламану націю».

Справа у Баллараті не закінчилася посадкою дерев. У вересні 1918 р., коли війна близилась до завершення, дівчата вирішили, що їхньому грандіозному проспекту потрібен парадний вхід – Арка перемоги. Для збору коштів на спорудження арки дівчата організували футбольну команду Lucas Girls і провели товариський матч з футболу зі своїми колегами з Мельбурнської фабрики з пошиття військової форми.

Цей футбольний матч, який став першою жіночою грою з австралійського футболу у штаті Вікторія і який виграла команда Lucas Girls, зібрав 7 тис. глядачів і приніс 330 фунтів стерлінгів. Виручені від поєдинку кошти пішли на будівництво монументальної арки перемоги. Загалом для будівництва Арки перемоги дівчатами було зібрано 2600 фунтів стерлінгів.

Переможцем конкурсу на кращий проект Арки перемоги став місцевий архітектор Х. Сміт, однак компанія Lucas Girls, яка фінансувала спорудження монументу, відхилила цей проект і обрала архітектурне рішення двох молодих студентів архітектурного факультету Мельбурнського університету Д. Уайта та Р. Елліса [17].

Арку перемоги в Баллараті відкрив принц Уельський в червні 1920 р., щоб відзначити тих, хто служив у Першій світовій війні [19]. В 1954 р. та 1987 р. до арки були долучені меморіальні дошки, щоб вшанувати пам'ять тих, хто служив у Другій світовій війні та у конфліктах у Кореї, Борнео, Малайзії та В'єтнамі [17].

В Баллараті розташований також Меморіал колишнім австралійським військовополоненим, присвячений більш ніж 35 тис. австралійських військовослужбовців, що потрапили в полон в період від бурських до корейської воєн [20].

Ідея зведення меморіалу з'явилася в 1996 р., а урочиста церемонія відкриття меморіалу відбулася 6 лютого 2004 р. в присутні понад 11 тис. осіб. Шість років пішло на складання списку австралійських військовополонених. Архітектурний проект пам'ятника був створений відомим скульптором Пітером Бліззардом. На його проектування та спорудження затрачено близько 1,8 млн. дол. У 2008 р. меморіалу було присвоєно статус «Пам'ятка національного значення», у 2010 р. він був включений до реєстру культурної спадщини Балларата [20].

Меморіал довжиною 130 метрів (430 футів), починається з викладеної бруківкою доріжки з світло-сірого базальту, що нагадує залізничні шпали як символ відстаней, що їх долали австралійці, котрі йшли на війну, а також в знак визнання важливості залізниць в історії військовополонених. Багато в чому, уособленням випробувань австралійців в полоні є страждання в'язнів на будівництві залізниць за наказом японського командування в роки Другої світової війни.

Паралельно доріжці, з південного боку розташована довга скошена стіна з чорного граніту, на якій в алфавітному порядку висічені імена всіх відомих австралійських військовополонених, чоловіків, і жінок, без згадки рангів, так як за висловом творців монумента, «страждання і відчай ще ні разу не визнали статус жодної людини».

В середині шляху стіна переривається на невелику водойму, в якій стоїть низка кам'яних обелісків з назвами тих країн, де австралійці перебували в полоні. Обеліски знаходяться поза досяжністю, символізуючи, що всі тюремні табори були за кордоном, далеко від дому, сім'ї, друзів та близьких. Шостий

обеліск з семи не стоїть, а лежить на землі, в знак поваги до тих, хто помер у полоні.

Перед обелісками – висока стела з необробленого каменю з написом «Меморіал колишнім австралійським військовополоненим». Гранітна стіна веде до великого каменя, що символізує кенотаф з написом «Щоб ми не забули». З-під каменя витікає струмок, який рухається вниз по стіні до вузького водотоку перед першою групою імен та впадає у водойму, а потім продовжує текти повз другу групу імен, після чого він зникає під дорогою, повертаючись до свого витoku [20].

Військовий меморіал Хобарта

Головним і найбільшим військовим монументом австралійського штату Тасманія є Хобартський кенотаф, розташований в столиці штату і відомий також як Військовий меморіал Хобарта. Саме тут в національний День пам'яті та вшанування ветеранів усіх воєн і конфліктів, в яких брала участь Австралія, проходять основні урочистості та маршові процесії. В цей день на світанку самотній трубач завжди грає «last post» – повірку перед вечірньою зорею.

Спочатку обеліск споруджувався в пам'ять про солдатів Тасманії, які загинули під час Першої світової війни, але нині він увічніює пам'ять жертв усіх військових конфліктів, в яких брали участь тасманійські військовослужбовці.

У 1925 р. під час спорудження меморіалу в його основу був поміщений цинковий контейнер з іменами 522 місцевих солдатів, які загинули під час Першої світової. На кенотафі викарбуваний напис: «Щоб не забули», а нижче дата «1914-1919». Ця, на перший погляд, аномалія не була чимось незвичайним. Попри те, що Перша світова війна закінчилася в 1918 р., в пам'ять про Версальський мирний договір, підписаний 28 червня 1919 р., та про період активної служби, а не фактичного припинення військових дій в листопаді 1918 р., було вирішено зафіксувати саме цю дату. Після Другої світової війни була додана дата «1939-1945» [21].

Меморіал був відкритий 13 грудня 1925 р. і замінив початкову дерев'яну споруду. Кенотаф був спроектований місцевою архітектурною фірмою Hutchinson and Walker, яка виграла конкурс у 1923 р. Кенотаф висотою 23,3 метра виконаний в стилі ар-деко, що відтворює традиційний єгипетський обеліск. Він стоїть на ступінчастому постаменті площею близько 8 метрів з блакитного піщанику, а сам обеліск зроблений з відшарованого неполірованого світло-сірого граніту. Стовбур обеліска має конічну форму і скошені краї. Кришка ступінчаста, а вершина закінчується неглибоким пірамідальним ковпачком. Біля вершини на кожній із сторін кенотафа вирізані отвори у вигляді хрестів з червоного скла, які підсвічуються [21]. Очевидно, що хрест в цьому випадку є одним із набору символів і має подвійне значення: як розп'яття і символ самопожертви, з одного боку, а з іншого – як знак військової доблесті.

Біля нижньої частини гостроверхого стовбура обеліска на північно-західній стороні лежить бронзовий лавровий вінок. На кожній з чотирьох граней основи обеліска знаходяться виконані з бронзи символи австралійських родів військ та підрозділів [21]. З кенотафа відкривається чудовий вид на місто, гору Веллінгтон і гирло річки Дервент.

У квітні 1988 р. кенотаф відвідала королева Великої Британії Єлизавета II і була присутня на церемонії АНЗАК в ході двохсотлітнього королівського туру.

Меморіали за межами Австралії

Чимало меморіалів в пам'ять про жертв Першої світової війни споруджено за межами Австралії – безпосередньо на полях битв Великої війни. Серед таких монументів, які віддають належне хоробрості АНЗАК, помітне місце займає Ансамбль в честь франко-австралійської військової співпраці під час Першої світової війни у Віллер-Бретонне у Франції.

Це невелике французьке містечко було місцем двох запеклих боїв між німецькими і союзними військами. Тут вперше в історії військових дій були застосовані танки. Битва у 1918 р. закінчилася перемогою німців, які захопили Віллер-Бретонне і взяли в полон великий контингент військ союзників, насамперед австралійських солдатів. Крім того, більше тисячі австралійців загинули під час бою, і в їх пам'ять в Віллер-Бретонне відкритий Австралійський військовий меморіал [22].

У міжвоєнні роки місто Мельбурн та штат Вікторія виступили спонсорами спорудження у Віллер-Бретонне Австралійського національного меморіалу – головного меморіалу австралійським військовим, які загинули на Західному фронті під час Першої світової війни. У меморіалі перераховані імена 10 773 солдатів Австралійських імперських сил, могили яких невідомі і які загинули в проміжку між 1916 р., коли австралійські війська прибули до Франції та Бельгії, та часом закінчення війни. Місце було обрано для відзначення ролі австралійських солдатів у другій битві за Віллер-Бретонне (24-27 квітня 1918 р.).

Меморіал спроектований Е. Лаченсом і складається з вежі в межах військового кладовища Віллер-Бретонне, до якого також входить хрест жертвоприношення. Меморіал виконаний з австралійського каменю. Вежа оточена стінами та панелями, на яких вказані імена загиблих та зниклих безвісти. Основний напис – французькою та англійською мовами по обидва боки від входу до вежі. Меморіал та кладовище підтримує Комісія Співдружності з воєнних захоронень.

На офіційній церемонії відкриття меморіалу 22 липня 1938 р. були присутні король Георг VI з дружиною, президент Франції Альберт Лебрун та австралійський віце-прем'єр Ерл Пейдж. Цей меморіал був останнім з найвидатніших пам'ятників зниклим без вісти за часів Першої світової війни з усіх коли-небудь побудованих [22].

Пам'ять про полеглих на Галліполі австралійців бережуть у Туреччині. На місці висадки споруджено меморіал, де щорічно проходить урочиста церемонія святкування дня АНЗАК і лунає світанковий марш.

Однією з найзапекліших битв, що доводилося вести австралійцям з початку війни була битва біля Самотньої сосни (також відома як битва при Канли Сирте, або ж Lone Pine) – бій між силами австралійського експедиційного корпусу і армією Османської імперії під час Галліполійської кампанії, що відбулася 6-10 серпня 1915 р. Територія, захоплена під час битви, становила всього близько 150 метрів в довжину і 300 метрів завширшки. Вище командування вважало, що австралійцями було досягнуто тактичного успіху. Нині в районі Lone Pine споруджений військовий меморіал. В самій Австралії також існує чимало місць, названих на честь битви.

«Велика океанська дорога»

Найдовший загальнонаціональний меморіал пам'яті споруджений в австралійському штаті Вікторія – Велика океанська дорога. Дорога (офіційна назва – B100) завдовжки 243 км. проходить уздовж тихоокеанського узбережжя штату Вікторія: починається в місті Торкуей, а закінчується поблизу міста Аллансфорд.

Її спорудження почалося 19 вересня 1919 р., відразу після повернення з війни австралійських солдатів. Саме ці три тисячі чоловік будували її, працюючи по п'ять з половиною днів в тиждень, отримуючи за свою роботу 10 шилінгів і 6 пенсів за вісім годин, при цьому харчі коштували 10 шилінгів в тиждень. Ця дорога замислювалася як військовий меморіал жертвам Першої світової війни, і одночасно повинна була зв'язати віддалені населені пункти узбережжя, полегшити транспортування пиломатеріалів і привернути увагу туристів [23].

Ідея спорудження Великої океанської дороги виникла наприкінці Першої світової війни, коли голова Ради державних доріг Вільям Калдер звернувся з проханням до Державної воєнної ради забезпечити кошти для солдатів, що повернулися з фронту, для роботи на дорогах у малонаселених районах південного узбережжя. Передбачалося, що дорога з'єднає ізольовані поселення на узбережжі та стане важливим транспортним сполученням для лісової промисловості та туристичної галузі.

Обстеження місця, де мала пролягти майбутня дорога, розпочалося в 1918 р. Того ж року була створена приватна компанія Great Ocean Road Trust під керівництвом Говарда Хічкока. Завдяки приватним пожертвам та запозиченням компанії вдалося зібрати суму у розмірі 81 тис. фунтів стерлінгів, а сам Г. Хічкок вніс 3 тис. фунтів стерлінгів. Передбачалося, що ці кошти будуть компенсовані за рахунок стягнення плати за проїзд, поки борг не буде ліквідований, а потім дорога буде передана державі.

Дорога мала будуватися із швидкістю 3 км. на місяць. При її будівництві практично не використовувалася будівельна техніка, більшість робіт виконувалася за допомогою кирок, лопат, вибухівки і візків. Декілька

робітників при проведенні робіт загинули, особливо складними були ділянки на урвистих скельних ділянках. Незважаючи на це в таборах будівельників були піаніно, грамофони, свіжі газети і журнали. У 1924 р. поблизу дороги на рифи сів пароплав «Казино», що перевозив 500 бочок пива і 120 питного спирту. Робітники-солдати «врятували» вантаж, однак роботи незаплановано зупинилися на два тижні.

Першу ділянку дороги було відкрито 18 березня 1922 р. Витрати на будівництво компенсувалися стягуванням плати за проїзд: 2 шилінги з автомобіля, 10 шилінгів з екіпажів, які тягли більше, ніж двоє коней. Грандіозне будівництво завершилось 26 листопада 1932 р., і майже відразу ж дорога отримала визнання як найбільший у світі військовий меморіал. Організатор і натхненник будівництва, Г. Хічкок, помер за три місяці до урочистого відкриття. Після того, як вартість дороги окупилася, 2 жовтня 1936 р. її було передано державі і проїзд по ній став безкоштовним [23].

У 1962 р. організація Tourist Development Authority визнала Велику океанську дорогу «наймальовничішою дорогою у світі» [24]. У 2004 р. уздовж дороги був відкритий піший маршрут завдовжки 104 км. У 2011 р. Велика океанська дорога була внесена до Реєстру національної австралійської спадщини [25].

У 2007 р. в честь 75-річного ювілею дороги на ній була встановлена скульптура її ініціатора і натхненника Г. Хічкока [26]. Тоді ж на ділянці біля Лорна спорудили скульптурну композицію «Копачі» (The Diggers) – пам'ятник в натуральну величину 3 тис. солдатам і морякам, які її збудували (автор – скульптор Джулі Сквайрс). Відкривав монумент федеральний міністр у справах ветеранів Брюс Біллсон [27].

* * *

Пам'ятники та меморіали відображають важливі цінності в суспільстві, які повинні бути задокументовані і збережені. На комеморацію цього аспекту культурної історії Австралії спрямована діяльність офіційних веб-сайтів історичної пам'яті. Так, Австралійський військовий меморіал підтримує цілу мережу інтернет-сайтів, на яких у вільному доступі розміщена будь-яка інформація, що стосується ролі австралійців у Першій світовій війні. У великих містах при військових меморіалах створені організації, які надають допомогу тим, хто хоче знайти інформацію про своїх предків або відвідати Галліполі.

На австралійському історичному та дослідницькому сайті Monument Australia ми нарахували 500 меморіалів, пам'ятників, монументів, та пам'ятних знаків, присвячених участі Австралії у Першій світовій війні [28].

Участь у війні справила визначальний вплив на історію Австралії і продовжує впливати на австралійське суспільство, оскільки й нині основна частина національної ідентичності будується на ідеалізованій концепції австралійського досвіду участі у війнах [29].

Перша світова війна традиційно сприймається в Австралії як безумовно трагічна, але, разом з тим, романтична епоха бойового хрещення нації. Щороку тисячі австралійців відвідують Галліполі і поля Фландрії, щоб зустріти світанок 25 квітня і віддати данину своїм предкам. Протягом останніх років паломництво до меморіальних пам'ятників Першої світової за межами континенту – у Туреччині та Європі набуло статусу ритуалу, якого з трепетом дотримуються все більше австралійців, незалежно від віку та соціального стану [30]. Меморіальні форми стають фрагментами сімейної історії та сімейної пам'яті, гарантуючи таким чином, що ніхто не буде забутий.

Отже, серед основних особливостей, властивих австралійській монументальній пам'яті про Першу світову війну, зазначимо передусім соціальну функцію пам'ятників як засіб переживання травм від людських жертв.

Пам'ятники і монументи Австралії нерозривно пов'язані з політикою національної ідентичності: матеріалізуючи пам'ять про мертвих, вони одночасно моделюють політичну, історичну, культурну ідентичність живих.

В австралійському контексті меморіали та військові пам'ятники сформували особливу післявоєнну і пост-травматичну частину візуальної пам'яті про перший австралійський глобальний військовий конфлікт. Пам'ятники і меморіали про Велику війну є важливою частиною візуальної історичної спадщини Австралії.

У сучасному житті Австралії монументи стають майданчиками дискусії про пам'ять, яка найчастіше проявляється у моменти національного торжества і глибокої національної скорботи.

Характерною особливістю австралійської меморіальної пам'яті є той факт, що смерть, з одного боку, втрачає індивідуальність, але, з іншого, парадоксальним чином одночасно і набуває її. Для більшості австралійських монументів смерть є загальною, вона не індивідуалізована.

Лише для незначної частини монументів характерні скульптурні фігури воїнів, при чому більшість з них зображена не в бойових позах. В таких пам'ятках ця тенденція відображає специфічну «самостійність» смерті – індивідуальна смерть інтерпретована в плані загальної самопожертви, а одинична фігура солдата уособлює тисячі його побратимів. Разом з тим, для кожної австралійської родини ця одинична фігура є конкретним втіленням образу його рідних.

Переважає більшість меморіальних пам'яток має в своїй основі чітко виражену функцію місця пам'яті, місця скорботи і вшанування, а вже потім антивоєнний смисл.

Перші меморіальні репрезентації історичної пам'яті реалізовувалися на локальному рівні, створювалися за ініціативи та на кошти місцевих спільнот. Початкові пам'ятники і пов'язані з ними спогади відігравали провідну роль в окресленні спільності знедолених, які переносили свою скорботу в колективний

пантеон загального страждання. Згодом вони забезпечили підґрунтя для загальнонаціональної дискусії пам'яті.

Репрезентація меморіальної політики пам'яті в Австралії в перші повоєнні роки істотно не відрізнялася від загальноєвропейських тенденцій, частково вона перебувала під впливом британських меморіальних практик. В перше повоєнне десятиліття меморіальні пам'ятники відігравали важливу роль у психологічному подоланні пережитих травм і гірких втрат.

Паралельно з локальними ініціативами шанування пам'яті жертв війни вже в перші повоєнні роки з'являються і державні проекти спорудження громадських пам'ятників масштабнішого і декларативнішого характеру.

В повоєнні десятиліття відбувається часткова зміна пам'яті та її репрезентації та вкладені в меморіальні споруди смисли в наступні десятиліття. Ці зміни відбувалися під впливом низки факторів: збільшення часового проміжку, зміна поколінь, накладення різних політичних поглядів на пам'ять про війну, розгортання нових військових дій в ХХ ст.

З часом меморіали виступають в ролі просторового і символічного контексту для політичних та ідеологічних нашарувань, опорних точок в єдиній колективній пам'яті, трансформуючись в загальний культурний ресурс, до якого будуть повертатися наступні покоління і який будуть заново усвідомлювати.

Попри те, що для австралійської монументальної стилістики пам'яті про Першу світову війну характерна надзвичайна різноманітність, все ж таки головним її елементом є кенотаф, який найчіткіше і виразніше підкреслює «трансцендентну єдність нації». Безіменні кенотафи відображають цілісну тенденцію монументального спогаду про всіх загиблих на війні. Їх ключовим елементом є ідея про людські жертви, про безліч втрачених людських доль.

Створення меморіальних кенотафів та пам'ятників невідомому солдату давало можливість безіменним мертвим не залишатись виключеними зі спогадів і одночасно – за допомогою ритуального поховання – конструювати символ, який охоплював всіх загиблих.

Нині меморіальні ритуали та ініціативи на місцях пам'яті є елементом цілеспрямованої державної політики.

Австралійський досвід збереження історичної пам'яті в монументальній практиці має принципове значення для вітчизняної теорії і практики націєбудування.

Список використаних джерел та літератури

1. Cenotaph. New South Wales State Heritage Register. Office of Environment and Heritage. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <https://www.environment.nsw.gov.au/heritageapp/ViewHeritageItemDetails.aspx?ID=5060966>
2. Inglis K. Sacred places: war memorials in the Australian landscape. – Carlton, Victoria: Miegunyah Press, 1999. – 522 p.
3. Inglis K.S. Entombing Unknown Soldiers: from London and Paris to Baghdad // History and Memory. – 1993. – Vol. 5. – № 2. – P. 7-31.

4. Franki G. The sailor on the Sydney Cenotaph // Sabretache: the journal of the Military Collectors Society of Australia. – 2000. – Vol. XLI. – № 1. – P. 30-35.
5. Tranter R. Bertram Mackennal: a career. – Cremorne, NSW: Robin Tranter, 2004. – 177 p.
6. Cenotaph. Bronze figures unveiled. Impressive ceremony // The Sydney Morning Herald. – February 22, 1929. – P. 12; 16. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <https://www.smh.com.au/national/nsw/from-the-archives-the-official-unveiling-of-the-sydney-cenotaph-20190219-p50yu4.html>
7. Australia's favourite hero // ANZAK. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.anzacs.net/Simpson.htm>
8. John Simpson Kirkpatrick // ANZAK house. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://www.anzakhouse.com/john_simpson_kirkpatrick-overall.html
9. Buley E.C. Glorious deeds of Australasians in the Great War. – London: Andrew Melrose, 1916. – 431 p.
10. Cochrane P. Simpson and the Donkey: the making of a legend. – Burwood: Melbourne University Press, 1992. – 296 p.
11. Lack J. Buley Ernest Charles (1869-1933) // Australian Dictionary of Biography. Supplementary Volume. MUP, 2005. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://adb.anu.edu.au/biography/buley-ernest-charles-12825>
12. Graham W. The donkey vote: a VC for Simpson – the case against (Does John Simpson Kirkpatrick deserve a Victoria Cross?) // Sabretache: the journal of the Military Collectors Society of Australia. – 2006. – Vol. 47. – № 4. – P. 25-37.
13. Defence Honours and Awards // Australian Government. Department of Defence. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <https://www.defence.gov.au/medals/>
14. Curran T. Across the bar: the story of Simpson, the man with the donkey: Australia and Tyneside's great military hero. – Yeronga: Ogmios Publications, 1994. – 395 p.
15. Victoria Cross for Australia // Australian Government. Department of Defence. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <https://www.defence.gov.au/medals/Hon-Decs/Gall-Dist/Victoria-Cross.asp>
16. Mount Clarence & Memorial // Rainbow Coast. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <https://www.rainbowcoast.com.au/areas/albany/mountclarence.htm>
17. Arch of Victory // Monument Australia. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://monumentaustalia.org.au/themes/conflict/multiple/display/30181-arch-of-victory>
18. Wright T. Broken from the inside: how four devastating years are still shaping us // The Sydney Morning Herald. – November 9, 2018. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <https://www.smh.com.au/national/broken-from-the-inside-how-four-devastating-years-are-still-shaping-us-20181105-p50e2s.html>
19. The Prince of Wales visit to Ballarat // Newcastle Morning Herald and Miners' Advocate. – June 3, 1920. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <https://trove.nla.gov.au/newspaper/page/15199808>
20. The Australian Ex-Prisoners of War Memorial. Official website. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.powmemorialballarat.com.au/>
21. Hobart War Memorial (Cenotaph) // ANZAC Day Commemoration Committee. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <https://anzacday.org.au/hobart-war-memorial-cenotaph>
22. The Villers-Bretonneux Memorial, France // The Great War. 1914-1918. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.greatwar.co.uk/somme/memorial-villers-bretonneux.htm>
23. The Great Ocean Road. The Complete Guide. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <https://www.greatoceanroadaccommodation.directory/great-ocean-road/>
24. Great Ocean Road in World class // The Age. – August 15, 1962. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <https://news.google.com.au/newspapers?id=Xl8RAAAAIBAJ&sjid=jYDAAAIAIAJ&pg=4214,2226082&dq=great+ocean+road&hl=en>

25. Johnston M. Great Ocean Road added to Australia's national heritage list // Herald Sun. – April 7, 2011. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <https://www.heraldsun.com.au/archive/news/great-ocean-road-added-to-australias-national-heritage-list/news-story/0c459037912f3382013471c39764c099>
26. Rood D. Road's still great, 75 years on // The Age. – April 10, 2007. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <https://www.theage.com.au/national/roads-still-great-75-years-on-20070410-ge4mi6.html>
27. Davis M. Hard road to honouring Diggers // The Australian. – April 14, 2007. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.theaustralian.com.au/news/nation/hard-road-to-honouring-diggers/story-e6frg6nf-111113340576>
28. World War One. Monument Australia. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://monumentaustalia.org.au/themes/conflict/ww1>
29. Grey J. A military history of Australia. – Melbourne, Victoria: Cambridge University Press, 2008. – 350 p.
30. Scates B. Return to Gallipoli: walking the battlefields of the Great War. – Cambridge University Press, 2006. – 298 p.

References

1. Cenotaph. New South Wales State Heritage Register. [Online]. *Office of Environment and Heritage*. Available from: <https://www.environment.nsw.gov.au/heritageapp/ViewHeritageItemDetails.aspx?ID=5060966> [Accessed: 29th July 2020]. [In English].
2. Inglis, K. (1999). *Sacred places: war memorials in the Australian landscape*. Carlton, Victoria: Miegunyah Press. [In English].
3. Inglis, K.S. (1993). Entombing Unknown Soldiers: from London and Paris to Baghdad. *History and Memory*, 5, (2), pp. 7-31. [In English].
4. Franki, G. (2000). The sailor on the Sydney Cenotaph. *Sabretache: the journal of the Military Collectors Society of Australia*, XLI, (1), pp. 30-35. [In English].
5. Tranter, R. (2004). *Bertram Mackennal: a career*. Cremorne, NSW: Robin Tranter. [In English].
6. The Cenotaph. Bronze figures unveiled. Impressive ceremony. (1929, February 22). [Online]. *The Sydney Morning Herald*. Available from: <https://www.smh.com.au/national/nsw/from-the-archives-the-official-unveiling-of-the-sydney-cenotaph-20190219-p50yu4.html> [Accessed: 26th July 2020]. [In English].
7. Australia's favourite hero. [Online]. *ANZAK*. Available from: <http://www.anzacs.net/Simpson.htm> [Accessed: 27th July 2020]. [In English].
8. John Simpson Kirkpatrick. [Online]. *ANZAK house*. Available from: http://www.anzakhouse.com/john_simpson_kirkpatrick-overall.html [Accessed: 28th July 2020]. [In English].
9. Buley, E. (1916). *Glorious deeds of Australasians in the Great War*. London: Andrew Melrose. [In English].
10. Cochrane, P. (1992). *Simpson and the Donkey: the making of a legend*. Burwood: Melbourne University Press. [In English].
11. Lack, J. (2005). Buley Ernest Charles (1869-1933). [Online]. *Australian Dictionary of Biography*, Supplementary Volume. Available from: <http://adb.anu.edu.au/biography/buley-ernest-charles-12825> [Accessed: 11th July 2020]. [In English].
12. Graham, W. (2006). The donkey vote: a VC for Simpson – the case against (Does John Simpson Kirkpatrick deserve a Victoria Cross?). *Sabretache: the journal of the Military Collectors Society of Australia*, 47, (4), pp. 25-37.
13. Defence Honours and Awards. [Online]. *Australian Government. Department of Defence*. Available from: <https://www.defence.gov.au/medals/> [Accessed: 7th May 2020]. [In English].
14. Curran, T. (1994). *Across the bar: the story of Simpson, the man with the donkey: Australia and Tyneside's great military hero*. Yeronga: Ogmios Publications. [In English].

15. Victoria Cross for Australia. [Online]. *Australian Government. Department of Defence*. Available from: <https://www.defence.gov.au/medals/Hon-Decs/Gall-Dist/Victoria-Cross.asp> [Accessed: 7th May 2020]. [In English].
16. Mount Clarence & Memorial. [Online]. *Rainbow Coast*. Available from: <https://www.rainbowcoast.com.au/areas/albany/mountclarence.htm> [Accessed: 14th March 2020]. [In English].
17. Arch of Victory. [Online]. *Monument Australia*. Available from: <http://monumentaaustralia.org.au/themes/conflict/multiple/display/30181-arch-of-victory> [Accessed: 19th March 2020]. [In English].
18. Wright, T. (2018, November 9). Broken from the inside: how four devastating years are still shaping us. [Online]. *The Sydney Morning Herald*. Available from: <https://www.smh.com.au/national/broken-from-the-inside-how-four-devastating-years-are-still-shaping-us-20181105-p50e2s.html> [Accessed: 4th May 2020]. [In English].
19. The Prince of Wales visit to Ballarat. (1920, June 3). [Online]. *Newcastle Morning Herald and Miners' Advocate*. Available from: <https://trove.nla.gov.au/newspaper/page/15199808> [Accessed: 4th May 2020]. [In English].
20. The Australian Ex-Prisoners of War Memorial. [Online]. Available from: <http://www.powmemorialballarat.com.au/> [Accessed: 28th June 2020]. [In English].
21. Hobart War Memorial (Cenotaph). [Online]. *ANZAC Day Commemoration Committee*. Available from: <https://anzacday.org.au/hobart-war-memorial-cenotaph> [Accessed: 4th June 2020]. [In English].
22. The Villers-Bretonneux Memorial, France. [Online]. *The Great War. 1914-1918*. Available from: <http://www.greatwar.co.uk/somme/memorial-villers-bretonneux.htm> [Accessed: 21th June 2020]. [In English].
23. The Great Ocean Road. [Online]. *The Complete Guide*. Available from: <https://www.greatoceanroadaccommodation.directory/great-ocean-road/> [Accessed: 7th May 2020]. [In English].
24. Great Ocean Road in World class. (1962, August 15). [Online]. *The Age*. Available from: <https://news.google.com.au/newspapers?id=XI8RAAAAIBAJ&sjid=jYDAAAAIIBAJ&pg=4214,2226082&dq=great+ocean+road&hl=en> [Accessed: 7th May 2020]. [In English].
25. Johnston, M. (2011, April 7). Great Ocean Road added to Australia's national heritage list. [Online]. *Herald Sun*. Available from: <https://www.heraldsun.com.au/archive/news/great-ocean-road-added-to-australias-national-heritage-list/news-story/0c459037912f3382013471c39764c099> [Accessed: 7th May 2020]. [In English].
26. Rood, D. (2007, April 10). Road's still great, 75 years on. [Online]. *The Age*. Available from: <https://www.theage.com.au/national/roads-still-great-75-years-on-20070410-ge4mi6.html> [Accessed: 7th May 2020]. [In English].
27. Davis, M. (2007, April 14). Hard road to honouring Diggers. [Online]. *The Australian*. Available from: <http://www.theaustralian.com.au/news/nation/hard-road-to-honouring-diggers/story-e6frg6nf-1111113340576> [Accessed: 7th May 2020]. [In English].
28. World War One. [Online]. *Monument Australia*. Available from: <http://monumentaaustralia.org.au/themes/conflict/ww1> [Accessed: 16th March 2020]. [In English].
29. Grey, J. (2008). *A military history of Australia*. Melbourne, Victoria: Cambridge University Press. [In English].
30. Scates, B. (2006). *Return to Gallipoli: walking the battlefields of the Great War*. [In English].

Зерneckая О.В., Мирончук Е.А. Историческая память и практики монументальной коммеморации Первой мировой войны в Австралии (Часть 2).

Исследовательское внимание авторов сосредоточено на специфике австралийских мемориальных практик, посвященных Первой мировой войне. Обосновано положение о том,

что в австралийском контексте мемориалы и военные памятники сформировали особую послевоенную и пост-травматическую часть визуальной памяти о первом австралийском глобальном военном конфликте.

Выясняются особенности австралийской мемориальной концепции, отмечается социальная функция памятников и их важная роль в психологическом преодолении пережитых травм и горьких потерь. Анализируются разноплановые аспекты визуализации монументальной памяти о Первой мировой войне в Австралии. Доказано, что памятники и мемориалы являются важной частью визуального исторического наследия Австралии.

Сделан вывод о том, что в каждом австралийском штате разработана собственная концепция мемориальной памяти, воплощенная в различных по типу и характеру монументах. Детально проанализированы основные из них: Храм памяти в Мельбурне (1928-1934); Австралийский военный мемориал в Канберре (1941); Кенотаф (1927-1929) и Мемориал АНЗАК в Сиднее (1934); Мемориал Пустынного конного корпуса в Западной Австралии (1932); памятные мемориалы штата Виктория: Аллея чести и Арка победы в Балларате (1917-1919), Мемориал бывшим австралийским военнопленным (2004), самый длинный общенациональный мемориал памяти – Великая океанская дорога (1919-1932); военный мемориал Хобарта в австралийском штате Тасмания (1925), а также Мемориал в честь франко-австралийского военного сотрудничества во время Первой мировой войны в Виллер-Бретонне во Франции (1938).

Авторы демонстрируют неразрывную связь коммеморативных практик Австралии с политикой национальной идентичности, исследуют тенденции создания и развития мемориальных практик. Отмечено, что подавляющее большинство мемориальных памятников имеет в своей основе четко выраженную функцию места памяти, места скорби и поминовения. Выяснено, что репрезентация мемориальной политики памяти Австралии в первые послевоенные годы реализовывалась сначала на локальном уровне и частично находилась под влиянием британских мемориальных практик, трансформируясь со временем в общенациональный культурный ресурс.

Ключевые слова: историческая память, памятники, Первая мировая война, Австралия, коммеморативные практики.

Zernetska O., Myronchuk O. Historical Memory and Practices of Monumental Commemoration of World War I in Australia (Part 2).

The authors' research attention is focused on the specifics of the Australian memorial practices dedicated to the World War I. The statement is substantiated that in the Australian context memorials and military monuments formed a special post-war and post-traumatic part of the visual memory of the first Australian global military conflict.

The features of the Australian memorial concept are clarified, the social function of the monuments and their important role in the psychological overcoming of the trauma and bitter losses experienced are noted. The multifaceted aspects of visualization of the monumental memory of the World War I in Australia are analyzed. Monuments and memorials are an important part of Australia's visual heritage.

It is concluded that each Australian State has developed its own concept of memory, embodied in various types and nature of monuments. The main ones are analyzed in detail: Shrine of Remembrance in Melbourne (1928–1934); Australian War Memorial in Canberra (1941); Sydney Cenotaph (1927–1929) and Anzac Memorial in Sydney (1934); Desert Mounted Corps Memorial in Western Australia (1932); Victoria Memorials: Avenue of Honour and Victory Arch in Ballarat (1917–1919), Australian Ex-Prisoners of War Memorial (2004), Great Ocean Road – the longest nationwide memorial (1919–1932); Hobart War Memorial in the Australian State of Tasmania (1925), as well as Villers-Bretonneux Australian National Memorial in France dedicated to French-Australian cooperation during the World War I (1938).

The authors demonstrate an inseparable connection between the commemorative practices of Australia and the politics of national identity, explore the trends in the creation and development of memorial practices. It is noted that the overwhelming majority of memorial sites are based on the clearly expressed function of a place of memory, a place of mourning and commemoration. It was found that the representation of the memorial policy of the memory of Australia in the first post-war years was implemented at the beginning at the local level and was partially influenced by British memorial practices, transforming over time into a nationwide cultural resource.

Keywords: *historical memory, monuments, World War I, Australia, commemorative practices.*

ВІДОМОСТІ ПРО АВТОРІВ

Бульвінський Андрій Григорович – кандидат історичних наук, доцент, завідувач відділу історії нових незалежних держав Державної установи «Інститут всесвітньої історії НАН України».

Ветринський Ігор Михайлович – кандидат політичних наук, старший науковий співробітник відділу глобальних та цивілізаційних процесів Державної установи «Інститут всесвітньої історії НАН України».

Деменко Олександр Федорович – кандидат політичних наук, доцент, учений секретар Державної установи «Інститут всесвітньої історії НАН України».

Держалюк Микола Степанович – доктор історичних наук, головний науковий співробітник відділу історії нових незалежних держав Державної установи «Інститут всесвітньої історії НАН України».

Зернецька Ольга Василівна – доктор політичних наук, професор, завідувач відділу глобальних та цивілізаційних процесів Державної установи «Інститут всесвітньої історії НАН України».

Мартиненко Володимир Леонідович – кандидат історичних наук, докторант Інституту української археографії та джерелознавства ім. М.С. Грушевського НАН України.

Мирончук Олена Аркадіївна – науковий співробітник Сектору суспільних наук Національної академії наук України.

Романюк Віктор Олексійович – кандидат юридичних наук, доцент, старший науковий співробітник відділу трансатлантичних досліджень Державної установи «Інститут всесвітньої історії НАН України».

Солошенко Вікторія Віталіївна – кандидат історичних наук, доцент, заступник директора з наукової роботи Державної установи «Інститут всесвітньої історії НАН України».

Фалько Сергій Анатолійович – кандидат історичних наук, доцент, доцент кафедри тактики Національної академії Національної гвардії України.

Цапко Олег Михайлович – кандидат історичних наук, доцент, провідний науковий співробітник відділу історії нових незалежних держав Державної установи «Інститут всесвітньої історії НАН України».

CONTRIBUTORS

Bulvinskiy Andriy – Ph.D. in History, Associate Professor, Head of the Department of History of New Independent States of the State Institution “Institute of World History of the National Academy of Sciences of Ukraine”.

Vietrynskyi Igor – Ph.D. in Political Sciences, Senior Research Fellow of the State Institution “Institute of World History of the National Academy of Sciences of Ukraine”.

Demenko Oleksandr – Ph.D. in Political Sciences, Associate Professor, Scientific Secretary of the State Institution “Institute of World History of the National Academy of Sciences of Ukraine”.

Derzhaliuk Mykola – Doctor of Historical Sciences, Chief Research Fellow of the State Institution “Institute of World History of the National Academy of Sciences of Ukraine”.

Zernetska Olga – Doctor of Political Sciences, Professor, Head of the Department of Global and Civilization Processes of the State Institution “Institute of World History of the National Academy of Sciences of Ukraine”.

Martynenko Volodymyr – Ph.D. in History, Post-graduate of M.S. Grushevsky Institute of Ukrainian Archeography and Source Studies of the National Academy of Sciences of Ukraine.

Myronchuk Olena – Research Fellow of the Sector of Social Sciences of the National Academy of Sciences of Ukraine.

Romaniuk Viktor – Ph.D. in Jurisprudence, Associate Professor, Senior Research Fellow of the State Institution “Institute of World History of the National Academy of Sciences of Ukraine”.

Soloshenko Victoria – Ph.D. in History, Associate Professor, Deputy Director of Scientific Work of the State Institution “Institute of World History of the National Academy of Sciences of Ukraine”.

Fal’ko Sergii – Ph.D. in History, Associate Professor, Associate Professor of the National Academy of the National Guard of Ukraine.

Tsapko Oleh – Ph.D. in History, Associate Professor, Leading Research Fellow of the State Institution “Institute of World History of the National Academy of Sciences of Ukraine”.

ВИМОГИ ДО ОФОРМЛЕННЯ СТАТЕЙ ДЛЯ ПУБЛІКАЦІЇ В ЖУРНАЛІ

1. Відповідно до постанови Президії ВАК України від 15.01.2003 р. № 7-05/1 «Про підвищення вимог до фахових видань, внесених до переліків ВАК України» та Національного стандарту України ДСТУ 8302:2015 до друку приймаються лише статті, які мають такі необхідні елементи:
  - постановка проблеми у загальному вигляді та її зв'язок із важливими науковими чи практичними завданнями;
  - аналіз останніх досліджень і публікацій, в яких започатковано розв'язання даної проблеми і на які спирається автор;
  - виділення невирішених раніше частин загальної проблеми, котрим присвячується означена стаття;
  - формулювання цілей статті (постановка завдання);
  - виклад основного матеріалу дослідження з повним обґрунтуванням отриманих наукових результатів;
  - висновки з цього дослідження і перспективи подальших розвідок у даному напрямку.
2. Статті приймаються лише в електронному варіанті (e-mail: rwh_journal@ukr.net). Тел. (044) 235 44 99; (097) 946 73 75.

Статті, автори яких не мають наукового ступеня, супроводжуються рецензією кандидата, доктора наук за фахом публікації або витягом із протоколу засідання кафедри (відділу) про рекомендацію статті до друку.

3. Вимоги до оформлення:

Файл у форматі doc. Шрифт Times New Roman, кегль 14, міжрядковий інтервал – 1,5. Береги (поля): ліве – 3 см, праве – 1,5 см, верхнє – 2 см, нижнє – 2 см.

До статті обов'язково додаються:

- УДК;
- переклад назви статті російською і англійською мовами
- анотація українською, російською та англійською мовами (обсяг не менше як 1800 – 2200 знаків з пробілами). В анотації не допускається скорочення і аббревіатури крім загальновживаних;
- ключові слова українською, російською та англійською мовами. Кількість ключових слів – від 5 до 7 (не менше);
- обов'язковим є транслітерований латинкою список використаних джерел (References), який додається у зв'язку з необхідністю включення «Проблеми всесвітньої історії» до міжнародних наукометричних баз.

Звертаємо увагу авторів на необхідність кваліфікованого перекладу анотації та назви статті англійською мовою («машинний» переклад неприпустимий).

Позиції у списку літератури оформлюються не за алфавітом, а відповідно до того, як вони зустрічаються в тексті.

4. Послідовність розміщення елементів статті:

- УДК (ліворуч);
- на рядок нижче – прізвище та ім'я автора (праворуч);
- назва статті (великими літерами по центру);
- анотація (обсяг не менше як 1800 – 2200 знаків з пробілами) і ключові слова мовою статті;
- виклад основного матеріалу статті;
- джерела та література (нумерація позицій автоматична);

Список джерел та літератури оформлюється згідно з вимогами ВАК (Бюлетень ВАК України. – 2009. – № 5), відповідно до ДСТУ ГОСТ 7.1:2006 «Система стандартів з інформації, бібліотечної та видавничої справи. Бібліографічний запис. Бібліографічний опис. Загальні вимоги та правила складання»; Національного стандарту України ДСТУ 8302:2015.

- Прізвище та ім'я автора, назва статті, анотація і ключові слова двома іншими мовами (наприклад, російською та англійською, якщо стаття написана українською). Анотація російською та англійською мовами (обсяг не менше як 1800 – 2200 знаків з пробілами) і ключові слова – від 5 до 7.
- **Обов'язковим** є транслітерований латинкою список використаних джерел (References), який додається у зв'язку з необхідністю включення «Проблеми всесвітньої історії» до міжнародних наукометричних баз. Список оформляється згідно з правилами **Британського Гарвардського Стандарту** (Harvard-British Standard). Транслітерацію можна зробити за допомогою «Google перекладач» або сайту <http://ua.translit.cc/>. **Приклади оформлення списку джерел дивитись на http://ukrbulletin.univ.kiev.ua/harvard_quick_guide_tcm44-47797.pdf**

Обсяг статті – 1 ум. друк. арк. (40 тис. знаків з пробілами).

5. Статті приймаються українською, російською, англійською мовами.

Редколегія не обов'язково поділяє позицію, висловлену авторами у статтях, та не несе відповідальності за достовірність наведених даних, цитат, фактів та посилань.

Подаючи до друку статтю в журнал «Проблеми всесвітньої історії», автор або колектив авторів гарантують, що стаття є оригінальним твором, що раніше не публікувався та не поданий до друку в інше видання. Вони також гарантують, що думки та ідеї, які не належать самим авторам, супроводжуються відповідними посиланнями та (або) цитатами. Редакційна колегія залишає за собою право відхиляти матеріали, що не відповідають редакційним вимогам, мають низький науковий рівень, не пройшли внутрішнє та зовнішнє рецензування, а також порушують етику науковця.

6. Окремим файлом подаються – відомості про автора: повні прізвище, ім'я, по-батькові, науковий ступінь, вчене звання, місце роботи (навчання), посада, робоча і домашня адреси (з індексом), мобільний телефон, e-mail.

Назва файлу статті – латинськими літерами прізвище автора (наприклад: `ivanov.doc`). Назва файлу з відомостями про автора – латинськими літерами за зразком: `ivanov_avtor.doc`

7. Додаткові вимоги до тексту статті:

1. Посилання оформлюються в квадратних дужках.

Наприклад: [1, с. 54], де 1 – порядковий номер позиції (монографії, статті) у списку літератури, 54 – номер сторінки;

[7, арк. 67], де 7 – порядковий номер позиції (архіву) у списку літератури, 67 – номер аркушу архівної справи.

«Там само» – не допускається.

2. Позиції у списку літератури оформлюються не за алфавітом, а відповідно до того, як вони зустрічаються в тексті.

Наукове видання

**Проблеми всесвітньої історії
НАУКОВИЙ ЖУРНАЛ
№ 1(13), 2021**

Видавець:

Державна установа «Інститут всесвітньої історії НАН України»

Адреса редакції та видавця:

вул. Леонтовича, 5, м. Київ, 01054,

тел. (044) 235-44-99

Формат 70x100/16

Ум. друк. арк. 18,44.

Тираж 300.

Зам. №С21-190

Виготовлювач “КЖД “Софія”.

Віддруковано на власному обладнанні

08000, Київська обл., смт Макарів, вул. Першотравнева, 65.

Свідоцтво суб'єкта видавничої справи

ДК № 3397 від 19.02.2009 р.